

**Беларусь і беларусы сярод суседзяў:
гістарычныя стэрэатыпы
і палітычныя канструкты**

Беларусь і беларусы сярод суседзяў: гістарычныя стэрэатыпы і палітычныя канструкты

Матэрыялы міжнароднай канферэнцыі

РЭДАКТАРЫ
АЛЕСЬ ЛАГВІНЕЦ
ТАЦЦЯНА ЧУЛІЦКАЯ

ВАРШАВА 2013

Рэдактары: Алесь Лагвінец, Таццяна Чуліцкая

Менеджар праекту: Анна Грудзінска
Матэрыялы канферэнцыі “Беларусь і беларусы сярод суседзяў:
гістарычныя стэрэатыпы і палітычныя канструкты”
Канферэнцыя адбылася 9–11 снежня 2011 г. у Варшаве, Польшча

Спонсары канферэнцыі: Фонд Конрада Адэнаўэра: Прадстаўніцтва па Беларусі,
Нацыянальны фонд у падтрымку дэмакратыі і Інстытут адкрытага грамадства,
Універсітэт Лазарскага

Пераклад: Вераніка Мазуркевіч

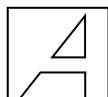
Карэктары: Надзея Шакун (беларуская версія), Кэйці Морыс (англійская версія),
Адрыяна Стэнзбэры (англійская версія)

Дызайн вокладкі: Малгожата Буткевіч
Дадзеная публікацыя была падтрыманая Нацыянальным фондам
у падтрымку дэмакратыі.

© Copyright by Uczelnia Łazarskiego, Warsaw 2013

Oficyna Wydawnicza Uczelni Łazarskiego
02-662 Warszawa
ul. Świeradowska 43
tel. 22 54-35-450, 22 54-35-410
wydawnictwo@lazarski.edu.pl
www.lazarski.pl

ISBN: 978-83-60694-49-7

**Konrad
Adenauer
Stiftung**

**OPEN SOCIETY
FOUNDATIONS**

**National Endowment
for Democracy**

Supporting freedom around the world

Implementation of publishing:
Dom Wydawniczy ELIPSA
ul. Inflancka 15/198, 00-189 Warszawa
tel./fax 22 635 03 01, 22 635 17 85
e-mail: elipsa@elipsa.pl, www.elipsa.pl

Уводзіны.....	7
<i>Анджэй Суліма-Камінскі</i> – Уступ. <i>Quo Vadis</i> , Беларусь?	11
<i>Андрэй Янушкевіч</i> – Перашкоды на шляху ўзаемапаразумення: уздзеянне нацыянальных, гістарычных і культурных стэрэатыпаў на дыпламатычную практыку Вялікага Княства Літоўскага і Маскоўскай дзяржавы ў сярэдзіне XVI стагоддзя.....	17
<i>Генадзь Сагановіч</i> – Стаўленне насельніцтва Беларусі да расійскай арміі ў XVII ст.	27
<i>Уладзімір Лобач</i> – Вобразы суседніх народаў у традыцыйным светапоглядзе беларусаў.....	39
<i>Алег Дзярновіч</i> – “Гуды” як гістарычны назоў беларусаў па-літоўску: “готы” ці “варвары”?.....	53
<i>Аляксандр Смалянчук</i> – Краёвасць стасоўна беларускага і літоўскага нацыянальных рухаў на пачатку XX ст.	66
<i>Дарота Міхалюк</i> – Чатыры ўрады БНР на міжнароднай арэне ў 1918–1920 г.	78
<i>Ігар Кузняцоў</i> – Бальшавіцкія рэпрэсіі супраць беларускага нацыянальна-дэмакратычнага руху ў 1920–1930 г.	91
<i>Захар Шыбека</i> – Скарбы былых мястэчак Беларусі: спадчына Рэчы Паспалітай.....	102
<i>Фелікс Акерман</i> – Галоўныя рысы саветызацыі ў Заходняй БССР у 1939–1991 г.	123
<i>Сяргей Чалы</i> – Якія эканамічныя нішы існуюць для Беларусі ў рэгіёне?	133

<i>Сяржук Наўродскі</i> – Польшка-беларускія стасункі да і пасля крызісу	138
<i>Аляксей Ластоўскі</i> – Русацэнтрызм сярод праектаў беларускай ідэнтычнасці: роля і перспектывы ў сучаснай беларускай дзяржаве	148
<i>Анаіс Марэн</i> – Сённяшнія выклікі ў дачыненнях ЕС і Беларусі: ці можа Усходняе партнёрства паспрыць еўрапеізацыі Беларусі?.....	156
<i>Аляксей Братачкін</i> – Апошнія тэндэнцыі дыскурсу еўрапеізацыі ў Беларусі	171
<i>Анастасія Клімовіч</i> – Рэгіяналізацыя стасункаў ЕС і Беларусі: першы крок да еўрапеізацыі ці магчымасць пераадолення крызісу?.....	180
<i>Іна Рамашэўская</i> – Магчымыя кірункі рэформы публічнай адміністрацыі ў Беларусі	192
<i>Марына Сакалова</i> – Электронны ўрад у Беларусі: пераадолець інерцыю інфарматызацыі	199
<i>Ліна Кліменка, Сяргей Гергіна</i> – Грамадскае ўспрыманне палітычнага рэжыму ў постсавецкай Беларусі	215
<i>Таццяна Шукан</i> – Моладзевая палітыка і адносіны ўлады да моладзевых арганізацыяў у сучаснай Беларусі	224
<i>Наталля Арцёменка</i> – Адукацыя за мяжой: уцёкі мазгоў ці інвестыцыя ў будучыню.....	230
<i>Пётр Рудкоўскі</i> – Свабода сумлення ў недэмакратычным асяроддзі	238
<i>Пётр Кузняцоў</i> – Роля сацыяльных сетак і іншых новых медыя ў фармаванні грамадзянскай супольнасці і нацыянальнай ідэнтыфікацыі ў Беларусі.....	245

Уводзіны

9–11 снежня 2011 г. у Інстытуце Грамадзянскай прасторы і публічнай палітыкі (ІГПіПП) Універсітэту Лазарскага праходзіла міжнародная канферэнцыя па беларускай праблематыцы, удзел у якой узялі даследчыкі з Беларусі і іншых краін. Назва канферэнцыі **“Беларусь і беларусы сярод суседзяў: гістарычныя стэрэатыпы і палітычныя канструкты”** адлюстроўвае міждyscyплінарны характар мерапрыемства, арганізатары якога імкнуліся стварыць магчымасці для абмеркавання як гістарычнага мінулага Беларусі, так і яе сучаснай палітычнай рэчаіснасці. Унікальнасць дадзенай канферэнцыі ў тым, што яна стала своеасаблівай незалежнай рэгіянальнай пляцоўкай камунікацыі паміж гісторыкамі, палітолагамі, эканамістамі, сацыёлагамі і грамадзянскімі актывістамі – усімі тымі, каму неаб'якавы лёс краіны і хто жадае выкарыстоўваць свае веды для лепшага яе разумення.

Сімвалічна, што правядзенне канферэнцыі амаль супала з датай дваццацігоддзя распаду Савецкага Саюзу. Дваццаць гадоў, што мінулі з моманту ўсталявання незалежнасці Беларусі, нягледзячы на палітычны рэгрэс і кансалідацыю недэмакратычнага рэжыму, не сталі дарэмна страчанымі гадамі для развіцця беларускай аналітыкі, для даследчыкаў і грамадзянскай супольнасці. Менавіта ў гэтыя гады адбываліся і адбываюцца працэсы фармавання самастойных навуковых школў, усталявання нацыянальных даследчых традыцыяў і падыходаў, развіццё разнастайных грамадскіх ініцыятываў у сферах культуры, адукацыі, моладзевых ініцыятываў і г.д. Узнікаюць сацыяльна-гуманітарныя навукі, існаванне якіх у якасці акадэмічных дысцыплінаў і самастойных даследчых палёў было амаль немагчыма падчас Савецкага Саюзу, таксама як немагчыма было неангажаванае, неідэалагізаванае даследаванне

грамадства. Сучасная беларуская гістарычная, сацыяльная, эканамічная, палітычная навука ахопліваюць усё новыя тэмы, даследаванне якіх раней было немагчыма нават уявіць. Калі паглядзець у шырэйшай перспектыве, Беларусь пакрысе перастае быць НДА – “недаследаваным дзяржаўным аб’ектам”, бо кола яе даследчыкаў, экспертаў і аналітыкаў пашыраецца, а колькасць якасных тэкстаў з аналізам разнастайнай праблематыкі расце. Нягледзячы на неспрыянне (а часам і перашкоды) з боку дзяржавы, прынамсі частка даследчыкаў і навукоўцаў з Беларусі патрафляе працаваць і камунікаваць, карыстаючыся сучаснымі навуковымі катэгорыямі, рабіць сумесныя праекты, арганізоўваць і браць удзел у міжнародных канферэнцыях па ўсім свеце.

У межах канферэнцыі “Беларусь і беларусы сярод суседзяў: гістарычныя стэрэатыпы і палітычныя канструкты” яе ўдзельнікі разважалі пра тое, чым жа ёсць сучасная Беларусь. Постсавецкай посткаланіяльнай дзяржавай, якая варочаецца ў арбіце Расеі, пачынаецца за Бугам і працягваецца далей на ўсход? Краінай, існаванне якой абумоўлена залежным станам паміж Расіяй і Еўразвязам? Альбо гэта нейкі новы нацыянальны праект, фармаванне якога адбываецца зараз? Як пісаў Аляксандр Цвікевіч, “адраджэнне Беларусі можна разумець як эвалюцыйны, культурны працэс, які ў дацяперашні час быў гвалтоўнымі захадамі паліцэйскай дзяржавы прыдушаны і які цяпер, у варунках вольнай дэмакратычнай дзяржаўнасці, павінен развівацца нармальна і ўрэшце прывесці да самастойнай беларускай культуры. Працэс гэты па істоце сваёй спакойны і знаходзіцца ў залежнасці ад узросту інтэлектуальных сілаў краю, які нельга стварыць адпаведным распараджэннем дзяржаўнае ўлады”¹.

На Беларусі ўсё яшчэ ідзе арганічная праца нацыя- і дзяржбудавання. Самастойная беларуская культура існуе, нягледзячы на існы эффект маразільніка, што чыніцца рэжымам. Далейшае развіццё альтэрнатыўнага наратыву і ягонае пашырэнне – выклік па-ранейшаму актуальны для даследчыкаў, грамадзянскіх актывістаў і ўсіх тых, каго хвалюе будучыня краіны.

¹ Цвікевіч А. Адраджэнне Беларусі і Польшча // Беларуская думка XX стагоддзя. Філасофія, рэлігія, культура. Анталогія. Укладанне, прадмова і апрацаванне Ю. Гарбінскага. Варшава, 1998. С. 61.

Мэтай канферэнцыі **“Беларусь і беларусы сярод суседзяў: гістарычныя стэрэатыпы і палітычныя канструкты”** быў разгляд пытанняў узаемадачынненняў Беларусі з суседзямі, уключаючы палітычныя і эканамічныя сувязі, культурныя стасункі, гістарычныя стэрэатыпы, а таксама ўзаемадзеянне паміж нацыянальнымі грамадамі, рэлігійнымі плянямі, культурай і няўрадавымі грамадскімі арганізацыямі, якія складаюць беларускую грамадзянскую супольнасць. У дадзеным зборніку прадстаўлены тэксты выступаў з наступных канферэнцыйных секцыяў: дзвюх гістарычных – **“Як беларусы ўспрымаюць сваіх суседзяў: культурныя і гістарычныя стэрэатыпы”** і **“Разам альбо наасобку? Розныя падыходы да нацыянальнага будаўніцтва на тэрыторыі першай Рэчы Паспалітай у ХХ стагоддзі”**; эканамічнай секцыі – **“Беларуская эканоміка ў рэгіянальным кантэксце: «зборачны цэх» альбо «Еўрапейская Паўночная Карэя»**; секцыі па пытаннях рэгіяналістыкі – **“Беларусь і суседзі: што не так?”**, а таксама спецыяльнай секцыі, прысвечанай памяці вядомага беларускага даследчыка, дырэктара Беларускага інстытута стратэгічных даследаванняў Віталія Сіліцкага, пад назвай **“Беларусь: ці ёсць шансы на еўрапеізацыю?”**. Яшчэ адна секцыя **“Беларусь як няўдольная дзяржава? Асаблівасці публічнай палітыкі і роля грамадзянскай супольнасці з рэгіянальнай перспектывы”** разглядала новую для беларускай акадэмічнай супольнасці тэматыку публічнай палітыкі.

Усе прадстаўленыя ў дадзеным зборніку тэксты маюць арыгінальны характар і прапануюць цікавыя перспектывы для далейшага аналізу. Арганізатары канферэнцыі выказваюць шчырую падзяку ўсім, хто дапамог рэалізаваць дадзены амбітны праект і спадзяюцца на далейшую плённую супрацу.

Алесь Лагвінец, Тацыяна Чуліцкая

Уступ. *Quo Vadis*, Беларусь?

Куды ты ідзеш, Пётра? – спытаў Ісус Хрыстос у апостала, калі той паспешліва пакідаў Рым у часы жорсткіх ганенняў на хрысціян. Пётр вярнуўся і прыняў пакутніцкую смерць, нагадваючы нам, наколькі драматычным бывае выбар напрамку, у якім мы крочым ці па сваёй волі, ці праз уплыў бацькоў, прарокаў або тых, у чьіх руках парламенты, суды, мас-медыя, універсітэты, паліцыя і спецслужбы. Цягам некалькіх гадоў пасля 1991 года беларускае грамадства, падтрымліваючы канкуруючыя паміж сабой партыі і праграмы, усталёўвала для сябе супярэчлівыя дарожныя знакі. Дыскусія аб правільным кірунку паглынала так шмат энергіі, што краіна фактычна тапталася на адным месцы, узмацняючы пачуццё незадаволенасці і тугі па стабільнасці савецкай сістэмы. Аляксандр Лукашэнка стаў выразнікам гэтай настальгіі, шырока распаўсюджанай у Беларусі. Ён перамог на прэзідэнцкіх выбарах і рашуча распачаў будаванне аўтакратычнай улады, дзякуючы якой ён змог выйграваць наступныя выбары. Цяпер нават калі б адбыліся па-сапраўднаму дэмакратычныя выбары, з роўным доступам да СМІ ўсіх апазіцыйных сілаў (мара адсечанай галавы), то і так Лукашэнка набраў бы вялікую колькасць галасоў, якая перавысіла б 30%. Ён усталяваў дарожныя знакі і вядзе грамадства ў напрамку, які не выклікае трывогі, які ўспрымаецца як свойскі і найменш рызыкаўны. Ён не вызначае новых шляхоў, ідзе ўслед за сваім пратэктарам і саюзнікам. Будучыню Беларусі звязвае з будучыняй Расеі. Горш за тое, патрабуе, каб беларускае грамадства зноў – як і ў савецкія часы – паверыла, што Расея і Беларусь

заўжды былі любячымі адна адну сёстрамі, а Расея ніколі не ўспрымалася ў Полацку, Крычаве, Віцебску, Берасці або Горадні як жорсткі вораг, спаганшчык святыняў ці марадзёр. Калі Лукашэнку гэта ўдасца, а яму ў гэтым дапамагаюць кіраўнікі многіх вышэйшых навучальных устаноў, выдавецтваў і сродкаў масавай інфармацыі, то нішто ўжо не заблакуе зліцця беларусаў з “братняй” велікарускай народнасцю. Гэтае самаўліванне ў чужую гістарычную памяць, чужую мову і рэлігію пагражае нацыянальнаму існаванню. Калі гэты працэс не будзе спынены, беларусам свеціць лёс яцвягаў. А шкада, бо беларусы ж былі народам з высокай культуры, якою ўмелі дзяліцца з іншымі дзякуючы мове, на якой паўсталі помнікі прававой думкі ўзроўню II і III Літоўскіх Статутаў. Яны ўмелі змагацца з ворагамі ў абароне сваіх межаў і сваіх грамадзянскіх правоў і свабодаў. Праўда, аднак, што, у адрозненне ад ірландцаў, яны не здолелі абараніць сваю веру і сваю царкву, якая адрознівала іх ад палякаў і літоўцаў з аднаго боку, і расейцаў – з іншага. Знішчэнне ўніяцкай царквы, распачатае Пятром Вялікім шалёнымі атакамі супраць полацкіх базыльянаў, працягнутае Кацярынай II, давёў да канца Мікалай I. Гэтая параза, якая ўсё ж не так лёгка наступіла, – гэта неахвотна прынятае падпарадкаванне, навязанае прыгнятальніцкай царскай уладай у выніку доўгіх змаганняў. Кацярына распачынала гэту справу на пачатку сямідзясятых гадоў XVIII стагоддзя. Мікалай завяршыў яе на пачатку саракавых гадоў XIX стагоддзя. Траўма гэтай паразы, якая акцэнтавалася шляхам уцягвання пераможаных у святкаванне перамогі навязанай рэлігіі, што была падпарадкаваная дзяржаве, не магла не пакінуць слядоў у беларускай свядомасці. Не магла не паслабіць жыццёвай сілы і аптымізму калісь адважнага народу. Напрамак маршу, абраны Лукашэнкам і яго электаратам, не дазваляе беларусам вярнуць самаўпэўненасць і не ўзмацняе пачуцця ўласнай годнасці, якое калісь мелі іхнія продкі.

Я не ведаю, хоць ужо даволі шмат пра гэта напісана, у якім напрамку мелі намер ісці Ельцын, Краўчук і Шушкевіч, калі пакідалі шлях, вызначаны Леніным і Сталіным і па якім крочылі Хрушчоў, Брэжнеў і іх пераемнікі. Можа, яны пакідалі тонучы карабель у імя нацыянальных інтарэсаў, можа, хацелі вызваліцца з-пад улады рэфармаванай Гарбачовым савецкай імперыі. Напэўна, яны марылі пра забаронены плод капіталістычнай багатай дэмакратыі, грамадзянскай супольнасці і вяршэнства закона. Напэўна, усё гэта, хоць у розных прапорцыях, было адно з адным змяшана і спалучана з асабістымі крыху напалеонаўскімі

правадырскімі памкненнямі ў гістарычна пераломны момант. Незалежна ад таго, куды яны крочылі пад сцягам свабоды і дэмакратыі, усё ж не толькі ім давялося вызначаць шлях для сваіх грамадстваў і дзяржаваў. Свабода і дэмакратыя дазваляе грамадству ствараць новыя партыі, спараджаць новых лідараў, прапаноўваць і вызначаць новыя напрамкі руху. У першыя месяцы і гады голас свабодных сродкаў масавай інфармацыі і новых палітычных элітаў як быццам прадвяшчаў хуткую еўрапеізацыю постсавецкай Еўразіі. Але гэта быў голас нязначнага адсотка насельніцтва. Эканамічны крызіс, вялікі хаос пераходнага перыяду, немагчымасць прыватызацыі сельскай гаспадаркі і агульнае збядненне радыкалізавала палітычную сцэну. Набралі сілу галасы, якія ўсхвалялі статус-кво і ўспрымалі крах савецкай імперыі як найвялікшую катастрофу XX стагоддзя. У Расеі, Украіне і Беларусі, а таксама на ўсёй тэрыторыі былога СССР і савецкага блоку адбываліся перагрупоўкі ў кіроўных элітах, а разам з гэтым змяняліся і дарожныя знакі.

Расея даволі хутка, адмовіўшыся ад дэмакратычна-ліберальнай (заходняй) мадэлі, пачала будаваць “свой шлях”, укарэнены ў шматвяковай царскай, імперскай гісторыі і культуры. На гістарычную сцэну вярнулася – у якасці саюзніка ўлады – Праваслаўная Царква. У самыя ўрачыстыя моманты, такія, як вяртанне Рускай Праваслаўнай Царквы ў выгнанні ў падпарадкаванне Маскоўскаму Патрыярхату, прэзідэнт Пуцін сядзіць на царскім троне за царскімі варотамі і, хоць надалей з’яўляецца атэістам, жагнаецца надзвычай пабожна. У той жа час ён вяртаецца да савецкага гучання дзяржаўнага гімну, сцяга з сярпом і молатам ды чырвонай зоркі. Не саромеецца выказваць захапленне кіраўнікамі савецкай імперыі. Прэзідэнцкі аўтакратызм эфектыўна разбурае дэмакратычныя мроі з ранняга перыяду панавання Ельцына.

Цягам апошніх дваццаці гадоў украінская прэзідэнцка-алігархічная ўлада, як здавалася, рухалася ў кірунку Захаду, але без унясення неабходных зменаў у заканадаўства. Тым не менш, прыватныя, групавыя і партыйныя інтарэсы, а таксама рознага роду суперніцтва нагадвалі сумнавядомы перыяд “руіны” XVII стагоддзя больш, чым любы іншы перыяд гісторыі. Вялікая агульнанацыянальная дэманстрацыя перыяду памаранчавай рэвалюцыі не здолела скасаваць узаемнае знішчэнне, эгаістычнае прыватніцтва і пачаць працэс карэнных рэформаў. Цяперашні прэзідэнт і яго прыхільнікі задаюць напрамак на ўсход. Украіна ўваходзіць у перыяд пераяслаўскага саюзу, а яе кіроўныя эліты хочуць умацоўваць

краіну і саміх сябе з дапамогай моцнай дапаможнай рукі, выцягнутай з Крамля. Януковіч як быццам не памятае, што лягчэй было запрасіць Маскву ў Кіеў, чым выставіць яе адтуль.

На фоне Расеі і Украіны беларускі флірт са свабодай, дэмакратыяй і Еўропай выглядае, бадай, самым кароткім; ён быў пазбаўлены момантаў узнёсласці і стрымліваўся адчуваннем няпэўнасці перад невядомым. Акрамя таго, у адрозненне ад краінаў Балтыі і былога савецкага блоку ў Беларусі няма падскурнага страху перад Масквой, страху, які дамінаваў і быў рухальнай сілай пераўтварэнняў (маршрут на Захад) у Польшчы, Вугоршчыне, Эстоніі, Латвіі, Літве і Румыніі.

Аляксандр Лукашэнка, які прыйшоў да ўлады шляхам дэмакратычных выбараў, падзяляў з большасцю сваіх выбарнікаў непрыхаваную настальгію па савецкім мінулым. Напрамак, у якім рухаецца Беларусь, вызначаюць яе творчыя, інтэлектуальныя і палітычныя эліты. Вызначае яго ўрад і спецслужбы. Вызначае таксама, і ў вялікай меры, прэзідэнт Аляксандр Лукашэнка: афіцыйна – прэзідэнт, а фактычна – дыктатар, акружаны колам адданных дарадчыкаў і прыдворных.

Пытанне Хрыста ўразіла Пятра і змяніла напрамак ягонага шляху. Ці можа тое ж пытанне, адрасаванае як тым, хто жыве ў Беларусі, так і тым, хто ёю цяпер кіруе, а таксама тым, хто хоча кіраваць ёю, схіліць каго-небудзь да такой жа глыбокай рэфлексіі? да вызначэння дарожнай карты? да апісання і спробы крытычнага аналізу пройдзенай дарогі? Гэта апошняе ўяўляецца асабліва важным, таму што ўпершыню за шмат стагоддзяў шлях выбіраецца НЕЗАЛЕЖНАЙ беларускай ДЗЯРЖАВАЙ, яе Парламантам, урадам і грамадствам.

З 1991 года Беларусь пачала сваё самастойнае існаванне. Яна стала на шлях, супастаўны з тым, які быў наканаваны многім дзяржавам Усходняй і Цэнтральнай Еўропы ў міжваенны перыяд. Аб гэтым перыядзе – з часоў Ялты – гаворыцца з настальгічнай тугой і абаронным падкрэсліваннем дасягненняў і суверэнітэту. Падзенне гэтых незалежных дзяржаваў у выніку ўдару войскаў Гітлера і Сталіна ўспрымаецца як вялікая страата. Страата дому, які, што ні кажы, быў агульнай уласнасцю грамадзянаў. У той жа час мы прызнаем, што ні мы, ні абраныя намі парламенты, ні пазнейшыя аўтакратычныя ўлады не выкарысталі аптымальным чынам здабытага (?) дадзенага (?) шанцу. Ад Бялграду цераз Сафію, Бухарэст, Будапешт, Прагу, Варшаву, Коўна, Рыгу аж да Таліна – нідзе не прадбачылі пакту Молатава-Рыбентропа і не стваралі сілаў, якія

здольны былі б стрымаць загадзя абвешчаны нацысцкі марш па *Lebensraum*. Ніхто не быў гатовы да сустрэчы з ізноў надыходзячай Чырвонай Арміяй і крочачымі ўслед за ёю войскамі НКУС. Дыктат Гітлера быў заменены дыктатам Сталіна і яго пераемнікаў. Вялізныя эканамічныя, сацыяльныя, палітычныя і светапоглядныя змены, якія адбываліся на працягу некалькіх гадоў пасля вайны, такія як: нацыяналізацыя, зямельная рэформа, што перарадзілася ў стварэнне калгасаў, аднапартыйная ўлада, марксізм у якасці асновы для “рацыянальнага” погляду на свет, былі вынікам не сацыяльнага выбару, а камуністычнай дыктатуры. Спробы змены навязанага кірунку зазвычай сканчаліся няўдачай (1956, 1968, 1979/81). Напрамак “камунізм” абавязваў нават там, дзе ўдалося вырвацца або паслабіць кантроль Крамля, як тое было ў Югаславіі і значна пазней у Румыніі. Хто заяўляў пра сумневы наконт напрамку маршу, хто хацеў шукаць іншы шлях або пераймаць тых, каторыя далёка за жалезнымі межамі інакш вырашалі праблемы сваіх дзяржаваў і грамадстваў, бязлітасна знішчаўся. Але пры ўсім гэтым не змянялася колькасць “рэвізіяністаў”, апазіцыянераў, думачых-інакш скептыкаў і бунтаўнікоў. Праходзілі вулічныя дэманстрацыі і расла незадаволенасць работнікаў буйных прамысловых і транспартных прадпрыемстваў. Галасы, крытычныя адносна напрамку і арганізацыі маршу, разносіліся ад Загрэбу да Гданьску. Гэты супраціў найяскравей і найбольш гучна выразіла Салідарнасць, смела абвясціўшы асноватворны прынцып любой Дэмакратыі: “Нічога пра нас без нас”. Пад сумнеў былі пастаўлены мэты і кірунак маршу, яго кіраўніцтва і арганізацыя. Ваеннае становішча ненадоўга падоўжыла існаванне камуністычнага статус-кво. Сумневы наконт арганізацыі маршу ўскалыхнулі асновы савецкай імперыі. Нацыянальныя цэнтрабюроўныя сілы на момант адолелі імперыялістычную сілу цэнтральнага кіравання.

Тым не менш, у іншы час і з іншай палкасцю ці лёгкасцю амаль усе гэтыя краіны выкарыстоўвалі міжнародную сітуацыю, Салідарнасць, Рэйгана і Гарбачова, каб вырвацца з савецкай залежнасці. Большасць з іх уступілі ў НАТА і Еўрапейскі Саюз. Па-за гэтымі арганізацыямі цяпер знаходзяцца толькі Бялград і Тырана. Перабываюць, як Беларусь і Украіна, паміж гэтым новым/старым Захадам і расейскай імперыяй, якая паступова адраджаецца.

Прыкра гэта канстатаваць, але шанцы Албаніі, Сербіі і іншых балканскіх краінаў на ўступленне ў Саюз, мабыць, большыя, чым

у Мінска і Кіева. Улады гэтых апошніх пруща на Усход. Гэта духоўныя нашчадкі калабарантаў з царызмам і бальшавізмам. Цяжка паверыць, што нашчадкі запарожскіх казакоў і сечавых стральцоў або гераічных абаронцаў Полацка, Крычава, Віцебска ды многіх іншых гарадоў не знойдуць у сабе сілы, каб змяніць напрамак маршу і лепш унікнуць у плынь уласнай, а не чужой гісторыі.

АНДРЭЙ ЯНУШКЕВІЧ
(Беларускі інстытут правазнаўства, Беларусь)

Перашкоды на шляху ўзаемапаразумення: уздзеянне нацыянальных, гістарычных і культурных стэрэатыпаў на дыпламатычную практыку Вялікага Княства Літоўскага і Маскоўскай дзяржавы ў сярэдзіне XVI стагоддзя

Распачынаючы даследаванне дыпламатычнай практыкі паміж Вялікім Княствам Літоўскім (ВКЛ) і Маскоўскай дзяржавай у сярэдзіне XVI ст., мы перадусім ставім мэту адлюстраваць, якія стэрэатыпныя нормы і ўстаялыя канфлікты служылі бар'ерамі пры наладжванні дыялогу і пошуку кампрамісаў паміж абедзвюма краінамі, што, у сваю чаргу, прыводзіла да эскалацыі напружання і, як наступства, вяло да разгортвання ваенных дзеянняў.

Нагадаем, што шляхі цывілізацыйнага развіцця дзвюх краінаў былі розныя. Калі ВКЛ належала да арэалу заходняй, каталіцка-пратэстанцкай, цывілізацыі (хоць і з вялікай спецыфікай), то Масковія ўяўляла сабою асобны, арыгінальны “свет”, заснаваны на праваслаўным светабачанні, на кульце абсалютнага падпарадкавання манаршай уладзе, з надзвычай квольмі зародкамі саслоўна-прадстаўнічых элементаў у палітычнай сістэме. Адрозная цывілізацыйна-культурная арыентацыя, таксама як розныя кірункі развіцця палітычнай і прававой культуры накладвалі свой адбітак на характар міждзяржаўных адносінаў і спецыфіку непасрэдных дыпламатычных кантактаў.

Што да храналагічных рамак нашага даследавання, то распачнем мы 1537 годам. У гэты год скончылася Старадубская вайна, якая паказала,

што і пры вакууме вялікакняскай улады ў Маскоўскай дзяржаве (нагадаем, што ў 1533 г. памёр вялікі князь Васіль III і яго месца заняў малалетні Іван IV) ВКЛ было не здольна правесці хуткую і эфектыўную кампанію па вяртанні адабраных на пачатку XVI ст. тэрыторыяў¹. Пасля гэтай спробы ваеннай актыўнасці ў Літве жадалі захаваць мірны стан адносінаў з усходнім суседам. А спынімся мы на заключэнні Люблінскай уніі і завяршэнні першага раўнду (1570 г.) у шэрагу войнаў за Інфлянты, якія вяліся з 1558 г., – як на лагічным моманце з пункту гледжання перыядызацыі гісторыі міжнародных адносінаў ва Усходняй Еўропе для падвядзення вынікаў нашага кароткага даследавання.

З крыніцаў першасную важнасць тут маюць, вядома, пасольскія кнігі, якія вяліся абодвума бакамі². Гэта актывыя матэрыялы, прысвечаныя перадусім дыпламатычнай дзейнасці структураў улады, абмену дыпламатычнымі місіямі, прыёму пасольстваў і інш. Яны змяшчаюць дакументы, якія характарызуюць знешнепалітычную дзейнасць дзяржавы – тэксты перамірных і мірных дамоваў, афіцыйныя граматы (лісты) манархаў, пасольскія інструкцыі і інш. Пры характарыстыцы пасольскіх кніг як крыніцаў варта звярнуць увагу найперш на іх разнапланавую інфарматыўнасць. З іх можна ўзяць звесткі, якія датычацца не толькі развіцця дыпламатычнага працэсу як такога, але і характарызуюць непасрэднае сутыкненне двух поглядаў на свет, палітыку, культуру,

¹ Гэтай падзеі прысвечана фундаментальнае даследаванне расійскага вучонага Міхаіла Крома: Кром М.М. Стародубская война 1534–1537: Из истории русско-литовских отношений. Москва, 2008. Інфлянцкай вайне прысвечана мноства прац, сярод апошніх: Янушкевіч А.М. Вялікае княства Літоўскае і Інфлянцкая вайна 1558–1570 гг. Мінск, 2007; Filiushkin A. Ivan the Terrible: A Military History. London, 2008. Адзін з апошніх грунтоўных аналізаў міжнародных адносінаў гэтага перыяду: Хорошкевич А.Л. Россия в системе международных отношений середины XVI века. Москва, 2003.

² Пасольскія кнігі за вывучаемы перыяд надрукаваныя яшчэ ў XIX ст.: Книга посольская Метрики Великого княжества Литовского, содержащая в себе дипломатические сношения Литвы в государственование короля Сигизмунда Августа. 1545–1572 гг. / Ред. М. Оболенский, И. Данилович. Москва, 1843; Сборник императорского Русского исторического общества (далее – СИРИО). Т. 35: Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским. Т. I: 1487–1533 гг. / Под ред. Г.Ф. Карпова. СПб., 1882; Т. 59: Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским. Т. II: 1533–1560 гг. / Под ред. Г.Ф. Карпова. СПб., 1887; Т. 71: Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским. Т. III: 1560–1571 гг. / Под ред. Г.Ф. Карпова. СПб., 1892.

ідэалагічныя і маральныя прынцыпы з пункту гледзішча камунікацыйных і культурна-антрапалагічных тэорыяў. Адлюстраваны ў пасольскіх кнігах ход дыпламатычных перамоваў (што важна, часта там закранаецца іх нефармальны бок) адкрывае шырачэзнае кантактнае поле паміж дзвюма краінамі і іх народамі. Яно запоўнена спробамі паразумецца, дробнымі канфліктамі цырыманяльнага характару, разгорнутымі дыскусіямі з разнастайнымі аргументамі на карысьць сваёй рацыі, пагрозамі вайны і пошукамі няхай і часовых, але мірных рашэнняў. Тут мы выразна бачым, як напружаныя дачыненні палітычнага характару перарастаюць для даследчыка ў адлюстраванне міжкультурнага дыялогу са сваімі перашкодамі і бар'ерамі.

Чым вызначалася міжнародная сітуацыя ў гэтыя гады? ВКЛ, як ужо адзначалася, заняло пацыфісцкую пазіцыю ў адносінах з Маскоўскай дзяржавай, прымерваючыся з сярэдзіны 50-х г. XVI ст. да падпарадкавання Інфлянтаў. Масква ў гэты ж час, дасягнуўшы пэўнай унутранай стабільнасці, захапіла Казань і Астрахань і паставіла на рэвізію адносіны з Інфлянтамі, што, урэшце рэшт, прывяло да распальвання Інфлянцкай вайны.

Гэтая экспансіянісцкая палітыка праяўлялася і ў дыпламатычнай практыцы. Тут варта звярнуць увагу на праблему царскага тытулу, якая з'явілася ў адносінах паміж дзвюма краінамі пасля 1547 г. Яе сутнасць заключалася ў вянчанні Івана Грознага на цара. Польшча і Літва катэгарычна выказаліся супраць прызнання новага тытулу маскоўскага валадара, бо гэта прыніжала статус ВКЛ і зніжала яго магчымасці ў дыпламатычных перамовах³. Пры развіцці канфлікту вакол царскага тытулу відавочна раскрыліся стэрэатыпныя бар'еры ў дыпламатычных стасунках.

Перадусім трэба згадаць расстаноўку бар'ераў, звязаных з канфліктамі цырыманяльнага характару. Адразу скажам, што дыпламатычнаму пратаколу і цырыманялу пры перамовах аддавалася значная ўвага, і нават іх дробнае парушэнне магло нанесці страшэнную шкоду і сапсаваць перспектывы паспяховага завяршэння дыпламатычнай місіі. У такіх парушэннях бачылі ні больш ні менш як абразу маестату, іншымі словамі – годнасці манарха. Часта да іх вымушалі, каб прынізіць пасольства, паказаць уласную сілу і атрымаць дробную перамогу ў перамовах.

³ Гл. на гэты конт: Филюшкин А.И. Титулы русских государей. Москва, 2006.

Выкарыстоўваліся прыёмы, якія неслі ў сабе зняважлівы, прыніжальны падтэкст. Прывядзем прыклады, спрабуючы іх тыпалагізаваць:

1. *Неадпаведнасць рангу асоб з прымаючага боку*. На ўрачыстым абедзе ў Любліне ў 1554 г., зладжаным Жыгімонтам Аўгустам у гонар маскоўскага пасольства, з літоўскай кіруючай эліты прысутнічаў толькі прыстаў Размус Доўггирд, які на той час займаў даволі нізкую пасаду трюкага падваяводзіча (замкавага намесніка)⁴. Дарэчы, аб гэтай “знявазе” маскоўскія паслы не згадалі ў сваёй справаздачы.
2. *Вяртанне падарункаў*. У тым жа 1554 г. палякаў і літвінаў не задаваліў склад і стан падарункаў: гэта былі “кубки, кречеты и бубны”, да таго ж крэчаты (птушкі з роду сокалаў) аказаліся хворымі і з іх ніводнага не было чырвонага колеру. Адмова ад падарункаў азначала няветлівае стаўленне прымаючага боку да пасольства. Гэтым самым, магчыма, дасылалася пасланне, што палякі і літвіны ўсведамляюць нявыгаднае становішча маскоўцаў, іх большую зацікаўленасць у заключэнні перамір’я. У маскоўскія крыніцах, дарэчы, факт вяртання падарункаў толькі канстатаваны⁵.
3. *Пасадка на лаве пры прыёме ніжэй за іншыя пасольствы*. Гэтая праблема асабліва непакоіла маскоўскія ўлады, якія ў пасольскіх інструкцыях рабілі асаблівы націск на тое, каб маскоўскія паслы не садзіліся ззаду альбо ніжэй за іншыя пасольскія дэлегацыі. Гэта не толькі прыніжала іх статус, але публічна дэманстравала не найвышэйшую пазіцыю Маскоўскай дзяржавы сярод краінаў рэгіёну.
4. *Зачэпкі за звычай пры вітанні паслоў альбо прыставаў*. 24 студзеня 1556 г. маскоўскія прыставы паспрабавалі навязаць свае правілы цырыманіяльнай сустрэчы, распавёўшы князю Паўлу Сакалінскаму, што ў былыя часы пісар сустракаў прыставаў у сеньях, малодшы пасол – у дзвярах, а старшы – стоячы ў самой ізбе. Літвіны ў наступны дзень дэманстравалі адмовіліся выканаць гэты цырыманіал, заявіўшы, што маскоўскія паслы ў мінулы раз “не толко жебы их (літоўскіх прыставаў – А.Я.) мели потыкати, (...) але и повстати против их не хотели”⁶. Маскоўскія прыставы паспрабавалі ўсесціся на адну

4 “А с Князства пристав пан Размус Довггирдъ седел подле дьяка великоз(о) ки(я)зя” (Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў Мінску. Ф. КМФ-18. Воп.1. Спр. 602).

5 СИРИО. Т. 59. С. 441.

6 Сборник князя Оболенского. Кн. 5. Москва, 1838. С. 8.

лаву з пасламі, аднак тыя ўсадзілі іх толькі на “ўслоне”. Прычына такіх паводзін была тая ж самая: няветлівае абыходжанне з літоўскімі прыставамі. Заўважым, што нягледзячы на ўдалую абарону свайго пункту гледжання, літоўскія паслы займалі пасіўную пазіцыю ў пытаннях цырыманіялу, спасылаючыся не на нейкія тэарэтычныя альбо ідэйныя ўстаноўкі, а на досыць прымітыўную аргументацыю тыпу “як вы з намі, так і мы з вамі”. Падобнага ж кшталту сітуацыя паўтаралася, калі маскоўскія прыставы патрабавалі ад паслоў выхаду з саяў альбо спешвання з коней пры першым вітанні ад свайго манарха.

Цікавым у гэтай сувязі з’яўляецца выпадак з пад’ездам літоўскага пасольства да царскага палаца ў Маскве ў 1556 г. Маскоўцы арганізавалі спецыфічную сустрэчу пасольству пры ўваходзе ў царскі палац, не даўшы пасольскім саням пад’ехаць да “сталбы” (г.зн. да ганку), суправаджаючы гэта збіцём літоўскіх фурманаў і слугаў. У адказ персанал пасольства (“служэбнікі”), узяўшы сані на рукі, сілай прымкнуў іх да “сталбы”, амаль паставіўшы на ўваходныя ступені⁷. Заўважым, што пра гэты інцыдэнт маскоўская пасольская кніга не паведамляе, згадваючы толькі, што *“встречи им (паслам – А.Я.) не было, потому что государевым послом (...) у короля встречи не было ж, а была им встреча от короля одна перед избой у дверей”*⁸. Мяркуем, што гэтае ігнараванне было звязана з няўдалай спробай маскоўцаў спыніць літвінаў. У дзённіку літоўскага пасла ў далейшым асабліва адзначалася, што праезд да “сталбы” пры наступных візітах у царскі палац не перашкаджаўся.

Няцяжка заўважыць, што большасць цырыманіяльных канфліктаў і зачэпак грунтаваліся на жаданні строга трымацца традыцыйных звычаяў і стэрэатыпаў, г. зн. на “старыне”. У дыпламатыі спасыланне на “старыну” выкарыстоўвалася вельмі шырока. Гэта быў той фундамент, які дазваляў не чапаць асноватворныя прынцыпы двухбаковых адносін. Узяць, прыкладам, справу прыналежнасці Смаленска і ўвогуле тэрытарыяльных прэтэнзій абодвух бакоў. На першы погляд, іх высоўванне літаральна на кожных перамовах было нейкай фармальнасцю, свайго роду данінай тагачаснаму дыпламатычнаму пратаколу. Аднак можна ў гэтым акце

⁷ Гл. апісанне канфлікту: Юзэфович Л.А. “Как в посольских обычаях ведется...”. Москва, 1988. С. 91–92.

⁸ СИРИО. Т. 59. С. 491.

бачыць пацвярджэнне сваіх цвёрдых прынцыпаў і інтарэсаў, адступленне ад якіх хаця б на ёту азначала б саступку і праяўленне слабасці. Гэта, у сваю чаргу, стрымлівала гнуткасць дыпламатычнай пазіцыі на перамовах, не дазваляла паслам больш вольна сябе пачуваць.

Прыкладам, калі ўзяць праблему царскага тытулу, то для літвінаў натуральным чынам было спасыланне на “старыну”. Раней гэты тытул проста не ўжываўся маскоўскімі гаспадарамі: *“всеи родкове его великие кн(я)зи московские объсылаючися, с родки нашими тог(о) тытулу не вживали. Якже и онъ, братъ нашъ, напервеи того пишучи до нас, тым именемъ не писался”*. Маскоўцы на гэта адказвалі па-рознаму – успаміналі часы князя Уладзімера з Кіеўскай Русі, паказвалі граматы заходнееўрапейскіх манархаў (якія, аднак, не былі ў курсе праблемы), указвалі, што пасля заваявання Казані і Астрахані, якія былі татарскімі царствамі, маскоўскі князь атрымаў поўнае права іменавацца царом⁹. Але найважнейшым аргументам пры бясплодных дыскусіях рабіліся аргументы сакральнага зместу і, як следства, спасылкі на элементарную відавочнасць рацыі маскоўскіх палітыкаў. Прыкладам, калі Раману Алфер’еву, маскоўскаму дыпламату, які ў 1558 г. прыехаў з прапановай саюзу супраць крымскіх татар, нагадалі аб існаванні “тытулярнага” бар’еру для паспяховага выніку ягонаў місіі, ён “прыгожа” ўхіліўся ад дыскусіі: *“Моимъ розказываньемъ государю моему чести не прибудетъ – что ему богъ далъ и то него вся вселенная не убавитъ”*¹⁰. Мы бачым, што пры пільнай дыпламатычнай патрэбе ў Маскве забываліся на свае прынцыповыя патрабаванні, выводзячы іх са сферы чалавечых стасункаў і прыкрываючыся боскім паходжаннем атрыбутаў улады.

Тое ж самае датычыла такой праблемы, як абгрунтаванне правоў на Інфлянты, якая паўстала на пачатку Інфлянцкай вайны. І калі на пачатку разгортвання канфлікту маскоўскі бок высоўваў прававыя і гістарычныя аргументы, то потым, усвядоміўшы бесперспектыўнасць ідэі пераканаць літвінаў, перайшоў да звычайнай канстатацыі сваёй безумоўнай рацыі. Для прыкладу прывядзем аргументацыю ўзору 1559 г. па пытанні прыналежнасці Інфлянтаў: *“Вы смотрите себе в королевыхъ перемирныхъ грамотахъ и в докончалныхъ старыхъ: если они писаны в королеве*

⁹ Гл. больш падрабязна: Янушкевіч А.М. Пасольства Стафана Збаражскага 1556 года ў Маскву // Беларускі гістарычны часопіс. 2011. № 11. С. 25.

¹⁰ СИРИО. Т. 59. С. 545.

стороне, что в них государю нашему не вступатися, ино то они королевы. **А мы то ведаем гораздо, что они извечные данищики государя нашего**¹¹. Далей – болей (1560 г.): “**Не токмо Богу или государем пограничным, но посполито всех земель народу о Ливонской земле ведомо, коим обычаем та земля по се время стояла и нам данью подлежала**”¹²; “**Хоти б в твоей казне старые докончальные грамоты и перемирные наши с тобою изибли, и ты б о том, старых своих выпрося, уедал, а безчестья бы еси себе и своему государству не наводил**”¹³. Такім чынам, у маскоўцаў існавала абсалютная ўпэўненасць ва ўласнай рацыі і відавочнасці сваіх патрабаванняў, якія не могуць быць парушаны ніякімі дакументальнымі, лагічнымі альбо рацыянальнымі аргументамі.

Яшчэ адзін бар’ер, які замінаў шчыраму дыялогу, быў заснаваны на рэлігійным чынніку. Яго ў кароткай форме можна ахарактарызаваць так: “Праваслаўнаму лягчэй паразумецца з праваслаўным, больш за тое, толькі кантакты з адзінаверцамі заслугоўваюць больш-менш поўнага даверу”. Гэты пастулат пранізвае характар дыпламатычных кантактаў паміж ВКЛ і Масковіяй на працягу ўсяго XVI ст.

Асабліва характэрны тут прыклад паводзінаў спачатку пісара, потым гаспадарскага маршалка, падскарбія і падканцлера Астафія Валовіча. Распачаўшы стандартную канцылярскую кар’еру з пасады пісара ў 1550 г., ён літаральна за некалькі год становіцца даверанай асобай гаспадара на перамовах (з 1554 г.), упершыню складае справаздачы, якія потым заносяцца ў пасольскія кнігі Метрыкі ВКЛ, дасылае сакрэтныя пасланні маскоўскім палітыкам, якія прымушаюць бачыць у ім “свайго чалавека” і інш.

Асаблівы давер маскоўцаў выклікала праваслаўнае веравызнанне гаспадарскага маршалка. Аднак тут хаваецца адна з таямніц асобы Валовіча. Вядома, што ў гэты час ён сур’ёзна зацікавіўся пратэстанцкімі вучэннямі і, верагодна, стаў пратэстантам. Прынамсі, так можна меркаваць па яго тэстаменце¹⁴. Аднак пры зносінах з маскоўскімі палітыкамі ён умела эксплуатаваў ідэю “праваслаўнага ўрадніка” (палітыка) пры гаспадару, своеасаблівага абаронцы праваслаўных інтарэсаў. Адзіная вера

¹¹ Тамсама. С. 584.

¹² Тамсама.. С. 609.

¹³ Тамсама. С. 609.

¹⁴ Wasilewski T. Testament Ostafiego Wołłowicza // Odrodzenie i Reformacja w Polsce. 1962. T. VII. S. 165–173.

служыла для маскоўцаў, відаць, моцным аргументам на карысць адзінства каштоўнасцяў і інтарэсаў пры дыпламатычных зносінах. У Валовічу яны бачылі вельмі блізкага па духу чалавека і палітыка.

Гэта асаблівым чынам праявілася падчас місіі Рамана Алфер'ева на пачатку 1559 г.: *“Да Остафей Волович приказывал втайне, и веле бити челом диаку Ивану Михайловичу, чтов их государя царстве учинилось дело злодейское – великое люторство. И у него была подпора добрая, и та подпора при великой старости и оперетца ему на иного не на ково. И что учнуть которое дело неподелное говорити, злодейское люторство, и он в те поры сказываает втайне Создателя и пречистую Богородицу поминает, и слезами ся от тех дел боронит. И которое слово не по делом великому государю, православному царю, про него изнесут Ивану Михайловичу, про то великому государю за Остафтя порадеть, как Бог положит ему на сердце”*¹⁵. Пазней кантакты А. Валовіча з уплывовым пасольскім дзякам Іванам Віскаватым не перарываліся.

Пры агульным напружанні палітычных адносінаў заўсёды актуальнымі заставаліся падазрэнні ці страх здрадзіць і не стрымаць слова. Прычым гэта мела свае падставы, паколькі былі прэцэдэнты.

Прыкладам, у 1560 г. паслы выказвалі засцярогу, што заключэнне вечнага міру і саюзу супраць крымскіх татар выкліча турэцкую агрэсію на землі Польшчы і ВКЛ, і ў гэтым выпадку Іван Грозны не выступіць на дапамогу: *“Послы вечный мир отмовили, что ему быти немочно без отданья старинных вотчин. Да и то в разговоре говорили, что в вечном миру стати на крымского заодин, а крымский голдует турецкому, и турецкой за крымского на государя нашего наступит, а государь ваш тогда государю нашему не поможет, ино то государю нашему и до конца своя вотчина изгубити. Алексей с товарищи тот **страх** [выдз. аўт. – А.Я.] у них отговаривали, а приговаривали, что во всем быти заодин. И Василей Тышкевич к тому слову молвил: только б чему образцов не было, и в том бы покладывали душу, а то образцы в лицах: **и отец израдил, и дед израдил** [выдз. аўт. – А.Я.]. И только крымского избыв, и вам не на кого пасти, пасти вам на нас”*¹⁶.

Яшчэ раней – у 1558 г. – літоўскія кіроўныя колы непакоіліся, што маскоўскі цар не стрымае слова, выкарыстаўшы патэнцыяльную

¹⁵ СИРИО. Т. 59. С. 550–551.

¹⁶ Тамсама. С. 576–577.

турэцкую агрэсію на землі Польскай Кароны і ВКЛ для нападу на “рускія” землі ВКЛ: *“Толко паны и вся рада опасаютца того, что либо царь и великий князь на своем слове не устоит: турской за крымского ся вступит, и царь и великий князь в то время города поемлет”*¹⁷.

Іншы прыклад таксама паказальны. Пры заняці Полацка ў 1563 г. Іван Грозны даў слова, што адпусціць шляхту на свабоду¹⁸. Гэтага, аднак, не адбылося. Пазней гэтая праблема сталася адной з самых балючых у літоўска-маскоўскіх адносінах. Маскоўцы сцвярджалі, што цар не даваў аніякага “слова”, літвіны абвінавачвалі адваротны бок у вераломнасці¹⁹. Як вынікае з крыніцаў, падобныя паводзіны былі верхам святатацтва і здрады.

Такім чынам, даследаванне дыпламатычных адносін, асабліва іх закуліснага боку, паказвае, што палітычныя супярэчнасці накладаліся на падазронасць і недавер да шчырасці суразмоўцы. Гэты недавер быў заснаваны як на гістарычным досведзе, так і на канфесійных і культурных адрозненнях.

Маскоўцы кампенсавалі пэўныя комплексы, выкліканыя адасобленасцю ад еўрапейскага свету, строгімі працэдурнымі нормаў і высакамерным стаўленнем да контрагента, выкарыстоўваючы пры адсутнасці рацыянальных аргументаў аргументы сакральнага зместу, спасылаючыся на боскае паходжанне маскоўскай улады і яе прэтэнзій, прытрымліваючыся пільна цырыманіяльных дробязей, разгортваючы шырокую, ледзь не педантычную дыскусію з забытымі лагічнымі хадамі і няўлоўнымі аргументамі. Такія падыходы стваралі бар’еры, аб якія разбіваліся шмат якія патугі дыпламатыі ВКЛ.

Навязанне падобных правілаў гульні з маскоўскага боку пазбаўляла літвінаў ініцыятывы. Літоўскія дыпламаты часта замест гнуткага захавання былі вымушаны падстройвацца пад маскоўскія нормы, ідэі і прапановы, займаючы часта відавочную згодніцкую пазіцыю. Што гэта – здрада ўласным інтарэсам на карысць няўлоўнага міру ці слабасць і непрынцыповасць пры іх адстойванні? На наш погляд, хутчэй другое.

¹⁷ Тамсама. С. 545.

¹⁸ Полное собрание русских летописей (далее – ПСРЛ). Т. 29: Летописец начала царства царя и великого князя Ивана Васильевича. Александро-Невская летопись. Лебедевская летопись. Москва, 1965. С. 312; Гл. на гэты конт: Янушкевіч А.М. Вялікае княства Літоўскае і Інфлянцкая вайна 1558–1570 гг. С. 66–68.

¹⁹ СИРИО. Т. 71. С. 258–259, 286–287, 368–369.

Але заўважым, што такая пасіўнасць усё роўна абарочвалася пераходам да вайны. Гэта тэма для далейшых грунтоўных даследаванняў. Так ці інакш, розныя каштоўнасныя арыентацыі і палітычныя ідэалы, розныя культурныя коды і палітычныя інтарэсы стваралі непераадольныя бар'еры ва ўзаемаадносінах, якія, як паказала гісторыя, знішчаліся толькі сілай.

ГЕНАДЗЬ САГАНОВІЧ

(ЕГУ, Беларусь–Літва)

Стаўленне насельніцтва Беларусі да расійскай арміі ў XVII ст.

Імкненне цяперашніх уладаў Беларусі сцвердзіць у гістарычнай свядомасці грамадства ўяўленне пра “адвечнае адзінства” і сяброўства беларусаў з Расіяй, што было так пашырана ў эпоху СССР, нанова актуалізуе пытанне аб тым, як у сапраўднасці беларускае насельніцтва ставілася да арміі маскоўскіх цароў у даўнейшыя часы. Нагадаю, што згодна са схемай савецкай эпохі, якая атрымала канчатковую фармулёўку і шырокае выкарыстанне ў гістарыяграфіі 1960–70-х гадоў, у войнах XVI–XVIII ст. беларускі народ (а яго ў савецкай гістарыяграфічнай дактрыне звычайна прадстаўлялі сяляне і нізы гараджан) адкрыта выступаў на баку Расіі і дапамагаў ёй самымі рознымі спосабамі: граміў аддзелы мясцовай шляхты, здабываў для Масквы звесткі пра армію ВКЛ, браў пад свой кантроль пакінутыя гарады і перадаваў іх пад уладу царскіх ваяводаў¹. Матывацыяй такіх дзеянняў было, як сцвярджалася, адчуванне этнічнага адзінства рускага і беларускага „народаў”, а таксама іх рэлігійнай еднасці: маўляў, праваслаўны беларускі народ масава выступаў супраць каталіцкай шляхты і ўладаў Рэчы Паспалітай як сваіх “прыгнятальнікаў”². У апошнія дзесяцігоддзе падобныя

¹ Як прыклад гл.: Абецдарский Л. Борьба белорусского народа за соединение с Россией (вторая половина XVI–XVII в.). Автореф. дисс. доктора ист. наук. Минск, 1965; Игнатенко А. Борьба белорусского народа за воссоединение с Россией (вторая половина XVII–XVIII в.). Минск, 1974.

² Абецдарский Л. Борьба народных масс Белоруссии против феодально-крепостнического и национально-религиозного гнета в конце XVI – первой

схемы трактавання беларуска-расійскіх узаемаадносіннаў як гісторыі несправядліва разарванага адзінства зноў пачалі вяртацца ў гістарычную палітыку і адукацыю ў Беларусі³.

Каб высвятліць, ці пацвярджаецца гістарычнымі крыніцамі (а калі так – дык у якой ступені) тэзіс пра дапамогу жыхароў Беларусі расійскай арміі ды іх т. зв. “імкненне да ўз’яднання з рускім народам”, мэтазгодна разгледзець канкрэтныя прыклады стаўлення беларускага насельніцтва да маскоўскіх уладаў і царскага войска тады, калі Беларусь становілася тэатрам ваенных дзеянняў, г.зн. найперш падчас войнаў 1632–1634 і 1654–1667 гадоў.

Смаленская вайна 1632–1634 г. пасля захопу Полацка Іванам IV стала першай наступальнай кампаніяй Масквы, калі ўсходнія і паўночныя землі Беларусі зноў аказаліся аб’ектам атакаў рэгулярнай царскай арміі з мэтай іх захопу. Дзякуючы раптоўнасці нападу і вялікай перавазе ў сілах ваяводы цара Міхаіла Фёдаравіча здолелі хутка захапіць значную колькасць сярэдніх і малых гарадоў на ўскрайках ВКЛ, аднак за большасць з іх давялося весці нялёгкае баі⁴. А жыхары шэрагу ўсходніх месцаў Беларусі, яшчэ пераважна праваслаўных, не толькі актыўна абаранялі свае мury, але і добраахвотна дапамагалі абложанаму Смаленску і арміі сваёй дзяржавы. Жыхарам Віцебска, напрыклад, за вялікія заслугі ў той вайне кароль Уладзіслаў IV вярнуў ранейшыя правы і прывілеі (акрамя магдэбургскага)⁵, якіх горад быў раней пазбаўлены за забойства полацкага архіепіскапа Язафата Кунцэвіча. У цэлым можна падагульніць, што прыклады дэманстрацыі яўных сімпатыяў ці тым больш падтрымкі жыхарамі Беларусі арміі суседняй дзяржавы ў гістарычных крыніцах часоў Смаленскай вайны даследчыкі не знаходзяць. Толькі адзін эпізод з полацкага тэатра ваенных дзеянняў выклікаў контраверсіі, і на ім варта спыніцца асобна.

половине XVII в. [у:] История Белорусской ССР: в 2 т. Т. 1. Ред. колл.: Л.С. Абецедарский, В.Н. Перцев, К.И. Шабуня. Минск, 1961; Абэцэдарскі Л. У святле неабвержных фактаў. Мінск, 1969; Мараш Я. Из истории борьбы народных масс Белоруссии против экспансии католической церкви. Минск, 1969.

³ Гл.: Трещенок Я. История Беларуси. Ч. 1: Досоветский период. Учебное пособие. Могилев, 2003. С. 9–10; Криштапович Л. Беларусь и Россия: историософское и цивилизационное единство. Минск, 2006. С. 20–21 і інш.

⁴ Kupisz D. Smoleńsk 1632–1634. Warszawa, 2001. S. 94–96.

⁵ Макараў М. Ад пасада да магдэбургіі: прававое становішча насельніцтва месцаў Беларускага Падзвіння ў XIV – першай палове XVII ст. Мінск, 2008. С. 200–202.

Полацк як стратэгічную фартэцыю на Дзвіне, пакінутую ваенным камандаваннем ВКЛ без належнай абароны, царскія ваяводы ад пачатку той вайны трымалі пад асаблівай увагай. Даведаўшыся пра рэальную пагрозу нападу, полацкі падваявода Ян Лісоўскі (які быў і ротмістрам) 11 чэрвеня 1633 г. заклікаў мяшчанаў узяць на сябе дадатковыя павіннасці: наняць за свае грошы яшчэ на адзін тыдзень казацкую роту Аляксандра Віскоўскага, служба якой сканчалася, а таксама каб “для абароны места свайго вежу на рагу ад Палаты на замку нізшым збудавалі”, або хоць дрэва на яе далі, і каб дазволілі жыхарам Запалоцця перасяляцца на Верхні замак⁶. Аднак, як вынікае з цытаванага дакумента, адразу пасля гэтага на ратушу прыйшлі “некаторыя асобы з мяшчанаў паспольства полацкага”, якія склалі пісьмовую адмову выконваць усё пералічанае, узялі шум, груба абражалі падваяводу і абяцалі збіраць грошы на яго “знясенне”. Само па сабе ўхіленне мяшчанаў ад дадатковых павіннасцяў – з’ява нярэдка і зразумелая, але сталася так, што ўжо праз дзень, уначы з 12 на 13 чэрвеня горад атакавала маскоўскае войска. Пospех нападу гарантавалі раптоўнасць з’яўлення непрыяцеля і падманныя дзеянні былога невельскага “бурмістра” Грышы Каваля (Грыгорыя Радзецкага), які перайшоў на расійскі бок. Ён падманам абяшходзіў варту: “...литовских сторожей к себе приманил дву человек – заговорил по-литовски, и примоня их, и зарубил тех сторожей”⁷, пасля чаго была адкрыта брама і ў астрог уварвалася маскоўскае войска, якое “все место Полоцкое и Заполоте сплендровало и попалоило, за чим як лянтвойта, так бургомистра и иных много добрых коллеггов в месте позабивали, а иных в полон живых побрано...”⁸. Абаронцы закрыліся ў Верхнім замку, які непрыяцелю так і не ўдалося ўзяць. На вестку пра набліжэнне на дапамогу Полацку харугваў ВКЛ царскія ваяводы паспяшаліся ў свае

⁶ Пратэстацыя падваяводы Яна Лісоўскага 6.07.1633 // Акты Юго-Западной России. Т. 2. С.-Петербург, 1865. № 55. С. 90–91; Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси (далее – АСД). Т. 1. Вильно, 1867. № 94. С. 271–272; Русско-белорусские связи. Сборник документов (1570–1667). Минск, 1963. № 91. С. 115–116.

⁷ Малов А.В. Начальный период Смоленской войны на направлении Великие Луки – Невель – Полоцк (до 3 июня 1633 г.) // Памяти Лукичева. Сборник статей по истории и источниковедению. Редактор-составитель Ю.М. Эскин. Москва, 2006. С. 166.

⁸ АСД. Т. 1. № 94. С. 272.

межы, вывезшы вялікую здабычу і шмат палону – мяшчанаў і шляхты⁹. Істотна, што сярод графеяў, захопленых у полацкім астрозе, было і “знамя мещанское”, якое можна лічыць сведчаннем удзелу ў абароне полацкіх мяшчан. Каб спыніць сыход жыхароў са спаленага Полацка, кароль выдаў адмысловы ўніверсал, у якім заклікаў палачанаў вяртацца ў горад, зноў там будавацца і сачыць за бяспекай¹⁰.

Гэты эпизод полацкай гісторыі доўгі час не выклікаў прыкметнага зацікаўлення гісторыкаў, пакуль яго па-свойму не ператлумачыла марксісцкая гістарыяграфія. Першым на чэрвеньскія падзеі 1633 г. у Полацку звярнуў асаблівую ўвагу савецкі ваенны гісторык І.Ф. Лочмель, які, шукаючы гістарычную легітымацыю вераснёўскага паходу Чырвонай Арміі, нават сацыяльныя канфлікты ўпісваў у кантэкст нацыянальных памкненняў і “братніх адносін” усходнеславянскіх народаў¹¹. У канфлікце часткі мяшчанаў з падваяводам Лісоўскім ён убачыў не толькі адмову палачан рамантаваць умацаванні горада, але і няўдзел у абароне і пераход на тэрыторыю, занятую царскім войскам, у чым, са слоў аўтара, праявілася “стремление белорусского народа к освобождению от панской Польши и соединению с братским русским народом”¹². Калі ў цытаванага гісторыка полацкія падзеі названы “хваляваннямі”, то ў Савецкай Беларусі пад пяром Лаўрэнція Абэцэдарскага, які бясспрэчна наследваў Лочмеля, полацкія хваляванні ператварыліся ў “паўстанне”. “Большая частка жыхароў Полацка, узяўшы ў 1633 г. (у час руска-польскай вайны) паўстанне, разам з рускімі войскамі змагалася супраць войск Рэчы Паспалітай, а потым са сваімі сем’ямі добраахвотна перайшла на тэрыторыю Расіі”, – вось што прачытаў галоўны савецкі гісторык тагачаснай Беларусі ў сціслых звестках вядомых дакументаў¹³. Пры гэтым Л. Абэцэдарскі нават сцвярджаў, быццам з заявы полацкага падваяводы вынікала, што “русские войска взяли Полоцк благодаря помощи мещан”, якія потым

⁹ Малов А.В. Начальный период... С. 167–168.

¹⁰ Каралеўская грамата жыхарам горада Полацка, Барысаў, 8.08.1633 // АСД. Т. 1. № 95. С. 273.

¹¹ Лочмель И.Ф. Очерк истории борьбы белорусского народа против польских панов. Москва, 1940. С. 42–45.

¹² Тамсама. С. 44.

¹³ Абэцэдарскі Л.С. У святле неабвержных фактаў. Мінск, 1969. С. 68–69.

у дадатак “перешли на сторону русских войск и вместе с ними осадили Верхний замок”¹⁴.

У эпоху Брэжнева версія Л. Абэцэдарскага стала “кананічнай” і ўвайшла ў навучальную літаратуру ды энцыклапедычныя выданні Беларусі. Паводле акадэмічнай “Гісторыі Беларускай ССР”, жыхары Полацка “с нетерпением ожидали прихода русских войск”, таму і адмовіліся выконваць распараджэнне гарадскіх уладаў, а калі царскія ратнікі падышлі да Полацка, то “жители города восстали и присоединились к русским войскам”¹⁵. Пры гэтым згаданыя Лісоўскім “некаторыя асобы з мяшчан” ператварыліся ў “велізарны натоўп гараджан”, які ў час захопу Полацка “далучыліся да рускіх войск”, а пры адступленні апошніх у Расію, маўляў, “разам з рускімі войскамі пайшла і большая частка гараджан”¹⁶. Некаторыя гісторыкі сцвярджалі, што палачане заявілі пра сваё нежаданне рамантаваць умацаванні акурат “пры з’яўленні рускіх войскаў ля сцен Полацка”, і што гэта яны, палачане, уначы з 12 на 13 чэрвеня 1633 г. “адкрылі рускім войскам вароты горада”¹⁷, або што менавіта “натоўп гараджан перашкодзіў... умацаваць Ніжні замак”¹⁸, чым і дапамог царскім ратнікам. Прыведзены прыклад – красамоўны ўзор таго, як звычайны канфлікт часткі паспальства з гарадскімі ўладамі ідэалагізаваная гістарыяграфія савецкіх часоў ператварыла ў сведчанне “барацьбы народных мас супраць нацыянальна-рэлігійнага прыгнёту”¹⁹, а гістарычная палітыка цяперашняга рэжыму спрабуе надаць падобным міфам другое жыццё²⁰.

¹⁴ Абэцэдарскі Л.С. Белоруссия и Россия. Очерки русско-белорусских связей второй половины XVI–XVII в. Минск, 1978. С. 86.

¹⁵ История Белорусской ССР. Т. 1. Под ред. В.Н. Перцева, К.И. Шабуня, Л.С. Абэцэдарскага. Минск, 1954. С. 138. Такая ж версія ў наступным выданні, гл.: История Белорусской ССР: в 2 т. Т. 1. Минск, 1961. С. 133.

¹⁶ Гісторыя Беларускай ССР: у 5 т. Т. 1. Гал. рэд. К.І. Шабуня. Мінск, 1972. С. 253.

¹⁷ Полоцк: Исторический очерк. Отв. ред. П.Т. Петриков. Минск 1987. С. 58.

¹⁸ Капыскі З.Ю. Полацкае паўстанне 1633 // Беларуская Савецкая Энцыклапедыя. Т. 8. Мінск, 1975. С. 487.

¹⁹ Падрабязней пра інтэрпрэтацыю полацкіх падзей 1633 г. у беларускай гістарыяграфіі гл.: Сагановіч Г. Вайна на полацка-віцебскім рубяжы ў 1632–1633 г. і “паўстанне” ў Полацку // Беларускі Гістарычны Агляд (далей – БГА). Т. 18 (2011). С. 21–41..

²⁰ На жаль, гэта рэальнасць не толькі савецкай эпохі. У часы прэзідэнцтва А. Лукашэнкі, калі тлумачэнне мінулага пачалі зноў “падганяць” пад былыя стандарты, у многія дзяржаўныя выданні вярнулася старая легенда пра “полацкае

Падчас вайны 1654–1667 г. у пазіцыях жыхароў Беларусі адносна Масквы выяўляліся ўжо вялікія разыходжанні. У Рэчы Паспалітай да таго часу мацней абвастраліся ўнутраныя супярэчнасці, а свежы вопыт перажытай Хмяльніччыны не мог не паўплываць на настроі грамадскіх нізоў. Стаўленне насельніцтва розных рэгіёнаў і гарадоў Беларусі да непрыяцеля моцна рознілася: ад нежадання ваяваць і вітання маскоўскага войска хлебам-соллю да ўпартай і працяглай абароны. І самым важным фактарам, які вызначаў пазіцыю жыхароў, была актуальная ваенная сітуацыя, што неадкладна ўплывала на настроі ўсіх слаёў грамадства, ад элітаў да сацыяльных нізоў²¹.

Павятовая шляхта напачатку ў большасці не прымала царскай улады, уцякаючы з акупаваных земляў ці застаючыся ў дзейных фармаваннях войска ВКЛ. Аднак пад канец другога году вайны яе пазіцыі пачалі мяняцца. Фактарамі, якія вызначылі перамены, сталі амаль поўны захоп царом тэрыторыі ВКЛ і пераход Аляксея Міхайлавіча да ліберальнай палітыкі ў дачыненні да насельніцтва занятых земляў. З іншага боку, пасля ўступлення ў вайну Швецыі, улады якой лагодным абыходжаннем здабылі лаяльнасць польскай шляхты, Масква мусіла перацягваць на свой бок рыцарства ВКЛ, дзеля чаго цар не скупіўся на абяцанні захаваць рэлігійныя свабоды, правы і маёмасць. Кароль Ян Казімір уцёк з Польшчы, а ініцыятыва Януша Радзівіла правалілася і шведы адмовіліся ваяваць з маскоўскімі сіламі з-за ВКЛ, так што ў мясцовай шляхты не заставалася ніякай надзеі на змену сітуацыі. Далейшы супраціў страчваў усялякую мэтазгоднасць. Як тлумачыў ашмянскі староста Адам Саковіч, ва ўмовах, калі “полякі доброволне мало не вси шведу здалисе”, і яны, абывацелі ВКЛ, “никакова не видя оборонения”, былі гатовыя прызнаць новую ўладу, каб толькі цар пакінуў ім ранейшыя правы і вольнасці ды вярнуў іх маёнткі²². Не дзіўна, што ў адказ на разасланьня граматы з прапановай царскай ласкі ў кастрычніку–снежні

паўстанне”. Гл.: Полацкае паўстанне 1633 // *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: у 6 т. Т. 5. Мінск, 1999. С. 527; Полацкае паўстанне 1633 // Беларуская энцыклапедыя: у 18 т. Т. 12. Мінск, 2001. С. 456.*

²¹ Мальцев А.М. Россия и Белоруссия в середине XVII века. М., 1974. С. 141; Бабятыньскі К., Адносіны жыхароў ВКЛ да маскоўскага войска ў 1654–1655 г. // *БГА. Т. 14 (2007). С. 55–60; Касажэцкі К. Стаўленне шляхты ВКЛ да шведскага і маскоўскага панавання ў 1655–1656 г. // БГА. Т. 15 (2008). С. 175–208.*

²² Заборовский Л.В. Великое княжество Литовское и Россия во время польского Потопа (1655–1656). Документы, исследования. Москва, 1994. С. 83–85.

1655 г. не толькі шляхта, але і камандзіры вайсковых фармаванняў на захадзе Беларусі пачалі прысягаць на вернасць Аляксею Міхайлавічу²³. Сярод больш чым 2 тыс. шляхцічаў розных веравызнанняў, прыведзеных да прысягі баярынам С. Урусавым у кастрычніку 1655 г., былі нават два ваяводы²⁴. Відаць, для большасці рыцарскага стану пераход пад уладу іншага манарха ў экстрэмальных умовах у тых часы быў усё ж крокам прымальным і не лічыўся злачыствам. Пазней жа, калі становішча на фронце зноў змянілася, а колькасць рэгулярных войскаў ВКЛ на землях Беларусі павялічылася, асабліва пасля заключэння міра са Швецыяй (1660), то нават тых, хто прысягнуў Аляксею Міхайлавічу, імкнуліся вярнуцца на бок караля і Рэчы Паспалітай. У тых умовах чарговы перавод павятовай шляхты пад уладу цара быў магчымы ўжо толькі пад пагрозай і прымусам²⁵.

Стаўленне беларускіх мяшчанаў да царскай улады і арміі таксама не было аднолькавым, бо залежала ад шэрагу фактараў. Напачатку вайны пры вялізнай дыспарорцыі сілаў і адсутнасці шансаў на дапамогу сваёй арміі гарады Усходняй Беларусі, пастаўленыя перад цяжкім выбарам (захаваць вернасць свайму законнаму ўладару і гэтым паставіць на карту ўсё, ці, ратуючы жыццё і маёмасць, прыняць царскае падданства), часцей не адважваліся на супраціўленне. Нават буйныя і стратэгічна важныя дзяржаўныя месцы, якія, на жаль, звычайна мелі занядбаня ўмацаванні і слабыя гарнізоны, або адразу адкрывалі брамы, або здаваліся пасля непрацяглай абароны. Затое прыватныя гарады (Стары Быхаў, Слуцк, Нясвіж і Ляхавічы), добра падрыхтаваныя іх магутнымі ўладальнікамі да абароны, нават пасля разгрому арміі ВКЛ паказалі прыклад стойкасці. Дзеля справядлівасці трэба прызнаць, што і малыя гарадкі на ўсходзе Беларусі, такія як Горы Сапегаў або Дуброўна Глябовічаў, маючы гарнізон служылых людзей, дэманстравалі імкненне не прызнаваць царскай улады і зацята адбіваліся²⁶. Тут зноў пазіцыі жыхароў найбольш вызначаліся іх рэальнымі магчымасцямі. Калі адчувалася, што наяўных

²³ Касажэцкі К. Стаўленне шляхты ВКЛ... С. 189.

²⁴ Крестоприводная книга шляхты Великого княжества Литовского 1655 г. / Памятники истории Восточной Европы. Ред. серии И. Граля. Сост. Е. Лыкова, М. Кулецкий. Т. IV. Москва–Варшава, 1999.

²⁵ Pamiętniki Samuela i Bogusława Kazimierza Maskiewiczów (XVII w.). Red. W. Czapliński. Wrocław, 1961. S. 280.

²⁶ Ткачоў М.А. Замкі і людзі. Мінск, 1991.

сілаў дастаткова для адпору, то і праваслаўная шляхта, і мяшчане не мелі капітулянцкіх настрояў і бралі самы актыўны ўдзел у абароне такіх гарадоў ад “адзінавернага” цара²⁷.

Асобную, прамаскоўскую пазіцыю ў той вайне доўгі час займалі жыхары Магілёва, але спецыфіку іх настрояў вызначаў цэлы комплекс фактараў. Па-першае, Магілёў традыцыйна быў цесна звязаны з Масквой эканамічнымі інтарэсамі. Магілёўскія купцы ездзілі ў Маскву часцей, чым купцы любога іншага горада тагачаснай Беларусі, робячы вялікі бізнэс, у прыватнасці, на вывазе маскоўскіх футраў у Польшчу²⁸. Гандлем займалася і сярэдняе мяшчанства, пазіцыі якога тут былі моцныя. Магістрацкая юрысдыкцыя ў Магілёве цалкам дамінавала, а шляхта валодала толькі нейкімі 5% зямлі²⁹, што можна лічыць своеасаблівым выключэннем для ВКЛ. Такім чынам, магілёўцы былі зацікаўленыя ва ўмацаванні гандлёвых сувязяў з Масквой, у атрыманні ад цара маёмасных і грашовых канцэсіяў³⁰. Шмат значыла таксама моцная пазіцыя праваслаўнай царквы ў гэтым горадзе, аўтарытэт праваслаўнага духавенства і традыцыйна цесныя сувязі з Кіевам.

На пазіцыю горада не маглі не паўплываць і настроі яго жыхароў напярэдадні вайны – незадаволенасць афіцыйнымі ўладамі Рэчы Паспалітай. Яшчэ летам 1638 г. мяшчане скардзіліся самому каралю на ўціскі з боку “замкавых ураднікаў і субсцітутараў”, якія дзейнічалі “быццам па ўказу” магілёўскага старасты Крыштафа Радзівіла, таму Уладыслаў IV распарадзіўся, каб апошні строга забараніў прыцягваць магілёўцаў³¹, але праблема, здаецца, доўга заставалася актуальнай. І перад вайной у 1653 г. магілёўцы былі пакрыўджаныя на гетмана Януша Радзівіла з-за вялізных павіннасцяў, ускладзеных на эканоміку, а ў дадатак – і на ўлады Рэчы Паспалітай, што прыцягвалі да судовай адказнасці магілёўскае праваслаўнае брацтва, якое не пагаджалася саступаць уніятам сваю царкву³².

²⁷ На гэта трапна ўказаў К. Бабятыньскі, гл.: Адносіны жыхароў ВКЛ да маскоўскага войска... С. 68–69.

²⁸ Łowmiański H. Handel Mohylewa w XVI wieku, [y:] ён жа, *Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego*. Poznań, 1983. S. 521–527; Мелешко В.И. Могилёв в XVI – середине XVII в. Минск, 1988. С. 109, 125.

²⁹ Мелешко В.И. Могилёв в XVI – середине XVII в. Минск, 1988. С. 194–195.

³⁰ Бабятыньскі К. Адносіны жыхароў ВКЛ да маскоўскага войска... С. 73–74.

³¹ НГАБ. Ф. 694. Воп. 4. Спр. 1302. Арк. 41.

³² Бабятыньскі К. Адносіны жыхароў ВКЛ да маскоўскага войска... С. 65.

У кантэксте апісанай сітуацыі не дзіўна, што летам 1654 г. старанні шляхціча К. Паклонскага, які ўгаворваў магілёўцаў здацца, хутка прынеслі плён, і Магілёў капітуляваў. Да гэтага ж мяшчанаў заахвочвалі абяцанні цара за добраахвотную здачу горада захаваць маёмасць і пакінуць непарушнымі ўсе прывілеі мяшчан³³. Пацвердзіўшы правы і прывілеі магілёўцаў, а таксама раздаўшы грашовыя і зямельныя наданні ды забараніўшы рабаваць і вывозіць людзей, Аляксей Міхайлавіч умацаваў іх прамаскоўскія настроі, праявай чаго стаў актыўны ўдзел мяшчанаў у абароне горада ад войска Януша Радзівіла зімой і вясной 1655 г. Аднак вопыт жыцця пад царскай уладай з часам змяніў і настроі магілёўцаў. Асабліва незадавальняла іх падпарадкаванне магілёўскай епіскапіі маскоўскаму патрыярхату, высылка часткі духавенства ў Расію, а таксама патрабаванне выдаткоўваць прыбыткі са скарбу на абарону горада, што вяло да збяднення гараджан³⁴. Кульмінацыйнай развязкай нарастання антаганізму расчараваных магілёўцаў і царскай улады стала іх паўстанне супраць маскоўскага гарнізона ў лютым 1661 г.³⁵

Рэальны досвед жыцця пад маскоўскай уладай быў важным фактарам, які з часам вызначыў стаўленне жыхароў да царскіх ратнікаў па ўсёй Беларусі. Забойствы, рэпрэсіі, вывад мясцовых людзей у няволю – усё гэта было звычайнай практыкай на акупаваных землях, асабліва да восені 1655 г. Як правіла, у выніку нават тая частка насельніцтва, якая спачатку радасна вітала чужыя войскі, праз нейкі час з нецярпеннем чакала вяртання пад уладу караля Яна Казіміра. Такую перамену добра засведчыла ўжо ў канцы першага года вайны рэакцыя мясцовых жыхароў на з’яўленне харугваў Януша Радзівіла ў падняпроўскіх землях Беларусі, занятых маскоўскай арміяй, – яны зноў ахвотна прымалі бок ВКЛ.

Жорсткай рабаўніцкай палітыкай царскія ўлады адштурхоўвалі ад сябе масы сялянства, якім у гістарыяграфіі найбольш прыпісвалася “прамаскоўская” арыентацыя. Хоць выпадкі сімпатызавання мужыкоў Маскве сапраўды мелі месца, сялянскія выступленні ў тагачаснай Беларусі, як і ў іншых землях, мелі, галоўным чынам, сацыяльную матывацыю. Але нават “присяжныя” сяляне хутка расчароўваліся ў новых уладах, што не неслі ім ніякай палёгка, а наадварот. У зонах, занятых царскай арміяй,

³³ Акты Юго-Западной России. Т. 14. С.-Петербург, 1889. С. 130.

³⁴ Мальцев А.М. Россия и Белоруссия в середине XVII века. С. 159, 173.

³⁵ АСД. Т. 2. Вильна 1867. С. XVIII; Акты Московского государства (далее – АМГ). Под ред. Н.А. Попова, Д.Я. Самоквасова. Т. 3. СПб, 1901. С. 324.

адразу ж пачынаўся масавы сялянскі рух самаабароны³⁶. Паказальна, што пасля некалькіх гадоў акупацыі партызанскі рух у Беларусі толькі ўзмацніўся.

А наколькі важным было адчуванне адной веры і славутага “этнічнага адзінства”? Фактар канфесійнай прыналежнасці, бясспрэчна, уплываў на фармаванне вобразу расійскай арміі і на стаўленне да яе, асабліва ў самым пачатку вайны – пад уплывам мэтанакіраванай прапаганды царскага двара. Менавіта з праваслаўных жыхароў, як правіла, утвараліся большыя ці меншыя прамаскоўскія партыі, што ў гады вайны меліся ў многіх гарадах Беларусі. Аднак, як паказваюць дакументы, прыналежнасць да каталіцкай ці праваслаўнай царквы зусім не вызначала простае лініі падзелу на “сваіх” і “чужых”. Напрыклад, нават у Смаленску ўвосень 1654 г. у цяжкія хвіліны абароны за працяг барацьбы выказваліся праваслаўныя мяшчане³⁷, тады як шляхта была гатовая за пацвярджэнне прывілеяў і маёнткі здаць горад цару; у Полацку першым усталяваў сувязі з непрыяцельскім бокам і пачаў угаворваць палачан да капітуляцыі бургмістр “лутшей человек” Іван Міхновіч³⁸. Невыпадкова і праваслаўныя жыхары Беларусі ўцякалі ад маскоўскага войска ажно ў Прусію³⁹. З іншага боку, здаралася, што праваслаўныя святары ўдзельнічалі ў партызанскім руху, і царскія ратнікі іх арыштоўвалі⁴⁰.

Што да “этнічнага адзінства”, то крыніцы не адлюстравалі канкрэтных сведчанняў яго перажывання. Сама апазіцыя этнічнай “роднасці”/”чужасці” ў тагачасных гістарычных тэкстах не фіксуецца, што не выпадкова. У ранні Новы час глыбокай сувязі (прота) нацыянальнай ідэнтычнасці з адзінай мовай ці рэлігіяй яшчэ не існавала, і мова тады не з’яўлялася крытэрыем нацыянальнай прыналежнасці. Гэта пацверджана і спецыяльнымі даследаваннямі, выкананымі на

³⁶ Мальцев А.М. “Шиши” на Смоленщине и в Белоруссии в середине XVII века // Новое о прошлом нашей страны. Москва, 1967. С. 277–281; Сагановіч Г. Невядомая вайна 1654–1667. Мінск, 1995. С. 70–83.

³⁷ Бабятыньскі К. Адносіны жыхароў ВКЛ да маскоўскага войска... С. 62.

³⁸ Белоруссия в эпоху феодализма. Т. 2. С середины XVII до конца века XVIII века. Минск, 1960. № 34. С. 63.

³⁹ Sahanowicz H. Wychodźcy z Wielkiego Księstwa Litewskiego w Prusach 1656 r. // Lituano-Slavica Poznaniensia. Studia Historica. Т. IX. Poznań, 2003. S. 244.

⁴⁰ Мальцев А.М. Россия и Белоруссия в середине XVII века. С. 217.

заходнееўрапейскіх матэрыялах⁴¹. Гэтаксама на тэрыторыі Усходняй Еўропы ўспрыняцце “чужых” адбывалася тады ў катэгорыях палітычнай, канфесійнай або тэрытарыяльнай “чужасці”/”роднасці”. У тагачаснай Расіі насельніцтва самаідэнтыфікавалася на падставе дынастычных, канфесійных і дзяржаўна-палітычных прынцыпаў, а не паводле этнічнай прыналежнасці⁴². На падобных жа прынцыпах утвараліся калектыўныя ідэнтычнасці ў тыя часы і на землях ВКЛ.

Каб выжыць, жыхарам Беларусі ў суровых умовах вайны непазбежна даводзілася мяняць пазіцыі. Зменлівасць іх адносінаў да маскоўскай арміі ўвасобіў невялікі падняпроўскі горад Копысь, які цягам вайны неаднакроць прымаў то адзін, то другі бок. Хоць горад належаў Радзівілам, ён не меў для біржанскай лініі гэтага магутнага роду стратэгічнага значэння, таму да 1654 г. заставаўся з нязначнымі ўмацаваннямі⁴³. У дадатак, перад вайной з-за ўцискаў адміністратара сярод мяшчанаў маглі панаваць незадаволенасць і крыўда, таму не дзіўна, што 10 жніўня яны адкрылі брамы перад вялізнай арміяй царскага ваяводы Я. Чаркаскага⁴⁴. Але ўжо ў пачатку 1655 г., калі Януш Радзівіл паспрабаваў адваяваць страчаныя землі, яны ўпусцілі ў горад харугвы ВКЛ, выдаўшы маскоўскага стольніка⁴⁵. Праз чатыры месяцы жыхары Копысі выйшлі з іконамі павітаць новую царскую армію, але ў 1658 г., калі баланс сілаў у рэгіёне змяніўся, перайшлі на бок палкоўніка Івана Нячая. Вяскою 1659 г. у горадзе зноў з’явіліся царскія ратнікі, а 25 ліпеня 1660 г., калі наблізіліся харугвы палкоўніка А. Палубінскага, копысцы так хутка адкрылі ім брамы, што маскоўскі гарнізон быў вымушаны капітуляваць⁴⁶. На гэты раз у горадзе засталася залага ВКЛ, з якой мяшчане ў наступным годзе ўжо заняты адбіваліся ад непрыяцеля. Такім чынам, пазіцыя мяшчанаў

⁴¹ Burke P. Languages and Communities in Early Modern Europe. Cambridge University Press, 2004. P. 160–163.

⁴² Дмитриев М.В. Проблематика исследовательского проекта “Confessiones et nationes. Конфессиональные традиции и протонациональные дискурсы в истории Европы” // *Религиозные и этнические традиции в формировании национальных идентичностей в Европе. Средние века – новое время*. Москва, 2008. С. 41–42.

⁴³ Ткачоў М.А. Замкі і людзі. Мінск, 1991. С. 60.

⁴⁴ АМГ. Т. 3. СПб., 1901. С. 468–469. Касажэцкі К. Фартэцыя ў Копысі пад час вайны Рэчы Паспалітай з Масквой (1654–1667) // БГА. Т. 19 (2012) (у друку).

⁴⁵ Ткачоў М.А. Замкі і людзі. Мінск, 1991. С. 61.

⁴⁶ Касажэцкі К. Фартэцыя ў Копысі... (у друку).

вызначалася цвярозай ацэнкай сітуацыі, і калі шанцы абараніцца былі замалыя, то дух супраціву адступаў перад рацыянальнасцю капітуляцыі.

Тактыку жыхароў Копысі ў адносінах да царскай арміі можна лічыць тыповай для большасці беларускага насельніцтва ў часы той вайны. І калі на пачатку ваенных дзеянняў на ўсходніх землях Беларусі пераход мясцовага люду на бок Масквы быў з'явай хутчэй характэрнай, чым выключэннем, то прычына гэтага таілася зусім не ў этнічнай роднасці ці канфесійным адзінстве, як тлумачылася ў масквацэнтрычнай гістарыяграфіі. Яна вынікала з рэальнай ваеннай сітуацыі: дыспрапорцыя сілаў і адсутнасць надзеі на дапамогу вымагалі ад насельніцтва пошуку іншых стратэгіяў выжывання. Менавіта прагматыкай канкрэтнага становішча была звычайна абумоўлена лаяльнасць да цара і дабраахвотнае падпарадкаванне новаму ўладару. У цэлым жа ў адносінах нават сацыяльных нізоў Беларусі да вайсковых фармаванняў Расіі дамінавала ўспрыманне іх зусім не як “родных” ці “абаронцаў”, але як чужой, варажай сілы.

УЛАДЗІМІР ЛОБАЧ
(Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт, Беларусь)

Вобразы суседніх народаў у традыцыйным светапоглядзе беларусаў

Вобразы суседніх краінаў і народаў, што іх насяляюць, з’яўляюцца звычайнымі і разам з тым спецыфічнымі ў традыцыйнай карціне свету беларусаў, што знайшло сваё адлюстраванне ў разнастайных жанрах фальклору, уяўленнях і вераваннях.

Катэгарызацыя прасторы ў міфапаэтычнай карціне свету вылучае дзве асноўныя зоны, якія суадносяцца адпаведна са “сваім” і “тым” светам. Першая катэгорыя ў рэаліях кансерватыўнай і нізкамабільнай вясковай супольнасці практычна тоесная “жыццёвай прасторы” – сукупнасці культурных і прыродных локусаў, уключаных у гаспадарчую практыку калектыву і намінатыўна зафіксаваных на ўзроўні ментальнага прасторавага рээстру. “Той” свет – пры ўсёй сваёй варыябельнасці (свет памерлых, боская ці інфернальная сфера, далёкі край – “чужая старана”) і міфалагічнай ці рэальнай аддаленасці – характарызуецца, перш за ўсё, выключанасцю са сферы штодзённага жыццёвага вопыту грамады.

У выпадку з далёкай краінай, “чужой стараной”, знакавымі і значнымі для фарміравання яе вобразу ў міфапаэтычнай карціне свету становяцца не толькі геаграфічныя характарыстыкі (лясны край, стэп, размяшчэнне на поўначы ці поўдні і да т.п.), але і этнакультурныя вобразы людзей, што насяляюць гэты край. Больш за тое, этнічная характарыстыка краіны з’яўляецца прыярытэтнай у традыцыйнай моўнай карціне свету, калі абсалютна немагчыма адасобіць этнонім ад тапоніма і выявіць, што з’яўляецца першасным, а што другасным і падпарадкаваным (ці народ, які

завецца “палякі” атрымаў сваю назву ад краіны пражывання – Польшчы, ці краіна атрымала назву ад этноніма).

Этнічныя вобразы з’яўляюцца важным складнікам у карціне свету любога народа, паколькі дазваляюць не толькі абагульніць і аптымізаваць уяўленне пра сябе саміх (інтравобраз), але і выразна пазначыць на ўзроўні калектыўнай свядомасці спецыфічныя рысы прадстаўнікоў іншай этнічнай групы (экстравобраз), што, у сваю чаргу, стварае змястоўную характарыстыку прасторы іх пражывання. Вобраз “чужога” фарміруецца як агульныя веды пра рэлігію і побыт, абрады і рытуалы, мову і вераванні этнічных суседзяў. Уяўленні пра “чужую” веру і “чужы” народ знаходзяць адлюстраванне ў фальклорных легендах і звязаных з імі павер’ях, у абрадавай практыцы і формах штодзённай камунікацыі.

Калі казаць пра канкрэтныя краіны, то фактары іх міфалагізацыі ў традыцыйнай карціне свету беларусаў маглі быць рознымі. У выпадку з Украінай ці Латвіяй вялікае значэнне мела іх геаграфічнае размяшчэнне (у нізоўях Дняпра і Дзвіны адпаведна, а для Украіны яшчэ і ў зоне стэпу, што мела ў традыцыйных уяўленнях сімваліку сфер небяспечных, інфернальных). Праз беларускіх плятагонаў, якія па Дзвіне сплаўлялі лес у Рыгу, мы маем вобразы латышоў і Латвіі ў значнай ступені міфалагізавання, хаця і створаныя на падставе рэальных фактаў. Адным з асноўных фактараў міфалагізацыі выступала ўласна сама рака – Дзвіна (Даўгава) – галоўны і самы старажытны камунікацыйны канал у дадзеным рэгіёне. Паколькі Дзвіна вельмі выразна арыентавана па лініі Усход – Запад, то яе вярхоўе (вытокі) і ніжняе цячэнне (вусце) выступалі ў традыцыйнай карціне свету беларусаў як два супрацьлеглыя полюсы міфалагічнай прасторы. Вытокі Дзвіны суаднесеныя з усходам сонца, ідэяй святла, жыцця, пачатку, а ніжняе цячэнне ракі і яе вусце ўвасаблялі ніжні ярус светабудовы, зону небяспечную для чалавека, а таксама цялесны ніз. Паказальна, што нараджэнне дзіця ў народнай традыцыі беларусаў магло сімвалічна апісвацца, як падарожжа цяжарнай жанчыны ў вусце Дзвіны – у Рыгу (“з’ездзіць у Рыгу” – нарадзіць¹).

У якасці не толькі рэальнай, але і міфалагічнай небяспекі выступаюць для плятагонаў рачныя парогі і камяні ў ніжнім цячэнні Дзвіны, аб чым сведчаць іх беларускія назвы: “Варажэя” (ніжэй за Якабштат), “Чортава

¹ Никифоровский Н.Я. Очерки простонародного житья-бытья в Витебской Белоруссии и описание предметов обиходности. Витебск. Тип., 1895. С. LIX.

барада” (28 вёрст ніжэй за Якабштат), “Балванцы” і камень “Балван” (у 17 вёрстах вышэй за Рыгу)². Аднак, латышы, якія цудоўна ведалі геамарфалогію Дзвіны (Даўгавы) на гэтым адрэзку і праводзілі караваны лесу цераз рачныя парогі ўспрымаліся беларускімі плятагонамі як людзі, надзелены асаблівымі магічнымі ведамі, якія мелі таемны характар таму, што размаўлялі на незразумелай (латышкай) мове. Гэтыя акалічнасці міфалагізацыі вобразу латышоў у XIX ст. вельмі трапна адзначыў Рамуальд Падбярэзкі: “Беларускія сяляне лічаць латышоў чараўнікамі..., прыпісванню ім звышнатуральнае сілы спрычыняецца, разам з незразумеласцю мовы, іхняя смеласць і спрыт, з якім тыя гоняць праз дзвінскія парогі свае лодкі, ці лайбы, лёгкія чаўны, як чайкі ўкраінцаў, і вядуць наладаваныя караблі з Якабштату да Рыгі. Вярнуўшыся з воднай вандроўкі дахаты, беларускі селянін прывозіць дзіўныя аповеды пра іх; яны нават наўмысна возяць гасцінцы, каб не раздражняць чараўнікаў”³.

Што датычыць Украіны, то ўжо ў самой яе назве прасочваецца выразная этымалагічная сувязь са словамі “край” (мяжа), “ускраіна”: “Украінай даволі рана (з канца XII ст.) пачалі называць ускраінныя тэрыторыі Пераяслаўскіх і Кіеўскіх земляў”⁴. Для архаічнай свядомасці міфалагема “мяжы” з’яўлялася прынцыпова важнай, бо падзяляла сусвет на “сваю”, засвоеную, культурную і “чужую”, “дзікую”, небяспечную прастору.

У міфапаэтычнай карціне свету беларусаў межавы статус Украіны знакава падкрэсліваўся і яе ландшафтнымі асаблівасцямі – шырокай распаўсюджанасцю лесастэпу і, асабліва, стэпу. Матэрыялы беларускага фальклору выразна паказваюць, што “ў адрозненне ад “лесу”, як блізкага і ў багата якіх кантэкстах суаднесенага са сферай свайго, “стэп”... амаль безварункава суаднесены са сферай “чужога”: ён сам знаходзіцца ў “чужой старане”⁵. У беларускіх гістарычных і фальклорных тэкстах стэп найчасцей выступае ў абліччы “поля”, але не ў значэнні апрацаванай, засвоенай чалавекам, “свайёй” зямлі, а як “чыстае поле” – шырокая бязлесая

² Сапунов А.П. Река Западная Двина: Историко-географический обзор. Витебск, 1893. С. 177–181.

³ Падбярэзкі Р. Лісты пра Беларусь // Шляхам гадоў: Гіст.-літ. зб. / Уклад. Я. Янушкевіч. Мінск, 1994. С. 254.

⁴ Агеева Р.А. Страны и народы: происхождение названий. Москва, 1990. С. 166.

⁵ Сянько С. Штудыі з кагнітыўнай і кантрастыўнай культуралогіі. Мінск, 1998. С. 113.

прастора, якая вылучаецца сваёй неўпарадкаванасцю, бесструктурнасцю, прыналежнасцю да сферы хаосу і дэструкцыі. Гэта, уласна кажучы, і ёсць “Дзікае поле”, якое “ляжала паміж землямі Русі і татарскімі ўладаннямі (тэрыторыя сучасных Кіраваградскай, Днепрапятроўскай, Нікалаеўскай, Херсонскай, часткова Адэскай, Запарожскай, Вінніцкай, Чаркаскай абласцей)”⁶. Казачны эпас беларусаў рэпрэзентуе “чыстае поле”, як мяжу паміж “гэтым” і “тым” светам, дзе адбываецца вырашальны двубой паміж прадстаўнікамі гэтых сфер (напрыклад, казачным героем і цмокам). Падобная формула з дакладнасцю ўзнаўляецца ў летапіснай беларускай літаратуры пры апісанні рэальных гістарычных падзей: “Калі князь вялікі Альгерд быў гаспадаром у Літоўскай зямлі, пайшоў ён у Поле з літоўскім войскам і пабіў татараў на Сіняй Вадзе”⁷.

Для сярэднявечнага жыхарства Беларусі Украіна – мяжа нестабільная, непрадказальна і інтэнсіўна пульсуючая, кожны прарыў якой з боку “таго” свету пагражае парушэннем стабільнасці і разбурэннем жыццязладу. Невыпадкова, што прадстаўнікі “чыстага (дзікага) поля” пры перамяшчэнні з перыферыі (“Украіна”) у цэнтр (“Літва”) апісваюцца катэгорыямі прыроды, а не культуры. Так, і крымскія татары, і запарожскія казакі характарызуюцца як “саранча” паводле сваіх учынкаў на Беларусі (рабаўніцтва, гвалт, забойствы), а Багдан Хмяльніцкі выступае як “згубны вецер” для Рэчы Паспалітай і Вялікага Княства Літоўскага⁸. Перыферыйнасць, маргінальнасць, суаднесенасць Украіны з ніжнім ярусам светабудовы на міфалагічным узроўні атаясамлівалі яе са светам памерлых і ідэяй смерці ўвогуле. Гэты іншасвет у беларускім песенным фальклоры выступае як “Украіна далёка”, “чужая краіна”, дзе ўчынкі героя, што туды выправіўся, набываюць супрацьлеглае значэнне ў чалавечым свеце: “Узяў жонку-валыначку – у чыстым полі магілачку”, “на Украіне ажаніўся” – загінуў⁹.

Сярод ацэнчаных характарыстык, якія датычаць прадстаўнікоў Украіны (казакаў, “хахлоў”), найбольш часта фігуруюць: *празмерная ўпартасць* (“Жыў адзін чалавек. Ён быў хахол і, як усе хахлы, быў такі

⁶ Сагановіч Г. Казакі // Энцыкл. гісторыі Беларусі. Т. 4. Мінск, 1997. С. 7.

⁷ Арлоў У. Беларускія летапісы і хронікі: Пер. са старажытнаруск., старабел. і польск. / Уклад. У. Арлова; прадм. В. Чамярышкага. Мінск, 1997. С. 60.

⁸ Цішчанка І.К. Сацыяльна-бытавыя песні / Уклад., сістэматызацыя, уступ. Арт. І камент. І.К. Цішчанкі; рэд. А.С. Фядосік. Мінск, 1987. С. 287, 290.

⁹ Тамсама. С. 178, 191.

ўпарты, што з ім ніхто не мог зрабіць ніякага ладу”¹⁰), *гультайства* (“Ад чаго казак гладак, што пад’еў і на бак”¹¹), *бяздумнае кампанейства* (“Казак за кампанію павесіўся”¹²), *гвалт і непрыстойныя паводзіны ў дачыненні да жанчын* (“Ахну, махну, / Я ні дам хахлу. / Хахол чэсці не знаіць – / Проці шэрсці піхаіць”¹³) і *п’янства ў сукупнасці з асацыяльнымі паводзінамі*: “Я казак, небарак, / Дзевачак не знаю; / Водку п’ю, жыдоў б’ю, / Цэлы дзень гуляю”¹⁴. Паказальным у апошнім выпадку з’яўляецца той факт, што звычай шмат ужываць гарэлкі на памінках усведамляецца жыхарамі Берасцейшчыны як “новы”, “не мясцовы”: “як на Украіне”¹⁵.

Асобнае месца займалі ўяўленні аб нечыстаплатнасці ўкраінцаў, што ў пэўнай ступені было абумоўлена недахопам водных рэсурсаў. Як адзначае Ч. Пяткевіч, “украінец у адносінах да чысціні не толькі нічым не адрозніваецца ад палешука, але часам стаіць ніжэй за яго. <...> Трэба, аднак, падкрэсліць, што большасць украінцаў не мыюць шыі, а пыл папалам з потам на працягу нейкага часу пакрывае яе на 2 мм таўшчынёю рыжаватай шкарлупінай, якая патрэсканая ад сонца ..., робіцца падобная да скуры кракадзіла ці вужа. Гэта, відаць, было повадам, каб... называць украінцаў праз шляхту *гадзюка* ці *гад...*”¹⁶.

Пры характарыстыцы вобразу Рускіх земляў і тамтэйшага народа ў светапоглядзе беларусаў XIX – пач. XX ст. трэба ўлічваць шматзначнасць уласна тэрміна “Русь” і “рускі”, адлюстраваную ў фальклоры. У пісьмовых крыніцах Вялікага Княства Літоўскага XVI–XVIII ст. этнаканфесійнім “рускі” азначаў праваслаўнае насельніцтва дзяржавы, а не этнічных рускіх, якіх называлі “масква”,

¹⁰ Сержпутоўскі. А.К. Казкі і апавяданні беларусаў Слуцкага павету. Мінск, 2000. С. 128.

¹¹ Добровольский В.Н. Смоленский этнографический сборник. Ч. 3 // Записки ИРГО по отделению этнографии. СПб., 1894. Т. XXIII. Вып. 2. С. 57.

¹² Касько У.К. Святло далёкай зоркі. Мінск, 1997. С. 273.

¹³ Шейн П.В. Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края. СПб., 1893. Т. II. С. 211.

¹⁴ Фальклор у запісах Яна Чачота і братаў Тышкевічаў / Уклад., сістэм. Тэкстаў і камент. В.І. Скідана і А.М. Хрушчовай, уступ. Арт. Т.В. Валодзінай. Мінск, 1997. С. 274.

¹⁵ Седакова О.А. Поэтика обряда: Погребальная обрядность восточных и южных славян. Москва, 2004. С. 119.

¹⁶ Пяткевіч Ч. Рэчыцкае Палессе. Мінск, 2004. С. 354.

“маскавіты”, “маскалі”¹⁷. Падобная сітуацыя мела месца нават і ў XIX ст., пра што паведамляў карэспандэнт П. Шэйна ў Гродзенскай губерні: “Вялікарусаў сяляне нашыя завуць казакамі, маскалямі і русакамі”¹⁸. Аднаводна і тэрмін “Русь”, даволі часты ў беларускім казачным эпасе, выкарыстоўваецца для пазначэння “свайго”, “хрышчонага” свету людзей у супрацьвагу тагасвету, населенаму цмокамі, пачварамі, нячыстай сілай, але ніякім чынам не ўказвае на этнічныя землі рускіх.

Абсалютна іншае значэнне набывае “Русь” (руская зямля) у фальклорным вымярэнні рэальнай гісторыі. Так, экспансія “рускай зямлі”, непасрэдна звязаная з палітычнай драмай падзелаў Рэчы Паспалітай, успрымалася ў свядомасці беларуса XIX ст. як прычына парушэння існага светаладу і зменаў больш шырокага – анталагічнага і нават касмалагічнага плану. “Старыя сцвярджаюць, што пакуль “Кацярынушка забрала край, – зімы былі карацей, а як забрала, – лета стала карацейшым”¹⁹. Разбурэнне “свайго” і далучэнне да “чужой” дзяржавы – Расіі – гэта і сканчэнне колішніх “добрых часоў”: “Мы спрэжда былі багаты, было ў нас трыццаць коней. Наканец таго, заступілі памешчыкі з Масквы, асталося з трыццаці тры толькі”²⁰.

Вобраз Русі, як “чужой”, “далёкай”, патэнцыйна небяспечнай і пагібельнай стараны рэзка актуалізуецца ў міфапаэтычнай карціне свету беларусаў у канцы XVIII – XIX ст., пасля ўвядзення рэкруцкага набору, калі чалавек, забраны на 25-гадовую вайсковую службу, фактычна лічыўся для радзіны памерлым. Так, малады рэкрут наракае ў песні: “Я паеду на Русь, на вайну. / Там на Русі ўсё чужая старана, / Толькі неба да сырая зямля. / Я заплачу, пры абозе ідучы, / Бацьку, матку ўспамінаючы, / Сваю долю праклінаючы”²¹.

Разам з тым, Расія ў народным светаўспрыняцці тоіць у сабе і іншую небяспеку: доўгачасовае знаходжанне “тутэйшага” чалавека там можа

¹⁷ Бандарчык В.К. Этнаграфія беларусаў: гістарыяграфія, этнагенез, этнічная гісторыя / В.К. Бандарчык, І.У. Чаквін і інш. Мінск, 1985. С. 78–79, 131.

¹⁸ Шейн П.В. Матэрыялы для изучения быта і языка русскаго населенія Северо-Западнаго края. СПб. 1902. Т. 3. С. 98.

¹⁹ Берман И. Календарь по народным преданиям в Воложинском приходе Виленской губернии Ошмянского уезда // Записки императорского Русского географического общества. СПб. 1873. Т. V. С. 41.

²⁰ Романов Е.Р. Белорусский сборник. Витебск, 1891. Вып. IV. С. 89.

²¹ Цішчанка І.К. Сацыяльна-бытавыя песні / Уклад., сістэматызацыя, уступ. Арт. І камент. І.К. Цішчанкі; рэд. А.С. Фядосік. Мінск, 1987. С. 51.

прывесці не толькі да фізічнай пагібелі, але і да страты культурнай (моўнай) ідэнтычнасці, што робіць няпэўнай ідэнтыфікацыю асобы ў рамках традыцыйнай супольнасці. Красамоўным у гэтым выпадку з’яўляецца побытавае назіранне, зробленае ў Гарадзенскім павеце ў канцы XIX ст. “Калі незнаёмы з мясцовасцю спытае сустрэчнага тубыльца: “з якой вы дзярэўні?” альбо: “как называецца эта деревня?”, то запытаны хаця і адкажа, але перад тым акіне яго з ног да галавы здзіўленым позіткам і ў сваю чаргу запытае: “Мусіць, чалавечку, вы расейскій, што пытаецца не па нашаму, а гаворыце “з якой дзярэўні?”. І калі той скажа: “Не, я тутэйшы, Ваўкавыскага уезда, Лунянскай паравхіі, толькі гавару крыху іначай, бо ў маскалёў быў 10 рокаў”, то тубылец часцяком заўважыць: “А дальбо! Я такі думаў па адзенні і з твару выглядае бы на нашага чалавека, а гутарка ўжо ня наша. Божа ты ласкавы! Што значыць быць у маскалёў: пабыў 10 рокаў і зусім язык зламаў свой”²². Паказальна, што нават у 1970–80-х г. дзеці і падлеткі ў вёсках Лепельшчыны даволі рэзка абсякалі сваіх раўналетак, якія ў размове выкарыстоўвалі русізмы: “*Не русі, а то выганоць з Беларусі*”²³.

На фармаванне вобразу рускіх у беларускай народнай культуры не ў малой ступені паўплывалі гістарычныя чыннікі ўзаемаадносін памяж двума этнасамі. У прыватнасці, маюцца на ўвазе драматычныя падзеі шматлікіх войнаў XV–XVIII ст. і паводзіны рускіх арміяў на тэрыторыі Беларусі, што стала грунтам уяўленняў пра жорсткі, бязлітасны характар рускага чалавека, у выніку чаго ён разглядаўся як персанаж, больш страшны за міфалагічнага чорта: “Ад чорта адхрысцісься, а ад маскаля не адмолісься”, “– Тату, тату! Лезе чорт у хату! – Дарма, абы не маскаль”²⁴. Не выпадкова, што адным са значэнняў слова “маскаль” у беларускіх гаворках з’яўляецца “непаслухмяны, зладзеяваты хлопец, а таксама пусты колас жыта ці пшаніцы”²⁵. Сляпая гатоўнасць “маскаля” выконваць загады начальства знайшла адлюстраванне і ў беларускай

²² Шейн П.В. Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края. СПб., 1902. Т. 3. С. 98.

²³ Выказваю шчырую падзяку Т.В. Валодзінай за прадастаўлення палявыя матэрыялы.

²⁴ Максимов С.В. Белорусская Смоленщина с соседями // Живописная Россия: Отечество наше в его зем., ист., плем., экон. и быт. значении: Литовское и Белорусское Полесье: Репринт. воспроизв. изд. 1882 г. Минск, 1993. С. 438, 457.

²⁵ Станкевіч Я. Беларуска-Расійскі (Вялікалітоўска – расійскі) слоўнік. New-York 1990. С. 678.

казкавай прозе. Так, у казцы “Асілак” яны па загадзе памешчыкаў забіваюць народнага героя: “Набралі гэта паны маскалёў і напалі на Асілка. А ведамо, – маскаль. Ему як прыкажуць, та ён і роднаго бацьку зарэжэ”²⁶. “Маскалямі” нават запалохваюць хваробу ў замове: “...Зосін залатнік, стань на месцы, не адзывайся. Калі ўздзімешся, нашлю казакоў, маскалёў – пасякуць, парубаюць”²⁷.

Сярод іншых адмоўных рысаў рускіх людзей фігуруюць *п’янства*²⁸ (сярод тутэйшых сялянаў “цяжка прасачыць тыповыя асаблівасці “запойцы”, якія ў поўнай красе назіраюцца ў “маскалёў”, што даволі раскідана жывуць на Паўднёвым-Усходзе [Віцебскай] губерні”²⁹), *хлуслінасць* (“Ведамо, маскаль хлусіць добра ўме”³⁰, *неабавязковасць* (“Падажджы рускі месяц”, г.зн абсалютна няпэўны час³¹), *зладзеватасць* (“Не за тое маскаля б’юць, што ўкраў, а за тое, што дрэнна схававу”, “На тое ён і маскаль, каб красці”³², а таксама *невысокія разумовыя здольнасці* (“Не дуры Масквы, яна і так дурная”³³. Не выключана, што ўяўленне пра разумовую неадэкватнасць рускіх вынікала з іх нягэлых спробаў паразумецца з тутэйшымі на мясцовай гаворцы. “Раз, як стаялі маскалі ў сяле, так адзін хацеў перцу ды яец, ды кажа на старую кабету: – Гей! Баба, папру да яец!

А яна: – А каб з цябе, – кажэ, – дух выперло! Куды ты мяне старую папрэш да яец!”³⁴

У адрозненне ад Украіны і Расіі, вобраз Польшчы ў традыцыйнай карціне свету беларусаў міфалагізаваны ў меншай ступені, а інтэр-прэтуецца ў кантэксце фальклорнага ўсведамлення рэальнай гісторыі. Гэтая акалічнасць звязаная з тым, што Беларусь і Польшча былі паяднанымі адным гістарычным лёсам даволі доўгі прамежак часу,

²⁶ Сержпудоўскі А.К. Казкі і апавяданні беларусаў-палешукоў. Мінск, 1999. С. 103.

²⁷ Зап. аўтар у 1993 г. ад Добыш С.С. 1923 г.н. у в. Краснікі Докшыцкага р-на.

²⁸ Выключэннем тут з’яўляюцца рускія стараверы, у якіх ужыванне алкаголю было жорстка рэгламентавана.

²⁹ Никифоровский Н.Я. Простонародные приметы и поверья, суеверные обряды и обычаи... Витебской Белоруссии. Витебск, 1897. С. 82.

³⁰ Сержпудоўскі А.К. Казкі і апавяданні беларусаў-палешукоў. Мінск, 1999. С. 68.

³¹ Federowski M. Lud białoruski na Rusi Litewskiej. Warszawa, 1935. T. IV. S. 267.

³² Ibid. S. 179.

³³ Насовіч І.І. Слоўнік беларускай мовы. Мінск, 1983. С. 291.

³⁴ Анталогія беларускага народнага анекдота і жарта / Уклад., прадм. А.С. Фядосіка. Мінск, 2001. С. 37.

а з моманту Люблінскай уніі 1569 г. суіснавалі ў адзінай федэратыўнай дзяржаве – Рэчы Паспалітай.

Разам з тым, Польшча, як практычна любая чужаземная краіна, захоўвае ў сваіх характарыстыках выразныя рысы тагасвету, супрацьпастаўленага “сваёй зямлі”, “роднай старонцы”. Асабліва выразна суаднесенаць Польшчы з інфернальнай, пагібельнай сферай светабудовы адлюстравана ў легендзе “Векавечная мяжа”: “Жыў калісь у нашай зямлі князь Радар, які спярша кавалём быў, а пасля ж яго выбралі ў князі. А ў Ляцкай старане жыў кароль Лях, у якога быў змей Крагавей. Панадзіўся змей Крагавей у нашу старану хадзіць: прыдзе, людзей паядае, а што не з’есць — пабівае”. Вынікам двубою паміж міфалагічнымі героямі стала перамога Радара, калі ён зацугляў змея і ўзараў на ім разору, якая стала рэчышчам Буга і, адначасова, мяжой паміж Польшчай і Беларуссю³⁵.

З іншага боку, Польшча, у фальклорным вымярэнні, – гэта тагасветная краіна, прадстаўнікі якой валодаюць звышнатуральнымі ўласцівасцямі і надзяляюцца якасцямі культурных герояў. Так, легендарны Менск – заснавальнік Мінска – з’яўляецца выхадцам менавіта з Польшчы: “Горад гэты заснаваны нейкім асілкам і чарадзеям Менескам, які прыйшоў сюды з Польшчы”³⁶. Паказальна, што ўяўленні пра надзвычайныя здольнасці палякаў захоўваліся на Палессі і ў XX ст.: “У нас раньшэ, прі Польше, был леснік, поляк. Он хмары отворочав. Зопыняе хмару або на две часці рвёт. У него была палка. В юне месяце зьміі – гадзюкі, вужы – іграюць, і хто бы іх палкой роскінуў, то такой палкой можно отворочать хмару”³⁷. Адначасова выхадцам з Польшчы маглі прыпісвацца, як і астатнім “чужынцам”, шкаданосныя, чарадзейскія функцыі, што знайшло сваё адлюстраванне ў замовах: “Буду Бога прасіці, урокі гаварыці. Ад польскіх вачэй, ад руськіх вачэй, ад жэньскага стану, ад мужыцкага стану”³⁸.

Аднак неабходна адзначыць, што падобныя характарыстыкі датычаць “чужога”, які знаходзіцца (пражывае) сярод “сваіх” і як калектыўная рыса на суседні народ не распаўсюджваецца. Наадварот, на побытавым

³⁵ Легенды і паданні // Склад. М.Я Грынблат і А.І. Гурскі; рэд. тома А.С. Фядосік. 2-е выд., дап. і дапрац. Мінск, 2005. С. 80–81.

³⁶ Тамсама. С. 288.

³⁷ Белова О.В. “Чужие” в Полесье // Живая старина. 2000. № 3. С. 10.

³⁸ Барташэвіч Г.А. Замовы // Уклад., сістэм. тэкстаў, уступ. арт. і камент. Г.А. Барташэвіч; Рэдкал.: А.С. Фядосік [і інш.]. Мінск. 1992. С. 265.

узроўні насельніцтва сумежнай краіны ў традыцыйнай карціне свету надзялялася шэрагам якасцяў, якія набліжалі яго да свету прыроды і супрацьпастаўлялі “нармальным”, “тутэйшым”, “сваім” людзям. Паколькі чалавек традыцыйнай культуры мысліў катэгорыямі лакальнымі, то вельмі часта на беларуска-польскім памежжы ўвасабленнем усіх палякаў з’яўляліся мазуры – жыхары суседняга з Беларуссю польскага рэгіёна – Мазовіі. Прыналежнасць палякаў да свету “антыкультуры” вынікае і з моўнай дыстанцыі паміж імі і беларусамі. Невыпадкова, што польская мова, як “не свая”, незразумелая, суаднесена ў загадках з прыроднымі катэгорыямі: “Выйдзе на поле, надзьмецца, як мех, заржэ па-конску, залапоча па-польску” (гусь), “Ляціць конь заморскі, іржэ па-польскі, а хто яго заб’е – сваю кроў пралье” (камар)³⁹.

У традыцыйнай карціне свету беларусаў палякі вызначаліся і шэрагам хібаў сацыяльнага і маральна-этычнага плану, сярод якіх фігуруюць авантурызм і недальнабачнасць (“Мудзёр лях па шкодзе”, “Аглядзеўся лях, як трасца ў нагах”), гультайства (“Мазур то анно да гуляння зух”), задзірыстасць і канфліктнасць (“Мазуру біцца, так як людзям хлеб з маслам з’есць”), ганарлівасць і пыха (“Па чым пазнаць ляха? Што на чэраве бляха”), празмерная юрлівасць (“Мазур юрлівы, за дзеўкамі, як кныр, бегае”)⁴⁰. Апошняя характарыстыка рабіла заляцанні палякаў да мясцовых дзяўчат асабліва небяспечнымі: “Ой, што ж ты мне нарабіў, ляшэ, / Што ў маім жываце пляшэ? / Чы рыба, чы рыбіначка, чы малы дзяціначка?”⁴¹.

Паводле ўяўленняў беларусаў мазуры, як і жывёлы, нараджаліся сляпымі (“Мазуры родзяцца сляпыя”, “Мазур да сёмага дня сляпы”) і мелі асаблівую фізічную адзнаку (“У кожнага мазура чорнае паднябенне”)⁴².

Такія ж “нялюдскія” адзнакі, па ўяўленнях беларусаў, былі ўласцівыя і літоўцам (маецца на ўвазе экспрэсіўная намінацыя “*гіргун/літвін/літовец з чорным паднябеннем*” у значэнні “дрэнны, злосны літовец”): “– *Вот кажачь, што літвіны надта злыя. Кажачь: “Літоўка, ты, з чорным паднябеннем!” Ну, вот злыя. Даўней сабакаў, ішчанкоў выбіралі малых.*

³⁹ Грынблат М.Я. Загадкі / НАН Беларусі, Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору; Склад. М.Я. Грынблат, А.І. Гурскі. 2-е выд. Мінск, 2004. С. 131, 150.

⁴⁰ Federowski M. Lud białoruski na Rusi Litewskiej. Warszawa, 1935. T. IV. S. 181.

⁴¹ Фядосік А.С. Жартоўныя песні / Рэд. А.С. Фядосік, Г.І. Цітовіч. Мінск, 1974. С. 108.

⁴² Federowski M. Lud białoruski na Rusi Litewskiej. Warszawa, 1935. T. IV. S. 181.

Усе разяўлялі рот, глядзелі, еслі паднябенне чорнае ў сабакі, сабака будзіць злы, а еслі белае, светлае – значыць... Так вот... могуць сказаць: “Літоўка, ты, літовец ці літоўка, з чорным паднябеннем!” Гэта значыць злы надта (Смаргон. р-н)⁴³.

Моўная адметнасць літоўцаў у зоне памежжа легла ў аснову іх калектыўнай мянушкі з боку мясцовых беларусаў – *гіргуны/гергуны*. Гэты мікраэтнонім адлюстроўвае асаблівасці гаворкі сваіх носьбітаў (“*Нешта гергаюць, не разбярош як..*”⁴⁴). Для мікраэтноніму *гіргуны*, распаўсюджанага пераважна ў Астравецкім, Ашмянскім, Смаргонскім, Вільнюскім і Шальчынінкайскім раёнах, характэрна бадай выключна насмешлівая, зняважлівая, часам лаянкавая экспрэсіўная афарбоўка. Можна адзначыць таксама даволі часты перанос назвы “гіргуны” жыхарамі памежжа і на прадстаўнікоў літоўскага этнасу ўвогуле (параўн.: “– А дзе такія гіргуны жывуць? – Гіргуны – ну літвіны. Гіргун. – А дзе яны жывуць? – Ну, дзе жывуць? У Літве жывуць, бываіць і тут есь. Тамка два сельсаветы есь”⁴⁵).

Этымалогія назвы *гіргуны* цесна звязана з літ. *gergėti, girgėti* “гагатаць, гагаць (пра гусей)”, бел. *гергаць* “тое, што і гагаць (*гусі гергаюць*)”, *гергеліць* “балбатаць”⁴⁶, якія паходзяць ад гукаперайманняў. Невыпадкова, што літоўская мова, як “чужая”, незразумелая, суаднесена ў дадзеным выпадку з прыроднай, нечалавечай катэгорыяй – гагатаннем гусей. “*Гэты гіргуны, дык гэта разныя... “Гусямі” ў нас іх называюць. – Як? – Гусямі [смяецца]. – А чаму? – Ну, іхны разгавор як гусіны*”⁴⁷. (Параўн. таксама прымаўку, запісаную М. Федароўскім, што, верагодна, нясе такую ж семантычную нагрузку: “На Жмудзі і куры людзі”⁴⁸). Аналагічныя характарыстыкі датычыліся і мовы латышоў: “*Яны па-нашаму нікагда не*

⁴³ Зап. Вайткявічус В., Сакалавайтэ Л., Унуковіч Ю. у 2007 г. ад Вальдэмара Пятровіча Федаровіча (1940 г.н.) у в. Нестанішкі Смаргонскага р-на.

⁴⁴ Зап. Вайткявічус В., Сакалавайтэ Л., Унуковіч Ю. у 2007 г. ад Мар’яна Іванавіча Рогача (1938 г.н.) у в. Буякі Смаргонскага р-на.

⁴⁵ Зап. Вайткявічус В., Сакалавайтэ Л., Унуковіч Ю. у 2007 г. ад Івана Іванавіча Сідарэвіча (1940 г.н.) у в. Буякі Смаргонскага р-на.

⁴⁶ Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча: у 5 т.: уклад. Ю.Ф. Мацкевіч [і інш.]; рэд.: Ю.Ф. Мацкевіч. Мінск, 1980. Т. 1: А–Г. С. 400. Federowski M. Lud bial.

⁴⁷ Зап. Унуковіч Ю. у 2008 г. ад Зыгмунта Канстанцінавіча Бярозкіна (1934 г.н.) у в. Яцканы Шальчынінкайскага р-на.

⁴⁸ Federowski M. Lud białoruski na Rusi Litewskiej. Warszawa, 1935. Т. IV. S. 364.

гаварылі (паміжсобку). Яны па-латыську са сваімі, а з намі – па-нашаму. А так, прыйдзеш к ім у хату, а яны: “гер-гер-гер” – гергечуць ні наймёш што”⁴⁹. Аднаведна незразумелая “птушыная мова” чужынцаў выступала ў побытавых сітуацыях прадметам іроніі і насмешак: “Ай, месняы многа сьмяяліся каля латышоў, што вот латышы, што вот па-свойму гавораць”⁵⁰.

Аднак на фоне вобразу мясцовых, “сваіх” літоўцаў, якія гістарычна пражывалі па суседстве з беларусамі памежнага рэгіёна (параўн. “Літоўцы былі яны здаўна. Гэтыя гіргуны ў нас здаўна былі. Гярвяцкія гіргуны то былі яны даўно, як я стала помніць” (Астравецкі р-н)⁵¹) і з’яўляліся часткай іх рэальнай жыццёвай прасторы, вылучаецца вобраз “акаянных”, “заядлых”, “чыстакроўных” літоўцаў – выхадцаў з розных этнаграфічных рэгіёнаў Літвы, актыўнае знаёмства з якімі адбылося пераважна ў другой палове ХХ ст. у выніку павышэння мабільнасці насельніцтва памежнага рэгіёна. Своеасаблівай кропкай адліку фарміравання гэтага вобразу можна лічыць гістарычныя падзеі 1939–1940 гг., калі частка Віленскага краю паводле дамовы паміж Літоўскай Рэспублікай і Савецкім Саюзам увайшла ў склад Літвы. Як вядома, пры ўсталяванні дзяржаўнай мяжы паміж Літвой і Беларуссю ў разлік браліся выключна палітычныя інтарэсы кіраўніцтва СССР, этнічныя ж межы, якія склаліся тут натуральным чынам, улічаны не былі. Узніклая новая дзяржаўна-палітычная мяжа, якая рэальным чынам падзяліла жыццёвую прастору мясцовага насельніцтва на “гэты” і “той” бакі і непасрэдна ўздзейнічала на яго далейшы лёс, не магла не паўплываць і на вобраз суседняга народа⁵². Гэтая па сутнасці траўматычная для свядомасці мясцовага славянамоўнага насельніцтва падзея не магла застацца без адпаведнай ацэнкі і інтэрпрэтацыі: “Літвін бег, бег, бег, бег і столл паласаты

⁴⁹ Зап. аўтар у 2008 г. ад Бумагі Валянціны Іванаўны, 1933 г.н. у в. Вацлавава Ушацк. р-на.

⁵⁰ Зап. аўтар у 2008 г. ад Бумагі Валянціны Іванаўны, 1933 г.н. у в. Вацлавава Ушацк. р-на.

⁵¹ Зап. Вайткявічус В., Сакалавайтэ Л., Унуковіч Ю. у 2007 г. ад Марыі Іванаўны Вайцоль (1927 г.н.) у в. Маркуны Астравецкага р-на.

⁵² Внуковіч Ю.І., Лобач У.А. Вобраз літоўцаў у беларускай народнай культуры // Беларускае Падзвінне: вопыт, метадыка і вынікі палявых і міждyscyплінарных даследаванняў: зб. навук. прац міжнар. навук.-практ. канф., Полацк, 21–23 красав. 2011 г.: у 2 ч. Ч. 1 / Полацкі дзярж. ун-т; пад агульн. рэд. Д.У. Дука, У. А. Лобача. Наваполацк, 2011. С. 171.

паставіў, каб болей сабе граніцы. Паваліўся і чуць не памер. А беларус вышаў, самагоначку гоніць, падняў, паглядзеў і ўсе. Беларусы – добрыя людзі, літвіны – благія. Яны – захватчыкі, каб ім пабольшэ, пабольшэ. І злыя, благія... Каб зямлі большай хапіць, столп паласаты на плячах [нёс], каб болей. Бег, бег, бег, бег – чым болей загнаць кол, загнаў калок, паваліўся і памер на мейсцы пры калку” (Астравецкі р-н)⁵³.

У савецкія часы вобраз літоўцаў у народнай сьвядомасці беларусаў памежнага рэгіёна набывае свае новае адценне і характарыстыкі. Сацыяльна-эканамічныя пераўтварэнні, якія ажыццяўляліся ў саюзных рэспубліках у 50–80-я гг. XX ст., вялі да развіцця інтэнсіўных міграцыйных і ўрбанізацыйных працэсаў. Цэнтрам актыўнай міграцыі насельніцтва памежнага рэгіёна ў гэты час стаў горад Вільнюс. Менавіта ў гэты час у вобразе літоўцаў з’яўляецца матыў няправільна паказанай дарогі альбо адмовы ўвогуле яе паказаць, які ў вачах лакальнага чалавека з’яўляецца яскравым сведчаннем “інакшасці”, “чужых людзей”⁵⁴. “Я вот часта ездзіла ў Вільнюс за камунісіцічэскія врэмена, па муку ездзілі. І вот, знаеце, мала каго там устрэціш, калі каторы адкрыта скажа: дзе магазін, дзе муку можна купіць. Нагергечуць, і зойдзеш у такі камыш, што ледзь выйдзеш. А ў нас гэтага няма. У нас спрасіў на беларускім языку – як не знае, то не знае, а як знае, так і скажа” (Ашмянскі р-н)⁵⁵.

Такім чынам, папярэдні аналіз і характарыстыка традыцыйных уяўленняў беларусаў пра сваіх этнічных суседзяў паказвае, што іх вобраз у міфапаэтычнай карціне свету фарміраваўся ў залежнасці ад геаграфічнага, гістарычнага, сацыяльна-палітычнага і рытуальнага кантэксту і суадносіўся пераважна з інфернальнай зонай тагасвету, маркіраванай як “чужая”, “далёкая старана”, супрацьпастаўленая “сваёй”, “роднай старонцы”. Найбольшае значэнне ў фарміраванні этнічных экстравобразаў адыгрывала моўная дыстанцыя, якая існавала паміж

⁵³ Зап. Вайтквявічус В., Сакалавайтэ Л., Унуковіч Ю. у 2007 г. ад Соф’і Сімановіч (Казлоўскай) (1941 г.н.) у в. Малыя Свіранкі Астравецкага р-на.

⁵⁴ Мазько Э. Падарожжа па-за лакальнасць: «нашыя» людзі паміж «сваім» і «чужым» светам // Pogranicza Białorusi w perspektywie interdyscyplinarnej = Памежжы Беларусі ў міждысцыплінарнай перспектыве / red. E. Smułkowa і A. Engelking. Warszawa, 2007. С. 201.

⁵⁵ Традыцыйная мастацкая культура беларусаў. У 6 т. Т. 3. Гродзенскае Панямонне. У 2 кн. Кн. 2 // А.М. Боганева [і інш.]. Мінск, 2006.

беларусамі і “чужакамі”, а таксама рэальны вопыт міжкультурнага ўзаемадзеяння, калі нават нязначныя асаблівасці ў мадэлі паводзінаў, побыце ці этнічным характары набывалі знакавы, ідэнтыфікацыйны статус у рамках традыцыйнай карціны свету, што, у сваю чаргу, з’яўлялася моцным фактарам самаідэнтыфікацыі, этнацэнтрычнай у сваёй аснове.

“Гуды” як гістарычны назоў беларусаў па-літоўску: “готы” ці “варвары”?

У сучаснай літоўскай мове для пазначэння беларусаў зноў сталі актыўна выкарыстоўваць архаічнае слова *гуды* (*gudai*). Яшчэ ў XVI ст. адзін са стваральнікаў літоўскага пісьменства Мікалай Даўкша выкарыстоўваў гэты тэрмін для пазначэння славянамоўнага насельніцтва Вялікага Княства Літоўскага¹. Гэтая традыцыя працягнулася і ў XVII–XVIII ст.² Таксама ў XIX ст. тэрмін “гуды” мог распаўсюджвацца і на расійцаў, як на ўсходніх славянаў³.

Не хаваў свайго здзіўлення Васіль Тацішчаў, калі, спасылаючыся на іншых аўтараў, пісаў: “Что ж мы зделаем литвинам, которые россиян гудами зовут?... Что ж то готтами называют?”⁴ У першым выпадку расійскі гісторык спасылаўся на крыніцу “Альберт Молнар в Дикционарии венгерском в слове Руссии”, у другім – на “Константин Чирвид в Дикционаре литовского в слове рус”. Як бачым, Тацішчаў даў тут пашыранае разуменне этноніма “рускі”, выкарыстаўшы яго, у тым ліку, у дачыненні да жыхароў Маскоўскай Русі, хоць у тых выпадках мелася на ўвазе Русь Літоўская. Далей у сваіх каментарыях Тацішчаў

¹ Zinkevičius Z. Lietuvių kalbos istorija. T. III: Senųjų raštų kalba. Vilnius, 1988. P. 194.

² Lebedys J. Lietuvių kalba XVII–XVIII a. viešajame gyvenime. Vilnius, 1976. P. 50.

³ Baranauskas A. Kelionė Petaburkan // Baranauskas A. Rinktinė. Vilnius, 1994. P. 47, 50, 57.

⁴ Тагищев В.Н. История российская. Т. 1. Москва, Ленинград, 1962. С. 299.

крыху развіў гэтую тэму: “Литвины руссов гудами зовут. Сего имени я ни в польских, ни в русских не нахожу, но Стрыйковский скажет, что они русских зовут креви, т. е. верховые, и сие разумеет токмо область Смоленскую для положения оной при вершинах главных в Руси рек Волги, Двины и Днепра, от чего и у русских сарматским креви, славянском верховье, а славяне кревичи имянованы, часть II, н. 21, 22 и 191”⁵.

На тэрыторыі Літоўскай Рэспублікі зафіксавана 115 назваў, звязаных з формай *Gudeliai* (у Мажэйкэйскім раёне, Расенскім раёне, Кельменскім раёне, Пагегскім раёне). Пры гэтым Ежы Ахманьскі адзначаў, што прызнаючы тып *Gudeliai* літоўскаю назваю “рускіх” (усходнеславянскіх) паселішчаў, іх цяжка аднесці да экстэрытарыяльных назваў – гэта значыць такіх, якія ўзнікаюць на адлегласці ад уласнай этнічнай тэрыторыі ў цалкам чужым акружэнні⁶. Назвы тыпу *Gudeliai* былі праяваю пранікнення ўсходніх славянаў на этнічныя балцкія землі. Спарадычна назвы тыпу *Gudeliai* сустракаюцца на Жмудзі, дзе яны маюць ужо выразна экстэрытарыяльны характар (такіх назваў – 16). Час узнікнення і факт прадуктыўнасці назваў тыпу *Gudeliai* не да канца зразумелы. Прынамсі, частка паселішчаў з назвамі тыпу *Gudeliai*, як сведчаць гістарычныя крыніцы, існавала ў XV ст.: “*gaium dictum Gudow*” (“гай, званы Гудаў”) каля Біюцішак (1478 г.)⁷; “поле ці дуброва” каля “*Gwdoyczow*”⁸ на Віленшчыне (1480 г.)⁹.

У беларускай тапаніміцы вядомыя ўжо назвы, вытворныя ад “гуды”. У Гродзенскай вобласці гэта: Гудагай (Астравецкі р-н), Гудалаўка (Ашмянскі р-н), Гудалі, Гудалішкі (Астравецкі р-н), Гуды (Лідскі р-н), Гудзевічы (Мастоўскі р-н), Гудзянікі (Астравецкі р-н), Гудзянята (Ашмянскі р-н), Гудзелі (Воранаўскі р-н), Гудзінішкі (Воранаўскі р-н),

⁵ Татищев В.Н. История российская. Т. 1. С. 309, спас. 24.

⁶ Охманский Е. Иноземные поселения в Литве в XIII–XIV вв. в свете этнонимических местных названий // Балто-славянские исследования, 1980. Москва, 1981. С. 113, 115–116.

⁷ Fijalek J., Semkowicz W. Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji Wileńskiej, T. I, Kraków, 1948. Nr. 311. S. 367.

⁸ Так назва падаецца ў крыніцы. Маецца на ўвазе *Gvdoyczow* / *Gudoyczow*.

⁹ Fijalek J., Semkowicz W. Kodeks dyplomatyczny... Nr. 347. S. 404.

Гудзішкі (Шчучынскі р-н), Гудзяняты (Цёеўскі р-н), Гудэлі (Воранаўскі р-н)¹⁰;

у Мінскай вобласці: Гуды (Валожынскі р-н), Гудовічы (Чэрвеньскі р-н);

у Віцебскай вобл.: Гудава (Верхнядзвінскі і Дубровенскі р-ны), Гудзелішкі (Пастаўскі р-н)¹¹.

Гуды як “іншыя”

Грунтоўны аналіз, у тым ліку этнаграфічнага матэрыялу, дазволіў даследчыкам “праблемы гудаў” яшчэ ў XIX ст. адзначыць, што найменне “гуды” выкарыстоўвалася не толькі для пазначэння беларускага насельніцтва беларуска-літоўскага памежжа. Польскі этнограф Ян Караль Сембжыцкі (1856–1919) адзначаў, што “прускі літовец называе жыхароў наваколляў, якія знаходзяцца на поўдні ад яго, іменем *gudai*, не звяртаючы ўвагі на тое, ці ёсць яны палякамі, літоўцамі альбо беларусамі”¹². Блізкія назіранні зрабіў і польскі філолаг-славіст Аляксандр Брукнер (1856–1939): “літоўцы клічуць сваіх суседзяў з усходу гудамі, пры гэтым назіраецца цікавая заканамернасць: прускі літовец называе гудамі жамойтаў, а жамойты гудамі клічуць беларусаў, то бок кожны з гэтых народаў выкарыстоўвае этнонім гуды дзеля пазначэння сваіх усходніх суседзяў”¹³. Эстонскі этнограф Юрый (Георгій) Трусман (нар. 1857) адзначаў, што гудамі маглі называць польскіх літоўцаў, а таксама беларусаў¹⁴. Беларускі этнограф Міхаіл (Майсей) Грынблат (1905–1983) прыводзіў яшчэ адзін падобны прыклад – літоўцы, якія

¹⁰ Жучкевич В.А. Краткий топонимический словарь Белоруссии. Мн., 1974. С. 88–89; Назвы населеных пунктаў Рэспублікі Беларусь: Гродзенская вобласць: Нарматыўны даведнік / Пад рэд. В.П. Лемцюговай. Мн., 2004. С. 64, 66, 78, 87, 103, 107, 147, 149, 220, 267, 278, 363.

¹¹ Гл. таксама: Рогалев А.Ф. Этноним гуды на географічнай карце: пошкі історычнай мотывацыі // Советская этнография. 1989. № 6. С. 118–122.

¹² Sembrzycki J. Ziemia północne i zachodnie kraju zudwińskiego i ich granice // Wisła (Warszawa). 1891. T. V, № 4. S. 852.

¹³ Brückner A. Starożytna Litwa. Ludy i bogi. Szkice historyczne i mitologiczne. Olsztyn, 1985. S. 17.

¹⁴ Трусман Ю.Ю. Этимология местных названий Витебской губернии. Ревель, 1897. С. 82.

жывуць на левым беразе Нёмана ў ваколіцах Друскенікаў, называюць гудамі таксама літоўцаў, якія жывуць на правым беразе Нёмана¹⁵.

Магчыма, вось гэтая інакшасць супольнасцяў, прадстаўнікі якіх пазначаюцца як “гуды”, а вельмі часта і моўная дыстанцыя, прывяла і да кантэкстуальна скептычнай афарбоўкі тэрміна “гуды”. Так, напрыклад, дзічкі (дзікія яблыкі) па-літоўску называюцца *gudobelė*, а яе плады *gudobelės vasius (-iai)* альбо *gudobelės uoga (-os)*. Гэта прыніжальная ацэнка “непаўнавартасных” пладовых дрэваў, праўдападобна, была перанесеная з тэрміна *gudų*. У гэтай сувязі можна прыгадаць словы Юрыя Трусмана, які ў свой час заўважыў, што “[традыцыйныя] назвы народаў звычайна ўяўляюць сабой мянушкі непрыстойнага зместу”¹⁶.

Спрэчкі пра этымалогію

Такім чынам, можна сцвярджаць, што этнонім *гуды* гістарычна не суадносіцца з пэўным этнасам. Гэта прыклад “блукуючага” этноніма. Але ж можна вызначыць рэгіён, дзе гэты этнонім “вандраваў”: беларуска-літоўскае памежжа, а таксама былая пруская этнічная тэрыторыя.

Ужо ў польскай гістарыяграфіі ўзнікла думка пра сувязь этноніма *гуды* з яцвягамі. Слова *гуды* выводзяць са старапрускай назвы *Gudwa*, якая, у сваю чаргу, звязаная з формай *Žudwa*, што ёсць скажонай назвай *Sudwa*, *Sudovia*¹⁷. Судовы, у сваю чаргу, – адно з найменняў яцвягаў. Часткова арэал функцыянавання этноніма *гуды* супадае з тэрыторыяй яцвягаў, але ўсё ж не цалкам, як пра тое піша беларускі філолаг Аляксандр Рогалеў¹⁸ (нар. 1956).

Але яшчэ ў XIX ст. Аляксандр Брукнер звязваў этнонім *гуды* з літоўскім *gūdas*, *-jis* і прускім *gudde* (лясны, лес), што літаральна азначае “людзі, якія жывуць у лясах”¹⁹. І тут напрашваецца цікавая паралель з лацінскім пазначэннем яцвягаў у старапольскай традыцыі, як

¹⁵ Гринблат М.Я. Белорусы. Очерки происхождения и этнической истории. Мн., 1968. С. 162.

¹⁶ Трусман Ю.Ю. Этимология местных названий Витебской губернии. С. 82.

¹⁷ Kamiński A. Jaćwież. Terytorium, ludność, stosunki gospodarcze i społeczne. Łódź, 1953. S. 31–32.

¹⁸ Рогалев А.Ф. Этноним гуды на географической карте... С. 119.

¹⁹ Brückner A. Starożytna Litwa. S. 197.

Pollexiani, што інтэрпрэтуюць як *Polesianie* – “жыхары лясоў, лясістай мясцовасці”²⁰.

Міхаіл Грынблат таксама схіляўся да “яцвяжскай” версіі паходжання назвы *гуды*. Ён ставіў пытанне, ці не належаў этнонім *gudai* якой-небудзь мясцовай групе старажытных балтаў. І далей, працягваючы сваю думку, адзначаў, што некаторыя дадзеныя дазваляюць меркаваць, што этнонім *gudai* быў адной са старажытных назваў яцвягаў, бо некаторыя з іх збліжаюцца з *gudai*, *gudas*. Рускія летапісы называюць яцвягаў ятвезе, польскія пісьмовыя крыніцы *jacwezi*, *jacwing*, нямецкія *Jetwesen*. Але таксама ў польскіх і нямецкіх крыніцах мы сустракаем згадкі яцвягаў пад назвамі *sudwy* і *sydziny* (польскія), *Sudovita*, *Sudus*, *Sudiny* (нямецкія). Рэгіён жа паўночна-заходняй Горадні ў польскай традыцыі называўся Судовіяй ці Жудвай, а рымскія папы ў сваіх булах пазначалі яцвягаў як *gotveziani*. Грынблат заключае: нельга не бачыць блізкасці паміж найменнямі “судавы” – “зудус” – “жудва” – “готвязі” і “гудай” – “гудас”²¹.

Але літоўскае *gudai* мае значэнні, інварыянтам якіх ёсць “той, хто не валодае нашай звычайнаю гаворкаю”²². Больш за тое, корань – *gud* мог выкарыстоўвацца для пазначэння этнічна іншага, сацыяльна больш нізкага пласта²³. Гэты ж корань мае адносіны да пазначэння лесу, хмызоў і балота.

Да таго ж, сярод некаторых лінгвістаў пашырана меркаванне, што першапачаткова літоўскае *гуды* паходзіць ад этноніма *готы* (*gutani*). Гэта версія ўскрывае найбольш архаічныя пласты народнай свядомасці.

Вандроўкі готаў

Варта нагадаць, што готы – гэта лацінская назва (*Gothi*), якая паходзіць ад варыянтаў саманазвы *Gutans*, *Gytos*. Нямецкі літуаніст Фрэнкель даводзіць, што слова “гуды” ўзнікла ад назвы готаў: “Слова

²⁰ Kamiński A. Jaćwież. S. 19–22.

²¹ Грынблат М.Я. Белорусы. Очерки происхождения и этнической истории. Мн., 1968. С. 163.

²² Иванов В.В., Топоров В.Н. О древних славянских этнонимах (основные проблемы и перспективы) // Славянские древности. Киев, 1980. С. 18–19.

²³ Топоров В.Н. Прусский язык. Словарь. [Вып. 2:] Е–Н. М., 1979. С. 327.

перашапачаткова адносілася да готаў, а пазней – да беларусаў”²⁴. Гэтую ж версію падтрымаў літоўскі мовазнаўца Зігмас Зінквявічус²⁵. Зрэшты, Міра Гухман лічыць, што сувязь паміж “готамі” і “гудамі” давесці вельмі цяжка, бо *gudas* фіксуецца толькі з XVI ст.²⁶ Але гэта погляд германістыкі, якая вывучае помнікі старажытнай гоцкай мовы і спецыяльна не займалася пытаннямі балтыстыкі. Хоць заўвага Гухман наконт часу пісьмовай фіксацыі слова справядлівая.

Для старажытных балцкіх плямёнаў готы былі суседзямі з Поўдня²⁷. Хутчэй за ўсё, як адзначае Алег Трубачоў, мы маем справу з паўторным пераносам літоўцамі назвы готаў на іншых суседзяў з поўдня – славян. Для расійскага лінгвіста гэты прыклад быў “быццам недастаткова ацэнены навукай менавіта як паказальнік арэальнай другаснасці балта-славянскіх кантактаў”²⁸.

Трубачоў таксама прапанаваў рэканструкцыю назвы готаў у славянскай мове: **gьdъ*. Падобная форма на ўласна беларускай тэрыторыі адсутнічае, затое вытворныя ад яе акружаюць Беларусь і Палессе паўколам – польскае *Gdzew* (назва лесу на Мазоўшы, пачатак XV ст.)²⁹, украінскае *Гдов* (назва ў Львоўскай вобласці), расійскае *Гдов* і старажытнарускае *Гдовъ* (назва горада на ўсходнім беразе Чудскага

²⁴ Fraenkel E. Litauisches etimologisches Wörterbuch. Bd. 1. Heidelberg; Göttingen, 1962. S. 174; Frenkelis E. Baltų kalbos / Vertė S. Karaliūnas. Vilnius, 1969. P. 26.

²⁵ Гл.: Зинквявичус З. Восточная Литва в прошлом и настоящем / Пер. с лит. О. Дундайте. Vilnius, 1996. С. 78; Zinkevičius Z. Krikščionybės ištakos Lietuvoje: Rytų krikščionybės vardyno duomenimis. Vilnius, 2005; Дзярновіч А. Да разнастайнасці імёнаў [Рэцэнзія:] Zinkevičius, Z. Krikščionybės ištakos Lietuvoje: Rytų krikščionybės vardyno duomenimis. Vilnius: Katalikų akademijos leidykla, 2005. 112 р., 7 іл. [Зінквявічус, Зігмас. Вытокі хрысціянства ў Літве: Хрысціянства ўсходняга абраду паводле звестак анамастыкі. Вільня: Выдавецтва Католицкай Акадэміі, 2005. 112 с., 7 іл.] // Наша Ніва. 2006, 3 сакавіка, № 9. С. 44–45.

²⁶ Гухман М.М. Готский язык. С. 7.

²⁷ У археалагічным сэнсе з плямёнамі готаў атаясамляецца Вельбарская культура. Гл. апошнюю публікацыю: Белявец В. Насельніцтва вельбарскай культуры на тэрыторыі Беларусі // Беларускі гістарычны часопіс. 2009. № 5. С. 25–32.

²⁸ Трубачев О.Н. В поисках единства. Взгляд филолога на проблему истоков Руси. Москва, 2005. С. 77.

²⁹ Wolff A., Rzetelska-Feleszko E. Mazowieckie nazwy terenowe do końca XVI wieku. Warszawa, 1982. S. 50.

возера)³⁰. Такім чынам, літоўская назва *gudas* узнікла на стабільным этнічным памежжы, “дзе змяняліся народы, а мяжа заставалася”³¹.

Трубачоў мяркуе, што гэтыя назвы “знамянуюць беларускую этнічную мяжу як бы з літоўскага боку”. Хутчэй можна казаць, што гэтыя тапонімы раскіданыя на старажытнай балцкай тэрыторыі і знаходзяцца ў паласе даўняй мяжы паміж балтамі і славянамі ў познім Сярэднявеччы.

Такая этымалогія інтрыгавала ўяўленне даследчыкаў. Прыкладам, Фрэнкель бачыў у літоўскім *gudas* адлюстраванне тых часоў, калі беларусы “разам з балтыйскімі прусамі знаходзіліся пад гоцкім панаваннем у ніжняй плыні Віслы”³². Вядома, гэта меркаванне выглядае надта мадэрністычным.

Як адзначаў Аляксандр Рогалеў, тут мы сутыкаемся з асаблівасцю старажытных этнічных назваў – першапачатковы этнічны змест назвы робіцца неактуальным, забываецца, і на першы план выходзіць *адэтніманімічнае значэнне*, якое замацоўваецца ў свядомасці носьбітаў этноніма ў дачыненні да тых народаў, з якімі дадзеная этнічная група знаходзіцца ў непасрэдным суседстве і ўспрымае іх праз асаблівасці мовы, веры, культуры як “не сваіх”, “не нашых”³³. Пры пераасэнсаванні этноніма адбываецца і пэўнае фанетычнае пераафармленне імя, якое можа быць падставай усвядомленага альбо неўсвядомленага супастаўлення яго па гучанні з якім-небудзь наяўным у мове *апелятывам* (агульным іменем). Адна з версіяў змены этноніма *готы* ў *гуды* прадугледжвае ўздзеянне апелятыва *gūdas –jis* (“лясны”). Функцыянаванне этноніма *гуды* ў рэгіёне ад Прусіі да беларуска-літоўскага памежжа і пераважны напрамак лакалізацыі этноніма ў паўднёва-ўсходнім кірунку можна патлумачыць рухам готаў з Павіслля на Паўднёвы Усход і іх працяглае бытаванне ў гэтым рэгіёне. Балцкія плямёны акрэсленага арэалу адчулі моцнае ўздзеянне з боку племяннога саюзу готаў. Гэтым і можна патлумачыць той факт, што менавіта ў літоўскай мове захавалася форма *gudai* як своеасаблівая кансервацыя этноніма готаў.

³⁰ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Т. 1. С. 400.

³¹ Трубачев О.Н. В поисках единства. С. 78.

³² Fraenkel E. Litauisches etimologisches Wörterbuch. Bd. 1. S. 174.

³³ Рогалев А.Ф. Этноним гуды на географической карте... С. 120.

Прыгоды тэрміна ў XX ст.

Трэба адзначыць, што самі беларусы ніколі не ўжывалі азначэння *гуды* адносна сябе саміх. Хоць, напэўна, ім гэты тэрмін быў вядомы. Беларуская літаратура, якая выдавалася ў першай палове XX ст. у міжваенным Коўне – “часовай сталіцы” новапаўсталай Літоўскай Рэспублікі, мела літоўскія падзагалоўкі (?), у якіх для пазначэння Беларусі выкарыстоўваўся менавіта тэрмін *Gudija*³⁴. Таксама для пазначэння беларусаў мог выкарыстоўвацца тэрмін “балтгуды” (*Baltgudžiai*), як у школьным атласе 1923 г.³⁵

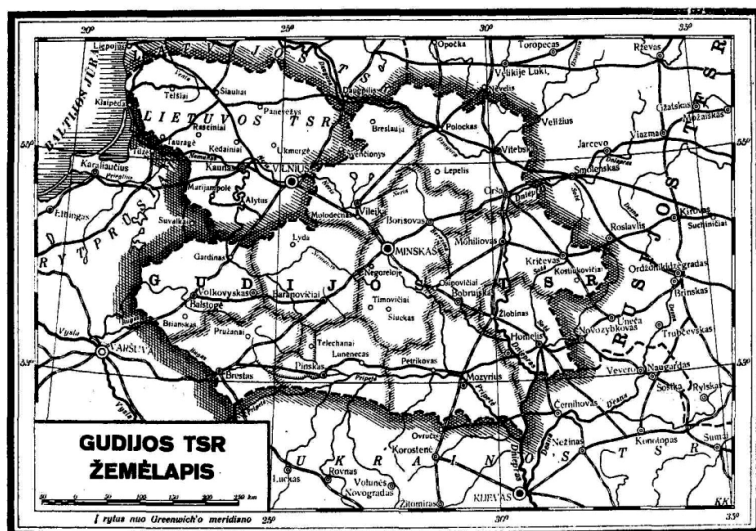
Карта Літвы 1923 г. з пазначэннем народа “*Baltgudžiai*” (Debėš E. *Mažasis mokyklos atlasas*. Mastelis 1 : 2000000. Kaunas-Vilnius: Švyturys, 1923. Nr. 4)

³⁴ Беларускі сыяг = Gudų Veliava: Штомесячнік (Коўна). 1922. № 1–4; Voronko J. Gudų klausimas. Kaunas, 1919.

³⁵ Debėš E. *Mažasis mokyklos atlasas*. Mastelis 1 : 2000000. Kaunas-Vilnius: Švyturys, 1923. Nr. 4 (Lietuva). [online]. Available at: http://www.maps4u.lt/lt/includes/siuntiniai/Z/Debe_Atlasas_1923.htm (Accessed 15 January 2012).

“Гуды” як гістарычны назоў беларусаў па-літоўску: “готы” ці “варвары”?

У савецкай Літве яшчэ ў 1941 г. для пазначэння Беларусі таксама афіцыйна выкарыстоўваўся тэрмін *Gudija*, пра што сведчыць, у тым ліку, выдадзеная ў Дзяржаўным выдавецтве Літоўскай ССР кніга, прысвечаная Беларусі, як адной з савецкіх рэспублік³⁶. Праўдападобна, ужо пасля заканчэння Другой Сусветнай вайны ў літоўскую мову, як нарматыўная, была ўведзена назва краіны *Baltarusija* (дакладна *Белая Русь*), а тэрмін *Gudija* знік з геаграфічных літоўскіх мапаў³⁷. Вяртанне гэтага слова адбылося ўжо ў канцы 1980-х – у 1990-я гады.

Карта Беларускай ССР з выдання: *Gudija. Kaunas, 1941*

Але сярод беларускай грамадскай ацэнкі гэтага слова былі неадназначныя. На пачатку 1990-х Зянон Пазняк вельмі негатыўна выказаўся супраць называння ў літоўскай мове беларусаў *гудамі*, бо да гэтага тэрміна можна падабраць у якасці сіноніма слова “адсталы”. Гэтае выказванне беларускага палітыка і культурніка мае сваю перадгісторыю.

³⁶ *Gudija. Kaune: LTSR Valstybinė leidykla, 1941.*

³⁷ Тут жа паўстае яшчэ адна тэрміналагічная праблема: па-літоўску *Rusija* – гэта і *Русь*, і *Расія*. Значыць, *Baltarusija* можа успрымацца і як *Белая Расія*.

22 кастрычніка 1991 г. у час візіту ў Мінск Старшыні Вярхоўнага Савету Літвы Вітаўтаса Ландсбергіса былі дасягнутыя дамоўленасці па падрыхтоўцы дакументаў, якія мелі рэгуляваць цэлы комплекс адносінаў паміж Літоўскай Рэспублікай і Рэспублікай Беларусь³⁸. Падчас гэтага несумненна важнага візіту адбыўся адзін характэрны інцыдэнт. Ландсбергіс рабіў прамову ў Вярхоўным Савеце Беларусі, якую пачаў па-беларуску, а потым працягваў па-расійску. У сваёй прамове літоўскі лідар назваў абвяшчэнне дзяржаўнага статусу беларускай мовы “істотным крокам беларускага нацыянальнага адраджэння”. Далей высокі госць нечакана заявіў: “Паколькі і мы клапацімся за (гэта пераклад аўтара? Ці арыгінальны тэкст?) сапраўднасць і чыстату літоўскай мовы, то згадваецца усё часцей, што ваш народ называецца па-літоўску старажытнай літоўскай назвай “гудай”. Не здзіўляйцеся, можа быць, мы станем выкарыстоўваць гэтую назву: Гудзіос Рэспубліка. Зноў афіцыйна, як у 1918 і 1940 гадах. І тады яшчэ больш усвядомім нашу блізкасць. Бо сама Літва напоўненая імёнамі людзей Гудас, Гудайціс, Гудзінас, Гудавічус, Гудзінкас, Гудзюнас і назвамі мясцовасцяў Гудалей, Гудаўгера, Гудакевас, якія найлепш іншага сведчаць знакамі старажытнага жыцця пра супольную гісторыю і сумежную геаграфію нашых краінаў і народаў”³⁹. Беларускім інтэлектуалам гэта не спадабалася і яны рашуча выступілі за варыянт *Baltarusija*⁴⁰.

У сучасным літоўскім грамадстве праблема тэрмінаў *Gudija* – *Baltarusija* выклікае цікавасць у пэўных колах. Вось, напрыклад, як у адказ на пытанне чытачоў патлумачылі суаднясенне значэнняў гэтых словаў у Інтэрнэт-школе літоўскай мовы “*Debesėlis*”: “Мы таксама маем назоўнікі для азначэння насельнікаў гэтай краіны: беларус, гуд.

Baltarusis – гэта, безумоўна беларус, але *gudas* мае шырэйшае значэнне: гэта і беларус, але й таксама той, чья родная мова – усходнеславянская (руская, украінская і г.д., відаць).

³⁸ Пасланцы янтарнага краю (Белта) // Звезда. 1991, 23 кастр. С. 1.

³⁹ Прамова Старшыні Вярхоўнага Савета Літоўскай рэспублікі Вітаўтаса Ландсбергіса ў парламенце Рэспублікі Беларусь 22 кастрычніка 1991 года // Народная газета. 1991, 29 кастр. С. 1.

⁴⁰ Новікаў, Алег. Незалежнасць: пачатак // Новы час. 2011, 10 кастр., № 39. С. 14. Інтэрнэт-версія: Рэжым доступу <http://novychas.org/sites/default/files/NCH-39-2011.pdf> Дата доступу: 14.01.2012.

Што да імя краіны, дык Балтарусія – больш пашыранае слова, каб казаць Беларусь. Мне падаецца, што Гудыя можа азначаць старыя гістарычныя тэрыторыі Вялікага княства літоўскага, населеныя славянамі, але я ня ўпэўнены”.⁴¹.

У культурніцкім жа друку, як, напрыклад, у вядомым часопісе “*Kultūros barai*”, для пазначэння і сучаснай Беларусі досыць часта выкарыстоўваецца слова *Gudija*. Напрыклад, артыкул *Stasica Katauskas* ў арыгінале называецца “*Gudija: Demokratijos lūkesčiai ir dvejonės dėl tautinės tapatybės*”⁴². У англійскім жа перакладзе гэты ж тэкст мае назву “*Belarus: Hopes for democracy and doubts about national identity*”⁴³. Таксама ў літоўскай версіі Вікіпедыі тэрмін *Gudija* падаецца як сінонім азначэння *Baltarusija* пры тым, што асноўным тэрмінам застаецца *Baltarusija*: “*Baltarusijos Respublika (Baltarusija arba Gudija) yra žemyninė valstybė Rytų Europoje, tarp Lenkijos, Ukrainos, Rusijos, Latvijos ir Lietuvos*”⁴⁴.

Усё ж адмоўныя канатацыі тэрміна *гуды* ў сучаснай літоўскай мове маюць кантэкстуальны характар. Гэтае слова можа прагучаць як нейтральнае, а можа і сапраўды мець даўнейшы крытычна-скептычны змест. Гратэскаваць жа тут сапраўды прысутнічае, што выявілася і на старонках сатырычна-анекдатычнай версіі літоўскай Вікіпедыі – *Pipedija* (*Pipedija*). Артыкул пра Беларусь, увогуле добразычлівы, пададзены там у жартаўлівай форме. Вось пачатак гэтага артыкула, дзе даволі саркастычна раскрываецца дэфініцыя: “*Baltarusija, o išties – Gudija – Sovietinės nostalgijos staviškoji baltiškujų gudu žemė su lietuviškomis priemaišomis (pvz. Gervėčiuose), kurioje valdo Aleksandras Lukašenka*” (Балтарусія, а на самой справе Гудзія, – гэта настальгуючая па савецкаму

⁴¹ ‘Gudija ar Baltarusija’. Debeselis Online Lithuanian School. Available at: <http://debeselis.net/forum/viewtopic.php?t=169> (Accessed 15 January 2012).

⁴² Katauskas, Stasys. Gudija: Demokratijos lūkesčiai ir dvejonės dėl tautinės tapatybės // *Kultūros barai*. 2006. № 2.

⁴³ Katauskas S. (2006) ‘Belarus: Hopes for democracy and doubts about national identity.’ Eurozine: European Cultural Journals Network [online]. Available at: <http://www.eurozine.com/articles/2006-03-16-katauskas-en.html> (Accessed 15 January 2012).

⁴⁴ ‘Baltarusija’. Vikipedija: Laisvoji enciklopedija. Available at: <http://lt.wikipedia.org/wiki/Baltarusija> (Accessed 15 January 2012).

славянская балтыйская зямля балтыйскіх гудаў з дамешкамі літоўцаў (напрыклад, Герваты), якой кіруе Аляксандр Лукашэнка)⁴⁵.

Прыклад выкарыстання на сучасных літоўскіх картах азначэння *Gudija*

Асобна варта спыніцца на тэрміналагічнай праблеме ў навукова-гуманітарнай сферы. У прыватнасці, такія праблемы паўсталі перад літоўскімі выдаўцамі Метрыкі і Статутаў ВКЛ. На нейкім этапе ў акадэмічных колах Літвы існавала тэндэнцыя пазначаць мову гэтых помнікаў пісьменства як “канцылярскую” ці “славяна-канцылярскую”. Можам прасачыць змену тэндэнцыяў на прыкладзе Судовых кніг Метрыкі ВКЛ, якія рыхтуе да выдання Група Літоўскіх Статутаў і Літоўскай Метрыкі Віленскага ўніверсітэту. У 1900-х гадах публікатары абыходзіліся эўфемізмам “арыгінальная мова тэкстаў крыніцаў” (“*Šaltinių tekstas originalo kalba*”)⁴⁶, то 2000-х гадах у пазначэнні мовы сталі дадаваць

⁴⁵ ‘Gudija’. Pipedija: Laisvoji enciklopedija. Available at: <http://www.pipedija.com/index.php/Gudija> (Accessed 15 January 2012).

⁴⁶ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 225 (1528–1547): 6-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija) / Spaudai parengė S. Lazutka, I. Valikonytė ir kt. Vilnius, 1995. P. 338; Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 224 (1522–1530): 4-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija) / Spaudai parengė S. Lazutka, I. Valikonytė ir kt. Vilnius, 1997. P. 514; Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 227 (1533–1535): 8-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija) / Spaudai parengė I. Valikonytė, S. Lazutka, N. Šlimienė ir kt. Vilnius, 1999. P. 305.

тэрмін *gudu* (“*Šaltinių tekstas originalo (gudu) kalba*”)⁴⁷. А апошнім часам таксама з’явілася азначэнне “старагудская мова” (“*Tekstas senąja gudu kalba*”)⁴⁸ – фактычна, гэта пераклад тэрміна “старабеларуская мова”. Станіслаvas Лазутка, які абгрунтоўваў апраўданасць тэрміна “*gudu kalba*”, а таксама падтрымліваў само ўжыванне тэрміна “старабеларуская мова”, адзначаў, тым не менш, пэўную гратэскнасць слова “*gudu*”⁴⁹. Цяжка падабраць прыклады іншых словаў і з іншых моваў, якія б адэкватна ілюстравалі падобную сітуацыю сяднясення розных адценняў сэнсу этнанімічнага тэрміна.

Ці можам мы зрабіць нейкія практычныя рэкамендацыі ў выніку гэтага аналізу тэрміна-этноніма? Пры ўсёй няўдала калькаванай канструкцыі тэрмін *Baltarusija* выконвае свае афіцыйныя функцыі. Тэрмін *Gudija* ёсць больш арыгінальны і архаічны, але не пазбаўлены сваіх адмоўных падтэкстаў. Што праўда, значнасць гэтых дадатковых значэнняў паступова змяншаецца ў сучаснай літоўскай свядомасці і мове. Магчыма, ёсць сэнс абмеркаваць у беларуска-літоўскім дыялогу легітымацыю тэрміна *Gudija* на афіцыйным узроўні. Але тут свае аргументы павінны выказаць як лінгвісты і гісторыкі, так і палітыкі і дыпламаты з абедзвюх краін.

⁴⁷ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 230 (1542): 11-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija) / Spaudai parengė I. Valikonytė, S. Viskantaitė, L. Steponavičienė. Vilnius, 2001. P. 120; Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 229 (1540–1541): 10-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija) / Parengė S. Lazutka, I. Valikonytė, S. Viskantaitė-Saviščevienė, J. Karpavičienė. Vilnius, 2003. P. 264; Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 231 (1540–1543): 12-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija) / Parengė I. Valikonytė, N. Šlimienė, S. Viskantaitė-Saviščevienė, L. Steponavičienė. Vilnius, 2007. P. 395.

⁴⁸ Lietuvos Metrika = Lithuanian Metrica = Литовская Метрика. Knyga Nr. 234 (1546–1548): 19-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos – XVII a. pradžios kopija) / Parengė I. Valikonytė, S. Viskantaitė-Saviščevienė, L. Steponavičienė. Vilnius, 2009. P. 291; Lietuvos Metrika = Lithuanian Metrica = Метрыка Літэўска = Литовская Метрика. [Knyga Nr. 251]: (1555–1558): 37-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija) / Vilniaus universitetas; parengė Irena Valikonytė, Lirija Steponavičienė. Vilnius, 2010. P. 314.

⁴⁹ Лазутка С., Валиконите И., Гудавичюс Э. Первый Литовский Статут (1529 г.). Вильнюс, 2004. С. 65.

Краёвасць стасоўна беларускага і літоўскага нацыянальных рухаў на пачатку ХХ ст.

У апошнія дваццацігоддзе назіраецца відавочны ўздым навуковай і грамадскай цікавасці да праблематыкі краёвай ідэі. Гістарыяграфія гэтай праблемы ўжо мае сваю традыцыю. Дастаткова прыгадаць імяны польскіх даследчыкаў Юліўша Бардаха, Яна Юркевіча, Збігнева Соляка, Дарыўша Шпопера, літоўскіх гісторыкаў Рымантаса Мікніса, Яна Савіцкага¹. Шмат увагі гэтай праблеме надаваў таксама аўтар гэтых радкоў у аналізе гісторыі польскага руху на беларускіх і літоўскіх землях у апошнія 50 гадоў існавання Расійскай імперыі, а таксама ў даследаванні эвалюцыі беларускай нацыянальнай ідэі. Аляксею Унучаку (Мінск) належыць параўнанне ідэалагічных феноменаў краёвасці і заходнерусізму². У апошнія гады краёвасць трапіла таксама ў поле зроку

¹ Bardach J. O dawniej i nie dawniej Litwie. Poznań, 1988; Krajowość – tradycje zgody narodów w dobie nacjonalizmu; Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej w Instytucie Historii UAM w Poznaniu (11–12 maja 1998). Pod redakcją Jana Jurkiewicza. Poznań, 1999; Solak Z. Między Polską a Litwą. Życie i działalność Michała Romera. 1880–1920. Kraków, 2004; Szpoper D. Gente Lithuana, Nazione Lithuana. Myśl polityczna i działalność Konstancji Skirmuntt (1851–1934). Gdańsk, 2009; Miknys R. Problem kształtowania się nowoczesnego narodu Polaków litewskich w pierwszej połowie XX w. // Biuletyn historii pogranicza. 2000. Nr 1; Sawicki J. Michał Römer a problemy narodowościowe na ziemiach byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Toruń, 1998.

² Смалянчук А. Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй. Польскі рух на беларускіх і літоўскіх землях. 1864 – люты 1917 г. 2-е выд., дапрац. Спб.: Неўскі прасцяг, 2004; Ён жа: Беларускі нацыянальны рух і краёвая ідэя // Białoruskie zeszyty

беларускіх даследчыкаў ідэі. Варта прыгадаць Ігара Бабкова, Аляксея Дзерманта, Андрэя Казакевіча.

Пры гэтым цікавасць гісторыкаў пераважна канцэнтравалася на постацях вядомых краёўцаў. У цэнтры ўвагі апынуліся Міхал Ромэр (1880–1945), Канстанцыя Скірмунт (1851–1934), Раман Скірмунт (1868–1939), Эдвард Вайніловіч (1847–1928), Тадэвуш Урублеўскі (1857–1925), Людвік Абрамовіч (1879–1939) ды інш. Краёвая ідэя разглядалася ў большай ступені скрозь прызму жыцця і дзейнасці названых асобаў. Між тым больш грунтоўнага вывучэння ўсё яшчэ чакае цэлы комплекс праблемаў, звязаных з гэтым феноменам. Сярод іх праблема суадносінаў краёвай ідэі з ідэалогіямі літоўскага і беларускага нацыянальных рухаў, якія грунтваліся на этналінгвістычнай канцэпцыі нацыі. У якой ступені прадстаўнікі гэтых рухаў акцэпталі краёвую ідэю? Гэтае пытанне будзе галоўным для дадзенага артыкула.

Афармленне краёвай ідэі

Краёвасць з цяжкасцю паддаецца апісанню і дакладнаму вызначэнню. Менавіта таму гісторыкі звычайна ўжываюць шэраг сінанімічных паняццяў – “краёвасць”, “краёвая ідэя”, “краёвы рух”, “краёвая ідэалогія”. Відавочная складанасць як структуры краёвай ідэі, так і яе разумення ідэолагамі і прыхільнікамі. І ўсё ж такі часцей яна тлумачыцца як пэўны тып ідэалогіі палітычнай нацыі.

Краёвая ідэя была сфармуляваная ў Беларусі і Літве на пачатку XX ст. Краёўцы сцвярджалі, што ўсе карэнныя жыхары гістарычнай Літвы, незалежна ад іх этнакультурнай прыналежнасці, з’яўляюцца “грамадзянамі Краю” і тым самым належаць да адзінай нацыі. Галоўным крытэрыем нацыянальнай прыналежнасці становілася пачуццё патрыятызму, уласнае адчуванне сябе “грамадзянінам Краю”.

Краёвая ідэалогія нарадзілася ў асяроддзі ліцвінскай шляхты, прадстаўнікі якой часцяком адчувалі ўласную прыналежнасць да розных

historyczne. 2000, № 14. С. 45–53; Ён жа: Краёвасць у беларускай і літоўскай гісторыі // Беларускі гістарычны агляд. Т. 4, сшытак 1-2(6-7). 1997. С. 56–67; Унучак А. Беларуская нацыянальна-дзяржаўная ідэя ў канцы XIX – 1917 г. // На шляху станаўлення беларускай нацыі. Гістарыяграфічныя здабыткі і праблемы / В. Яноўская ды інш. Мінск: Беларуская навука, 2011.

народаў. Юліўш Бардах наступным чынам характарызаваў свядомасць краёўцаў: “Паводле сваёй культурнай арыентацыі гэта былі палякі, аднак пры вызначэнні нацыянальнай прыналежнасці пераважала пачуццё краёвай адметнасці, што вяло да падпарадкавання інтарэсаў польскай грамадскасці інтарэсам усяго Краю [...] Яны былі ліцвінамі ў гістарычным сэнсе, што і вызначала іх пазіцыю ў палітычным жыцці”³.

Краёвасць грунтавалася на гістарычнай памяці пра прыналежнасць беларускіх і літоўскіх земляў да Вялікага Княства Літоўскага. Сцвярджаючы адзінства гістарычнага лёсу ўсіх народаў былога ВКЛ, краёўцы лічылі неабходным захаванне тэрытарыяльнай цэласнасці “гістарычнай Літвы”.

Адной з галоўных мэтаў краёвасці заставалася прымірэнна партыкулярных інтарэсаў мясцовых нацыяў з іх агульным інтарэсам, пад якім разумелася дабро супольнай Айчыны, гістарычнай Літвы. Апошняя патрабавала супрацоўніцтва нацыяў на падмурку грамадзянскай роўнасці. Прычым, як справядліва заўважаюць Ян Юркевіч, гэтае супрацоўніцтва было не толькі шляхам да супольнай мэты, але таксама і ўласна самой мэтаю⁴. Прыхільнікі краёвасці спадзяваліся, што краёвую свядомасць атрымаецца сумясціць з мадэрнай нацыянальнай свядомасцю.

Краёвасць таксама можна разглядаць як пэўную рысу свядомасці часткі грамадства Беларуска-Літоўскага краю. Ёсць падставы сцвярджаць, што пашырэнню краёвасці спрыяла г.зв. “тутэйшасць” мясцовага люду. Даследчыкі часта трактуюць яе як ніжэйшую ступень этнічнай самаідэнтыфікацыі, аднак такі погляд падаецца павярхоўным. Невыпадкова Канстанцыя Скірмунт на пачатку XX ст. абараняла паняцце “тутэйшасці” ад насмешак польскіх нацыянальных дэмакратаў: “Тутэйшасць – гэта сувязь з роднай зямлёю, гэта патрыятызм”⁵.

Ю. Бардах справядліва заўважаюць: “У вёсцы, перш за ўсё беларускай, там, дзе сустракаліся розныя мовы, веравызнанні, уплывы розных культур, “тутэйшасць” азначала форму адмовы ад пэўнага выбару, нежаданне прызнаць сваю прыналежнасць да таго або іншага этнасу. Была боязь, што такі выбар можа парушыць традыцыйныя формы сумеснага жыцця

³ Bardach J. O dawnej i niedawnej Litwie. S. 217–218.

⁴ Jurkiewicz J. Koncepcja krajowa a przemiany stosunków narodowościowych na Litwie i Białorusi w początkach XX w. (do 1918 r.) // Krajowość – tradycje zgody narodów w dobie nacjonalizmu... S. 119.

⁵ Kurier Litewski. 1906. № 214.

і прывесці да канфліктаў”⁶. І сапраўды, у пэўным сэнсе “тутэйшасць” была краёвасцю г.зв. “маўклівай большасці” жыхароў гістарычнай Літвы.

Алег Латышонак даволі трапна назваў краёвасць “ідэалагізаванай тутэйшасцю”. На яго думку, тутэйшасць можна лічыць свядомасцю, а краёвасць – светапоглядам⁷. Безумоўна, гэтай ідэалагізацыі “тутэйшасці” паспрыяла актывізацыя нацыянальных працэсаў. Менавіта выбух нацыяналізму нарадзіў краёвую ідэю, і, забягаючы наперад, можна сказаць, што ён жа ператварыў краёвасць у маргінальную з’яву.

На рубяжы XIX – XX ст. найбольш моцным нацыянальным рухам Беларускі-Літоўскага краю быў літоўскі рух. Ён прапанаваў новае (мадэрнае) разуменне нацыі, найважнейшымі элементамі якой станавіліся мова, фальклор, звычаі, народная культура і гістарычная памяць. У мінулым засталася разуменне нацыі як палітычнай катэгорыі, што яднала прадстаўнікоў вышэйшых станаў. Найважнейшую ролю для свядомасці адыгрывала тоеснасць этнакультурнай (этналінгвістычнай) супольнасці, а не гістарычна-палітычнай. Менавіта літоўскі нацыянальны рух на пачатку XX ст. сфармуляваў задачу этнапалітычнага падзелу гістарычнай Літвы і Польшчы.

Збігнеў Соляк, аналізуючы біяграфію галоўнага ідэолага ліберальна-дэмакратычнага варыянту краёвай ідэі М. Ромэра, звярнуў увагу на ягоныя кантакты з літоўскімі нацыянальнымі арганізацыямі. У прыватнасці, яшчэ ў гады вучобы ў Парыжы М. Ромэр наведаў паседжанні літоўскага таварыства “*Želmuo*”, а пазней аб’яднання літоўскіх студэнтаў “*Lithuania*”, заснаванага Юозасам Петрулісам (1877–1958)⁸.

Літоўскі рух, безумоўна, паўплываў таксама на пазіцыю прадстаўнікоў кансерватыўнай плыні краёвасці. Гаворка ідзе пра Канстанцыю Скірмунт, свядомасць якой Дарыўш Шпюпер вызначыў формулай *gente Lithuane, natione Lithuane*, і Рамана Скірмунта, першая кніга якога – “*Nowe hasła w sprawie odrodzenia narodowości litewskiej*” (Lwów, 1904) – была інспіраваная якраз літоўскім нацыяналізмам.

⁶ Bardach J. Polacy litewscy a inne narody Litwy historycznej. Próba analizy systemowej // Belarus, Lithuania, Poland, Ukraine. The foundations of historical and cultural traditions in East Central Europe. International Conference Rome, 28 April – 6 May. Lublin–Rome, 1990. S. 366.

⁷ Łatyszonek O. Krajowość i „zapadno-russizm”. Tutejszość zideologizowana // Krajowość – tradycje zgody narodów w dobie nacjonalizmu... S. 35.

⁸ Solak Z. Między Polską a Litwą... S. 44–53.

Вялікую ролю таксама адыграла афармленне польскага нацыянальнага руху. На пачатку XX ст. у грамадскім жыцці Беларуска-Літоўскага краю ён прысутнічаў у дзвюх іпастасях. Польскія нацыянальныя дэмакраты абвясчалі абсалютны прыярытэт польскай ідэі ў яе этнакультурным разуменні, а сацыялісты спрабавалі яе спалучыць з прывабнай сацыяльнай праграмай. У выніку прапаганды польскага нацыяналізму большасць палякаў гістарычнай Літвы паступова пачала атаясамліваць сябе з сучаснай Польшчай як у культурным, так і этнапалітычным сэнсе. Аднак даволі моцныя пазіцыі захоўвала ідэнтыфікацыя сябе з гістарычнай Літвой, якая ўспрымалася часткай мясцовых палякаў як сапраўдная Айчына. Р. Мікніс, аналізуючы актыўнасць ідэолагаў краёвасці і ступень яе пашырэння, выказаў ідэю пра пачаткі фармавання новай нацыі, а менавіта нацыі “літоўскіх палякаў”⁹.

У кожным выпадку, на пачатку XX ст. было відавочным як абстраэнне польска-літоўскіх адносінаў, так і адсутнасць адзінства сярод мясцовай польскай грамадскасці.

Варыянты краёвай ідэі

Даследчыкі згодныя, што на пачатку XX ст. існавалі два варыянты краёвай ідэі – ліберальна-дэмакратычны і кансерватыўны. Цэнтрам афармлення першага з іх стала “Газета Віленска” (1906), фактычным кіраўніком якой быў М. Ромэр. Вядучымі ідэолагамі кансерватыўнай плыні краёвасці былі Раман і Канстанцыя Скірмунты, Баляслаў Ялавецкі.

Чым розніліся гэтыя варыянты? Паводле Р. Мікніса, галоўным адрозненнем было стаўленне да нацыянальных рухаў¹⁰. Літоўскі гісторык лічыць, што ліберальныя краёўцы акцэнтавалі нацыянальную эмансипацыю літоўцаў і беларусаў (апроч найбольш радыкальных патрабаванняў у культурнай галіне), а прадстаўнікі кансерватыўнай плыні не прымалі гэтай эмансипацыі. Яны нібыта не прызнавалі паняцця этнакультурнай нацыі, сцвярджалі ідэю гістарычна-палітычнай адзінай нацыі (“нацыя літвінаў”) як дэмакратызаванага варыянту колішняй палітычнай (шляхецкай) нацыі.

⁹ Miknys R. Problem kształtowania się nowoczesnego narodu Polaków litewskich...

¹⁰ Ibidem, s. 27.

З гэтым сцвярдэннем можна пагадзіцца толькі часткова. М. Ромэр і яго калегі па “Газеце Віленскай” сапраўды спрабавалі дасягнуць паяднання народаў Краю на падмурку ідэі дэмакратычнай нацыі палітычнага тыпу. М. Ромэр ацэньваў дэмакратычныя нацыянальныя рухі (беларускі і літоўскі) як фактары ўтварэння грамадзянскай супольнасці. Былое Вялікае Княства Літоўскае ён трактаваў як агульную радзіму некалькіх народаў і не бачыў магчымасці іх размежавання цывілізаваным спосабам. Тэрытарыяльныя канфлікты ў гэтым выпадку здаваліся непазбежнымі.

Што датычыць кансерватыўнага крыла, то тут сітуацыя была больш складанай. Прыклад Р. Скірмунта, які ў 1907 г. спрабаваў стварыць Краёвую партыю ў форме саюза польскай, беларускай і літоўскай партыйных арганізацыяў, сведчыць, што прынамсі частка прадстаўнікоў гэтага кірунку прымала ідэю этнакультурнай (этнолінгвістычнай) нацыі і акцэптавала нацыянальныя рухі. Падобна, што сам Р.Скірмунт быў упэўнены ў мажлівасці сумяшчэння краёвай свядомасці з мадэрным нацыяналізмам.

Пра апошняе сведчаць таксама адносіны Р. Скірмунта да беларускага нацыянальнага руху. Ягонае афармленне ў перыяд Першай расійскай рэвалюцыі істотна паўплывала на палітычную дзейнасць урадженца Палесся. У прыватнасці, Р. Скірмунт перастаў карыстацца тэрмінамі “Літва і Русь” і пачаў ужываць паняцце “Беларусь”, а падчас інтэрв’ю карэспандэнту органа польскіх нацыянальных дэмакратаў “Дзенніка Кіеўскага” назваў сябе “беларусам”. Напрыканцы 1916 г. ён узначаліў Беларускае таварыства дапамогі пацярпелым ад вайны, роля якога выходзіла далёка за межы дабрачыннасці. Фактычна, Р. Скірмунт адкрыта далучыўся да беларускага руху і пачаў адыгрываць у ім ролю аднаго з лідэраў.

Краёўцы абодвух кірункаў дэманстравалі прыхільнасць і падтрымку патрабаванняў літоўскага і беларускага нацыянальных рухаў. Гэтая прыхільнасць мела розныя прычыны, але нават у дэкларатыўнай форме яна спрыяла пашырэнню талеранцыі. Праблемай было прымірэнне нацыянальнага адраджэння беларусаў і літоўцаў з захаваннем традыцыйных добрасуседскіх адносінаў паміж народамі гістарычнай Літвы, палітычная нейтралізацыя моўнага і канфесійнага падзелаў.

Таксама ўсе краёўцы імкнуліся да абмежавання палітычных амбіцыяў польскай грамады, пераконвалі яе ў неабходнасці ўлічваць інтарэсы

беларусаў і літоўцаў. Якраз гэтым было абумоўлена іх рашучае змаганне супраць польскіх нацыянальных дэмакратаў. Менавіта польская эндэцыя, а не дзеячы літоўскага ці беларускага рухаў, трактаваліся краёўцамі як галоўныя праціўнікі.

Краёўцы-дэмакраты, акцэптуючы сацыяльную і нацыянальную эмансipaцыю літоўцаў і беларусаў, падкрэслівалі ўласную польскасць і права на развіццё польскай культуры. Яны трактавалі паняцці нацыянальнасці і грамадзянства як камплементарныя. У адным з рэдакцыйных артыкулаў “Газеты Віленскай” сцвярджалася: “Мы сыны польскага народу ў культурна-нацыянальным сэнсе, але ў сацыяльных, палітычных і эканамічных дзеяннях кіруемся інтарэсамі гістарычнай Літвы”. Краёвая грамадскасць, якой прыпісваліся пэўныя атрыбуты палітычнай нацыі, павінна была падпарадкоўваць інтарэсы ўласнай нацыянальнай супольнасці агульнакраёвым. Пры гэтым сацыяльная група “літоўскіх палякаў” трактавалася як адна з краёвых нацыяў¹¹.

Трэба адзначыць, што дзеячы літоўскага і беларускага рухаў больш кантактавалі з краёўцамі-дэмакратамі, чым з кансерватарамі, якія крытычна ставіліся да сацыяльнай праграмы літоўскага і беларускага рухаў. Гэта мела месца, нягледзячы на тое, што княгіня Марыя Магдалена Радзівіл, Раман Скірмунт, Эдвард Вайніловіч ды некаторыя іншыя фінансава падтрымлівалі многія культурніцкія праграмы. Земянства падазравалася ў імкненні захаваць свае дамінуючыя сацыяльныя пазіцыі. Рашаючым фактарам была прыхільнасць краёўцаў-дэмакратаў да сацыяльных патрабаванняў літоўцаў і беларусаў.

Кантакты краёўцаў з дзеячамі літоўскага і беларускага нацыянальных рухаў

Адной з найбольш цікавых праяваў гэтых кантактаў сталіся польска-літоўска-беларуска-габрэйскія сходы, якія распачаліся яшчэ напярэдадні рэвалюцыі 1905–1907 г. У красавіку і траўні 1905 г. яны ператварыліся ў міжнацыянальныя з’езды. Падчас іх абмяркоўваўся пастулат

¹¹ Jurkiewicz J. Koncepcja krajowa a przemiany stosunków narodowościowych na Litwie i Białorusi w początkach XX w. (do 1918 r.) // Krajowość – tradycje zgody narodów w dobie nacjonalizmu... S. 122–123.

аўтаноміі Беларуска-Літоўскага краю. Удзельнікі сходаў прымалі ідэю аўтаноміі, але разумелі яе па-рознаму. Літоўцы настойвалі на аўтаноміі “этнаграфічнай Літвы” з “прылеглымі тэрыторыямі”. Беларусы, літоўскія палякі і габрэі звязвалі будучыню Краю з аўтаноміяй гістарычнай Літвы. У гэтым пытанні згода так і не была дасягнутая. Затое ўсе бакі пагадзіліся з неабходнасцю гарантаваць у будучай аўтаномнай Літве роўныя правы для ўсіх нацыяў¹².

У маі 1905 г. гэты своеасаблівы клуб аўтанамістаў перастаў існаваць. Адною з галоўных прычынаў было абвастрэнне польска-літоўскіх адносінаў. Тым не менш кантакты паміж дэмакратычнымі элементамі нацыянальных рухаў і прыхільнікамі краёвасці не былі цалкам разарваныя. Пра гэта сведчыць, напрыклад, удзел краёўцаў-дэмакратаў, прадстаўнікоў БУНДУ, ППС на Літве і БСГ у працы Вялікага літоўскага сойму (лістапад 1905 г.)¹³.

Тэрыторыяй супрацоўніцтва стаўся таксама віленскі друк. Так, у рэдакцыі “Газеты Віленскай” існаваў г.зв. “літоўскі аддзел” у складзе Міколаса Біржышкі, Юргіса Шаўлюса і Павіласа Вішынскаса. Супрацоўніцтва таксама датычыла дзейнасці газеты “Кур’ер краёвы” (1912–1914). Гэта быў неардынарны праект выдання беларускай газеты на польскай мове. Ідэйнымі кіраўнікамі і актыўнымі супрацоўнікамі гэтай газеты былі браты Луцкевічы, якіх актыўна падтрымліваў Міхал Ромэр. У лістападзе 1913 г., калі газета перажывала моцны фінансавы крызіс, у склад яе рэдакцыі ўвайшлі літоўцы Ёнас Вілейшыс, Юргіс Шаўлюс і Сцяпонас Кайрыс, а таксама краёўцы-дэмакраты Ю. Сумарок, Ю. Букоўскі і М. Ромер¹⁴.

Варта адзначыць, што ў гэты самы час тыя ж браты Луцкевічы, захоўваючы пэўную таямнічасць, пачалі выдаваць таксама ліберальна-дэмакратычную газету на рускай мове. “Вечерняя газета” (1911–1915) выступала як орган “рускіх прагрэсістаў”, хоць на самой справе гэта была яшчэ адна беларуская выдавецкая ініцыятыва.

“Кур’ер краёвы” быў таксама масонскім праектам. Менавіта віленскія масонскія ложы сталі найбольш значнай пляцоўкай для супрацоўніцтва краёўцаў-дэмакратаў з літоўскімі і беларускімі дзеячамі. Адною з ключавых

¹² Römer M. Litwa. Studium odrodzenia narodu litewskiego. Lwów, 1908, s. 348–352.

¹³ Motieka E. Didysis Vilniaus sejmąs // Lietuvių atgimimo istorijos studijos. T. 11. Vilnius: Saulabrolis, 1996. S. 322.

¹⁴ Смалянчук А. Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй... С. 283.

ідэяў існавання віленскага масонства была ідэя міжнацыянальнага паразумення.

Масонства ў Вільні адраділася ўвесну 1911 г. Перад Першай сусветнай вайной існавалі ўжо чатыры ложы – “Еднасць”, “Літва”, “Беларусь” і “Руплівы ліцвін”. Тры першыя фактычна ядналі прыхільнікаў краёвасці, сярод якіх апынуліся браты Луцкевічы, В. Ластоўскі, літоўскія дзеячы Міколас Сляжэвічюс, браты Міколас і Вацловас Біржышкі, Феліксас Бугайлішкіс, Юргіс Шаўлюс, Ёнас Вілейшыс, Андрус Булёта ды інш.

М. Ромэр у сваім Дзённіку адзначаў: “Як уласна масонская арганізацыя мы не дзейнічаем, але ў многіх справах менавіта сярод нас выпрацоўваюцца дырэктывы і нараджаюцца ініцыятывы. Нашыя ложы маюць вялікі ўплыў на ўмацаванне ў свядомасці братоў краёвай пазіцыі”¹⁵. На думку Збігнева Соляка, менавіта на масонскіх пасяджэннях было прынятае рашэнне пра выстаўленне Браніслава Крыжаноўскага кандыдатам у дэпутаты ІV Думы¹⁶. Ложы таксама прычыніліся да выдання згаданага беларускага “Кур’ера краёвага” і польскага “Пшэглэнда віленскага” (1911–1915).

У 1915 г. Юргіс Шаўлюс, спрабуючы выратаваць масонства ад распаду, ініцыяваў стварэнне ложы “Вялікі Усход Літвы”, якая непасрэдна прычынілася да адной з апошніх спробаў вызначыць будучыню краю на падмурку краёвай ідэі. 19 снежня 1915 г. на беларускай, польскай, літоўскай мовах і на ідыш быў апублікаваны Універсал Часовай Рады Канфедэрацыі ВКЛ. Дакумент паведамляў пра стварэнне літоўска-беларуска-польска-габрэйскай Часовай Рады, якая будзе імкнуцца, каб “Літоўскія і Беларускія землі, якія здаўна прыналежалі да Вялікага Князства Літоўскага, а цяпер апанаваны Нямецкімі войскамі, станавілі пры новых варунках гісторычных нераздзельнае цела на фундаменці незалежнасці Літвы і Беларусі, як суцэльнай дзяржавы, засьцерагаючы усім нацыям у яе межах усе правы”¹⁷.

У лютым 1916 г. Універсал быў дапоўнены зваротам, у якім Рада Канфедэрацыі сваімі галоўнымі задачамі абвяшчала стварэнне на літоўска-беларускіх землях незалежнай дзяржавы з сеймам у Вільні, абраным на падставе усеагульных, роўных, прамых і тайных выбараў і з гарантыяй поўных правоў усім народам краю. Тэрыторыя незалежнай

¹⁵ Адзел рукапісаў Бібліятэкі Акадэміі навук Літвы. Дзённік Міхала Ромэра. Т. ІV. S. 404.

¹⁶ Solak Z. Między Polską a Litwą... S. 190.

¹⁷ Смалянчук А. Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй... С. 312–313.

дзяржавы павінна была ўключачь Ковенскую і Віленскую губерні, беларускую і літоўскую часткі Гродзенскай і Сувалксай, літоўскія часткі Курляндскай і частку Мінскай губерні, “катарая звязана з Віленскім цэнтрам”. Форму дзяржаўнага ладу і Канстытуцыю “будучай вольнай літоўска-беларускай гасударственнай адзінкі” павінен быў вызначыць і зацвердзіць сейм у Вільні. У заключэнне зварот заклікаў да сумеснай працы дзеля будучыні Краю: “Кіньма сваркі і звадкі, ад каторых церпіць увесь Край. Падумайма разам ды шчыра аб долі гэтага Краю, бо ж усе мы, апрача жмені прыблуд, сыны нашай зямлі – нашай Літвы і Беларусі”¹⁸.

Відавочна, што ідэйнай пляцоўкай супрацоўніцтва краёўцаў-дэмакратаў з дзеячамі літоўскага і беларускага рухаў стаўся ўжо вядомы тэзіс супольнага (“краёвага”) грамадзянства ў форме гарманічнага міжнацыянальнага сужыцця. Гэта трактавалася як перадумовы аптымальнага развіцця ўсіх народаў гістарычнай Літвы. Краёўцы па-ранейшаму акцэптавалі нацыянальную эмансipaцыю літоўцаў і беларусаў, у якой бачылі не супрацьстаўленне, а дапаўненне краёвай свядомасці.

Краёвая ідэя і нацыянальныя рухі

Дзеячы беларускага руху вельмі актыўна супрацоўнічалі з краёўцамі. Больш за тое, на старонках такіх беларускіх перыядычных выданняў, як “Вечерняя газета” (1911–1915) і “Кур’ер краёвы” (1912–1914), была шырока прадстаўленая краёвая ідэя. “Беларускія краёўцы” (браты Луцкевічы, В. Ластоўскі), прапагандуючы краёвасць, нават выступалі супраць беларускага нацыяналізму. Праўда, пры гэтым яны падпісваліся псеўданімамі або крыптанімамі.

Чаму краёвая ідэя знайшла такую моцную падтрымку сярод беларусаў? Адназначнага адказу на гэтае пытанне пакуль няма. Можна выказаць меркаванне, што краёвасць выкарыстоўвалася беларусамі дзеля пашырэння сацыяльнай базы беларускага руху. Выданне імі газет краёвай і адначасова прабеларускай арыентацыі на польскай мове (“Кур’ер краёвы”) і на рускай (“Вечерняя газета”) было пэўнай спробай “павярнуць да Беларусі” русіфікаванае і паланізаванае насельніцтва. Адначасова

¹⁸ Там жа, С. 313.

краёвасць азначала пашырэнне кантактаў з “літоўскімі палякамі” і прадстаўнікамі дэмакратычнай часткі літоўскага нацыянальнага руху. На гэтым шляху таксама можна было шукаць сродкі ўмацавання ўласна беларускага Адраджэння.

Калі браты Луцкевічы ў пэўным сэнсе прыйшлі да краёвасці з беларускага руху, то шлях Рамана Скірмунта быў адваротным. Ён прыйшоў да беларускасці з краёвасці. Гэты шлях не менш загадкавы. Відавочна, што для аднаго з ідэолагаў кансерватыўнай плыні краёвасці гэтая ідэя стала платформай для спробы паяднання розных сацыяльных плыняў беларускага руху. Вядома, што ў сядзібе Марыі Магдалены Радзівіл адбываліся сустрэчы Р. Скірмунта з беларускімі сацыялістамі. У сакавіку 1917 г. ён нават узначаліў цалкам сацыялістычны паводле свайго складу Беларускі нацыянальны камітэт. Аднак і краёвасць не дапамагла пераадолець той сацыяльны недавер да памешчыка Скірмунта, якім быў прасякнуты беларускі сацыялізм. Так, Сцяпан Некрашэвіч у адным з артыкулаў назваў Р. Скірмунта “загадкавым сфінксам”. Ніяк не ўпісваўся ён у традыцыйнае светаўспрыманне беларускіх адраджэнцаў пачатку ХХ ст.

Таксама можна выказаць меркаванне, што “краёвая прыхільнасць” беларусаў была абумоўленая пошукамі нацыянальнай ідэі. Этнакультурны варыянт нацыяналізму, які паспяхова выкарыстоўвалі літоўцы і палякі, не знаходзіў масавай падтрымкі сярод беларусаў. Для беларускай вёскі, якая была галоўным аб’ектам прапаганды адраджэнцаў, ні родная мова, ні культура не былі дастаткова прывабнымі, бо не мелі сацыяльнага прэстыжу. Лідэры беларускага руху не маглі гэтага не бачыць. Можна дапусціць, што прапаганда краёвасці была асцярожнай спробай парушэння пэўнага “нашаніўскага” канону тымі, хто стаяў ля яго вытокаў.

“Краёвая актыўнасць” дзеячаў літоўскага руху была значна меншай. Яны таксама імкнуліся выкарыстаць кантакты з беларусамі і “літоўскімі палякамі” дзеля ўмацавання ўласных пазіцыяў у шматнацыянальным Краі. Але літоўская ідэя ў адрозненне ад беларускай на пачатку ХХ ст. ужо мела масавую падтрымку, і актыўнае выкарыстанне краёвай ідэалогіі магло толькі аслабіць уплыў уласна літоўскай ідэі.

У заключэнне варта адзначыць, што краёвасць ні тэарэтычна, ні ў практычнай палітычнай дзейнасці не супрацьпастаўлялася нацыянальным рухам беларусаў і літоўцаў. Гэтая канцэпцыя палітычнай нацыі новага тыпу, дзе галоўным крытэрыем нацыянальнай прыналежнасці становілася

пачуццё “грамадзяніна Краю”, спрыяла пошукам міжнацыянальнай згоды. Яна выразна супрацьстаяла кожнаму агрэсіўнаму нацыяналізму. Можна сцвярджаць, што ў эпоху нацыяналізму гэта была шляхетная ўтопія, але нельга не прызнаць, што ў надзвычай складаны перыяд гісторыі Беларусі, Літвы і Польшчы яна істотна спрычынілася да нармалізацыі міжнацыянальных стасункаў.

Чатыры ўрады БНР на міжнароднай арэне ў 1918–1920 г.

З першага дня дэкларацыі Беларускай Народнай Рэспублікі 25 сакавіка 1918 г. самай галоўнай задачай для яе стваральнікаў было дамагчыся прызнання яе незалежнасці на міжнароднай арэне. Зрэшты, таксама важнай задачай было дасягнуць прызнання ўраду БНР унутры краіны.

Храналагічнымі рамкамі ў маім паведамленні з'яўляюцца: дзень дэкларацыі БНР 25 сакавіка 1918 года і афіцыйная адстаўка прэм'ера Антона Луцкевіча 28 лютага 1920 г. Менавіта гэтая падзея, на маю думку, завяршае першы перыяд існавання БНР і яе мінімальныя шансы на атрыманне незалежнай дзяржаўнасці. З гэтага моманту БНР існавала, хутчэй, як ідэя, а ўрад Вацлава Ластоўскага – як эміграцыйны ўрад у Коўне. Таму даследаваліся чатыры ўрады, якія функцыянавалі ў перыяд з 1918 г. па люты 1919 г.: Язэпа Варонкі, Рамана Скірмунта, Івана Серады і Антона Луцкевіча¹.

Урады БНР мелі надзвычай малое поле для манеўраў, і ўвогуле цяжка сказаць, ці адпавядалі яны патрабаванням, пры якіх магло адбыцца выразнае прызнанне ўраду *de facto*, не кажучы ўжо аб прызнанні *de iure*? Прызнанне *de facto*, аднак, дапускае вялікую колькасць разнастайных выключэнняў і абставін². Дыскусійным застаецца пытанне, наколькі БНР адпавядала патрабаванням для прызнання *de facto*, урэгуляваным, зрэшты,

¹ Michaluk D. Białoruska Republika Ludowa 1918–1920. U podstaw białoruskiej państwowości. Toruń 2010.

² Dynia E. Uznanie rządu w prawie międzynarodowym. Lublin 1997. S. 25–27, 30–33.

толькі пазней “Канвенцыяй аб правах і абавязках дзяржаваў 1933 года”, заключанай у Монтэвідэа. Тады было ўстаноўлена, што з’яўленне новай дзяржавы грунтуецца на ўзнікненні новай дзяржаўнай улады на пэўнай тэрыторыі, што з’яўляецца раўназначным знікненню папярэдняй улады. Аб існаванні новай суверэннасці сведчыць першае ўтварэнне новых дзяржаўных органаў. Але дзяржава, якая хоча атрымаць міжнароднае прызнанне, павінна адпавядаць акрэсленым крытэрыям, асноўнымі з якіх лічацца: наяўнасць кантролю тэрыторыі; падтрымкі насельніцтва, якое насяляе гэтую тэрыторыю; а таксама найвышэйшай ўлады, гэта значыць – урада, які мае эфектыўную ўладу. Аднак, інтэрпрэтацыя ўсіх гэтых элементаў не з’яўляецца адназначнай і не з’яўлялася такой, калі пасля Першай сусветнай вайны фарміравалася новая палітычная мапа Еўропы.

Расстаноўка палітычных сілаў у той час была выключна неспрыяльнай для беларускіх палітыкаў. Аб існаванні асобнага беларускага народу амаль ніхто не задумваўся. Беларускія землі большасць палітыкаў лічыла часткай Расіі. Выключэннем былі Польшча і Літва, якія частку земляў, што дабівалася БНР (г.зн. Гродзенскую, Віленскую, частку Мінскай губерняў), бачылі ў межах сваіх дзяржаваў, што тады ствараліся. Федэратыўная канцэпцыя Юзефа Пілсудскага тычылася выключна Усходняй Беларусі. На беларускія землі прэтэндавалі ўсе расійскія ўрады: ад урада Леніна да ўрада Калчака, якія хацелі вярнуць Расіі даўнейшыя тэрыторыі (верагодна, не разлічваючы ўжо на Польшчу). Палессе і паўднёвую частку Гродзеншчыны хацела атрымаць Украіна, Віленшчыну і паўночную частку Гродзеншчыны – Літва.

Абвяшчэнне незалежнасці БНР адбылося вельмі позна. Раней незалежнасць абвясцілі латышы, украінцы, літоўцы. Непасрэднай прычынай гэтага акту былі паводзіны ўраду Савецкай Расіі: беларуская делегацыя не была дапушчана да працы мірнай канферэнцыі ў Брэсце, а таксама ўжо амаль поўная дэманстрацыя таго, што ўрад Савецкай Расіі не мае намеру падтрымліваць БНР, а толькі хоча заняць беларускія землі пры дапамозе іх падзелу. Разам з гэтым існавалі яшчэ і ўнутраныя праблемы, спрэчкі вакол таго, у якім кірунку і з кім павінна звязаць сябе БНР: з Расіяй, Польшчай, Літвой ці Украінай. На погляды палітыкаў уплывалі як асабісты досвед, так і выхаванне, цывілізацыйны асяродак, звязаны з каталіцкім касцёлам ці праваслаўнай царквой, хаця абедзве царквы ўвогуле не былі зацікаўленыя ў беларускай дзяржаўнай ідэі.

Палітыка наступных урадаў БНР дастасоўвалася да змяненняў палітычнай сітуацыі і дзейнічала адпаведна з сітуацыяй, пры якой беларускія землі знаходзіліся пад кантролем нямецкага, бальшавіцкага, а пасля польскага войска. Не атрымалася сфармаваць беларускіх вайсковых сілаў пад сваім камандаваннем, толькі беларускія атрады ў літоўскім і польскім войску³.

Урад Язэпа Варонкі

Урад Язэпа Варонкі працаваў з сакавіка па красавік 1918 г. Гэта быў перыяд калі частка тэрыторыяў, якіх дабівалася БНР, была занятая нямецкім войскам. У заходняй частцы яно знаходзілася ўжо з 1915 г., а ў лютым 1918 г. заняло таксама цэнтральную частку разам з Мінскам. У той жа час ваколіцы Бабруйска кантраляваліся І Польскім Корпусам генерала Юзэфа Доўбур-Мусніцкага, падпарадкаванага Рэгенцкай Радзе ў Варшаве, а таму і нямецкай адміністрацыі. Усходняя Беларусь з Магілёвам і Віцебскам была занята Чырвонай Арміяй.

Усе намаганні кабінета Я. Варонкі былі накіраваны на здабыццё палітычнай падтрымкі з боку нямецкай адміністрацыі Обер-Оста ў Берліне. Тады верылася, што Германія, якая падтрымала ўзнікненне УНР і Літоўскай Рэспублікі, таксама прызнае ўрад БНР, між тым Германія не разглядала БНР як партнёра. Берлін з урадам Леніна заключылі дамову аб непрызнанні Берлінам новых дзяржаўных утварэнняў, якія паўстануць на тэрыторыі даўнейшай Расіі пасля 3 сакавіка 1918 года. На ноты ўраду Я. Варонкі канцлер Рэйху Георг фон Хертлінг заявіў, што Берлін ставіцца да Беларусі як да часткі Савецкай Расіі⁴. Крыху іншую палітыку праводзілі на занятых тэрыторыях нямецкія вайсковыя ўлады, якія дазволілі дзейнічаць Народнаму Сакратарыяту БНР, але (што трэба моцна падкрэсліць) толькі выключна як нацыянальнаму беларускаму прадстаўніцтву, а не як ураду незалежнай дзяржавы. Урад БНР праз пасярэдніцтва ўрада УНР хацеў здабыць прызнанне з боку Германіі і Аўстра-Венгрыі. Візіты дэлегацыяў БНР вясной 1918 г. да амбасадара Германіі ў Кіеве А. Мума фон Шварцэнштэйна і Ёгана фон Форгаха

³ Łatyszczek O. Białoruskie formacje wojskowe 1917–1923. Białystok 1996.

⁴ Варонка Я. Беларускі рух ад 1917 да 1920 года. Коўна, 1920. С. 11.

– амбасадара Аўстра-Венгрыі на Украіне, не прынеслі спадзяваных вынікаў⁵. Жадаючы зламаць гэтае незычлівае стаўленне Германіі да існавання беларускай дзяржаўнасці ў якасці Рады БНР, 27 красавіка 1918 г. была выслана тэлеграма да імператара Германіі Вільгельма II з падзякай за вызваленне Беларусі ад панавання Расіі і з чарговай просьбай аб падтрымцы БНР як дзяржавы, якая знаходзіцца ў саюзе з нямецкім Рэйхам⁶. Рашэнне гэтае было прынятае ў той час, калі на Захадзе з канца сакавіка працягвалася моцнае нямецкае наступленне. Здавалася, што менавіта Германія пераможа ў вайне і менавіта ёй будзе належаць вырашальны голас на мірнай канферэнцыі. Таму крок гэты падаваўся цалкам абгрунтаваным з палітычнага пункту гледжання. Аднак, гэты крок вельмі негатыўна быў успрыняты левым крылом Беларускай Сацыялістычнай Грамады і прывёў да разлому ў партыі⁷. Тэлеграму падпісаў Раман Скірмунт, Язэп Варонка і члены Рады БНР. Аднак “гістарычная” адказнасць за тэлеграму лягла на Рамана Скірмунта, землеўласніка і беларускага дзеяча, якога беларускія эсэры абвінавацілі ў пранямецкіх і прапольскіх сімпатыях.

Другім кірункам дзейнасці ўраду Варонкі было супрацоўніцтва з урадам УНР, які меў падобны палітычны профіль. Вясной 1918 г. урад УНР быў адзіным, які прынамсі на словах, дэклараваў падтрымку БНР. Кантакты з урадам УНР, неафіцыйныя сустрэчы з Міхайлам Грушэўскім, старшынёй Цэнтральнай Рады УНР, з Аляксандрам Жукоўскім, міністрам вайсковых справаў УНР, і Міколам Любыньскім, выканаўцам абавязкаў міністра замежных справаў УНР, не прывялі да прызнання БНР *de facto*, бо ўрад УНР не мог наважыцца на такі крок без згоды Германіі⁸. Падчас знаходжання ў Кіеве дэлегацыя БНР пачала размову з украінскім бокам на тэму дэмаркацыі беларуска-ўкраінскай мяжы⁹. Перамовы перапыніў

⁵ Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі (далей: АБНР), рэд. С. Шупа. Вільня-Нью Ёрк-Менск-Прага 1998. т. 1. ч. 1. № 395, С. 155; Пратакол № 13 за 20.05.1918.

⁶ АБНР. т. 1. ч. 1. № 295, с. 129–130; Тэлеграма Рады БНР Імператару Нямецчыны Вільгельму за 26.04.1918.

⁷ Біч М., Рудовіч С. Беларуская Сацыялістычная Грамада // ЭГБ. т. 1. Мінск 1993. С. 410–413.

⁸ АБНР. № 191. С. 85–86; Пратакол по 3 паседжання Дэлегацыі НС БНР у справе перамоваў за 06.04.1918.

⁹ Шырэй гэта тэма намі асветлена ў працах: Michaluk D., Przebieg granicy między Białoruską Republiką Ludową a Ukrainą Republiką Ludową w koncepcjach ukraińskich i białoruskich działaczy narodowych w latach 1918–1919 – przedstawienia

мяцеж Паўла Скарападскага 29 красавіка 1918 г. Большы поспех дэлегацыя БНР мела ў кантактах з гетманам Паўлам Скарападскім. Украінскі ўрад аказаў фінансавую падтрымку Беларускай камісіі па справах уцекачоў, а таксама ўраду БНР, выдаў згоду на заснаванне Беларускага этапнага канцэнтрацыйнага пункту ў Кіеве для тых, хто вяртаецца з Расіі, так званых “ўцекачоў” з беларускіх тэрыторыяў, у Кіеве была заснавана Беларуска-гандлёвая палата, былі прызначаны консулы: А. Квасніцкі ў Мінску і П. Трэмповіч у Кіеве¹⁰. У гэты ж час былі створаны дыпламатычныя прадстаўніцтвы БНР у Малдавіі і Румыніі.

Вясной 1918 г. таксама рабіліся намаганні высветліць, як ставіцца Савецкая Расія да БНР, карыстаючыся знаходжаннем у Кіеве бальшавіцкага прадстаўніка Хрысціяна Ракоўскага. Аднак паведамленні, якія інфармавалі аб узнікненні БНР, засталіся без адказу¹¹.

У красавіку 1918 г., відавочна з ведама ўрада БНР, Віленская Беларуска-Рада, якой кіраваў А. Луцкевіч, адхіліла прапановы літоўскай Тарыбы, якая шукала падтрымкі сярод беларускага насельніцтва Віленшчыны і Гродзеншчыны для літоўскай дзяржаўнасці на гэтых тэрыторыях¹².

Урад Рамана Скірмунта

З 14 мая па 21 ліпеня 1918 г. урад БНР узначальваў Раман Скірмунт. Паўстаў урад тады, калі на беларускіх землях усё яшчэ размяшчалася

kartograficzne // Białoruś w XX stuleciu. W kręgu kultury i polityki, red. D. Michaluk. Toruń 2007. S. 247–280; Michaluk D. Rozmowy o przebiegu granicy państwowej pomiędzy Białoruską Republiką Ludową a Ukrainą Republiką Ludową wiosną 1918 roku // Nad Bałtykiem. W kręgu polityki, gospodarki, problemów narodowościowych i społecznych w XIX i XX wieku, red. Z. Karpus, J. Kłaczko, M. Wołos. Toruń 2005. S. 891–911.

¹⁰ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 3766, оп. 1, сп. 33, л. 1–2, Sprawozdanie z pracy konsula Ukrainy z 30.05.1918; ф. 3766, оп. 1, сп. 139, л. 14–14 v, Sprawozdanie Białoruskiej Izby Handlowej z obrotu towarami z Ukrainą z 17.08.1918.

¹¹ Турук Ф. Белорусское движение. Очерк истории национального и революционного движения белоруссов, Москва 1921. С. 118–119.

¹² Gimžauskas E. Kai kurios 1918 m. lapkričio 27 d. Lietuvių ir gudų politinio susitarimo aplinkybės (lietuvių ir gudų santykių raida 1917–1918 m.) // Lituania. 1999. T. 4, S. 7.

нямецкая армія, а ўсходняя Беларусь была занятая Чырвонай Арміяй. Р. Скірмунт самым важным палічыў будаванне БНР і ўмацаванне адносінаў з нямецкімі акупацыйнымі ўладамі¹³. Сярод галоўных замежных партнёраў бачыў Літву і Украіну. Р. Скірмунт не бачыў межавых праблемаў з Польшчай. Ён лічыў, што мяжой паміж БНР і Польшчай будзе заходняя мяжа, якая існавала да гэтага часу з Каралеўствам Польскім. Аднак палітычным партнёрам бачыў Польшчу, а не Расію, што выклікала незадаволенасць з боку беларускіх сацыял-рэвалюцыянераў і сацыял-федэралістаў¹⁴. Яго сацыяльная праграма таксама выклікала супраціў праз радыкальную аграрную рэформу і імкненне пазбавіць маёмасці землеўласнікаў, ды і праз той факт, што ён сам з'яўляўся заможным землеўласнікам. Гэтае незадавальненне зрабіла немагчымым існаванне новага кабінету.

Урад Івана Серады

Чарговым прэм'ерам з 22 ліпеня 1918 г. па 12 кастрычніка 1918 г. быў Іван Серада, сацыял-федэраліст. Змена становішча Народнага Сакратарыята адбылася ў момант, калі вайсковая ініцыятыва ў заходнееўрапейскім тэатры ваенных дзеянняў ужо тыдзень як належала дзяржавам Антанты. У жніўні і ў верасні 1918 г. французскія, англійскія і амерыканскія войскі займалі нямецкія пазіцыі. У гэтай сітуацыі 27 жніўня Германія заключыла з Савецкай Расіяй дадатковую да Брэсцкай дамовы ўмову, рашыўшыся на адмову ад занятых на ўсходзе тэрыторыяў і перадачу ўлады ад Беразіны на ўсход у рукі большавікоў. Іван Серада спрабаваў паўплываць на змену гэтага рашэння, атрымаць ад Германіі прызнанне незалежнасці і цэласнасці земляў БНР, дамагаўся арганізаваць абарону беларускіх земляў ад большавікоў¹⁵.

Урад Серады яшчэ раз выслаў у верасні 1918 г. у Кіеў дэлегацыю, гэтым разам пад кіраўніцтвам А. Луцкевіча, якая павінна была прывесці да прызнання БНР украінскай дзяржавай. Адбыўся абмен консуламі, якія сапраўды працавалі, што было для беларускіх дзеячаў аргументам, які

¹³ Нацыянальны Архіў Рэспублікі Беларусь (далей: НАРБ), ф.325, оп. 1, сп. 15, л. 53–53 адв.: Декларация Народного Сакратарыята БНР.

¹⁴ НАРБ, ф. 325, оп. 1, сп. 21, л. 222–222v; , сп. 8, л. 85–87.

¹⁵ АБНР. Т. 1. Ч. 1. № 897. С. 242.

дазваляў ім казаць аб прызнанні незалежнасці Беларусі *de facto*, што, аднак, не з'яўлялася праўдай. Гэтую сітуацыю можна было прызнаць толькі за выразную падтрымку, але не за прызнанне *de facto*. Не хапала афіцыйнага прызнання.

У Луцкевіча атрымалася сустрэцца ў Кіеве з Хрысціянам Ракоўскім, які не хаваў свайго непрыхільнага стаўлення да палітычнай незалежнасці Беларусі¹⁶. Умовай прызнання незалежнасці БНР бальшавікамі павінна было стаць адначасовае абвяшчэнне яе ўваходу ў федэрацыю з Савецкай Расіяй. Антон Луцкевіч не пагадзіўся на гэта і зрабіў прапанову змяніць парадак: спачатку ўрад Леніна прызнае ўрад БНР і толькі пасля адбудзецца наступны крок, гэта значыць – федэрацыя БНР з Савецкай Расіяй.

7 кастрычніка старшыня Рады Рэспублікі Язэп Лёсік і прэм'ер Іван Серада склалі на імя канцлера Максіміліяна, князя бадэнскага, прэтэст адносна прэтэнзіяў Польшчы на далучэнне Беластоцкага, Бельскага, Гродзенскага павеатаў, якія паступова займалі атрады Польскага войска.

Урад Антона Луцкевіча

Найдаўжэй функцыі прэм'ера выконваў Антон Луцкевіч – з 22 лістапада 1918 па сакавік 1920 г. На гэты перыяд прыпаў выбух рэвалюцыі ў Германіі ў лістападзе 1918 г., адрачэнне ад трону імператара Вільгельма II і перадача канцлерскага кабінета кіраўніку сацыял-дэмакратаў Фрэдэрыку Эберту. 11 лістапада было падпісана перамір'е, якое завяршыла Першую сусветную вайну. На пачатку лістапада, згодна з умовай, заключанай 27 жніўня 1918 г. паміж Савецкай Расіяй і Германіяй, Чырвоная Армія заняла далейшыя паветы Усходняй Беларусі, а пасля адступлення нямецкага войска ў снежні – Мінск і Вільню. У студзені распачала працу Мірная Канферэнцыя ў Парыжы. Напрыканцы лютага немцы пакінулі Гродзеншчыну, згодна з беластоцкай умовай, даючы згоду на наплыў атрадаў Польскага войска. У красавіку Польскае войска заняло Вільню, а ў жніўні – Мінск. На занятым абшары будаваліся структуры Цывільнай Адміністрацыі Усходніх Земляў.

¹⁶ Луцкевіч А. Дзённік. Ч. 2 // Польшча. 1991. № 5. С. 174–175.

Ужо пасля выбуху рэвалюцыі ў Германіі, 22 лістапада 1918 г. А. Луцкевіч абвясціў праграму ўрада¹⁷. Адносна замежнай палітыкі прэм'ер ставіў сабе за мэту наступнае: дамагчыся прызнання незалежнасці Беларусі і аб'яднання ўсіх земляў, на якія прэтэндавала БНР; дамагчыся актыўнага ўдзелу беларускай дэлегацыі ў Мірнай Канферэнцыі; быць у салідарнасці і федэрацыі з навастворанымі дзяржавамі, такімі, як Літва, Латвія, Украіна. Антон Луцкевіч з'яўляўся прызнаным кіраўніком беларускага нацыянальнага руху, але на яго погляды адносна замежнай палітыкі паўплывала перш за ўсё ідэя крабасці і нежаданне разрываць саюз Літвы і Беларусі, гісторыя якога налічвала некалькі соцень гадоў. Уласна кажучы, можна меркаваць, што Антон Луцкевіч не ўяўляў сабе, каб Беларусь магла функцыянаваць як нацыянальная дзяржава і доўга трымаўся думкі аб дуалістычнай польска-літоўскай дзяржаве.

Да самых галоўных кірункаў працы яго ўраду належалі: няўдалае пагадненне Віленскай беларускай рады з літоўскім урадам, накіраванне дэлегацыі БНР на Мірную Канферэнцыю ў Парыжы, намаганні наладзіць супрацоўніцтва з Прагай, арганізацыя сетак дыпламатычных місій, спробы ўключыць Беларусь у зону ўплываў Вялікабрытаніі, палітыка стаўлення Варшавы да беларускіх земляў, а таксама будаванне адносінаў з Цывільнай адміністрацыяй Усходніх Земляў.

1. Пагадненне з літоўскім урадам.

У лістападзе 1918 г. Віленская Беларуска Рада, фармальна кіраваная Антонам Луцкевічам, на той час ужо прэм'ерам БНР, заключыла з літоўскім урадам пагадненне¹⁸. Згодна з ім Рада спадзявалася на сумеснае выступленне беларускай і літоўскай дэлегацыяў на міжнародных форумах, на падтрымку ў намаганні прызнання незалежнасці і, разам з тым, на ўтварэнне дуалістычнай літоўска-беларускай дзяржавы (у беларускай частцы з межамі, на якія прэтэндавала БНР). Аднак літоўскі ўрад, ці Тарыба, паставілася да Віленскай Беларускай Рады як да прадстаўніцтва Віленшчыны і Гродзеншчыны, незалежнага ад урада БНР. На іх думку Віленская Беларуска Рада, заключыўшы пагадненне, згадзілася на ўваход абедзвюх губерняў у склад Літвы, а мясцовыя беларусы, як нацыянальная меншасць, падтрымалі літоўскі ўрад

¹⁷ АБНР. Т. 1. Ч. 1. № 1142. С. 300–302.

¹⁸ Lietuvos centrinis valstybės archyvas, f. 582, ap. 2, b. 5, l. 5; АБНР. Т. 1. Ч. 1. № 1139. С. 296–297; Беларуска-літоўскія ўмовы ў Вільні, 15.11–08.12.1918.

і выказалі згоду на прыналежнасць да Літвы. У іх разуменні гэта было пацверджана наступным чынам – уваходам беларускага прадстаўніцтва ў склад Тарыбы, а таксама стварэннем пры ўрадзе Літвы Міністэрства беларускіх справаў з удзелам беларусаў¹⁹. Аб федэрацыі Літвы і Беларусі ў этнічных межах не было гаворкі. Трэба дадаць, што літоўскі ўрад не прызнаў урада БНР, не супрацоўнічаў з ім, а нават дыскрэдытаваў дзейнасць беларускіх палітыкаў на міжнародным форуме.

2. Дэлегацыя БНР выехала ў Парыж толькі вясной 1919 г., бо толькі тады дайшлі грошы, пазычаныя Украінай²⁰. Па дарозе ў Парыж Луцкевіч затрымаўся ў Празе. Ён быў там прыняты Томашам Масарыкам, але не атрымаў заявы аб прызнанні БНР²¹. Беларуская дэлегацыя не брала непасрэднага ўдзелу ў нарадах канферэнцыі. Дзейнічаць яна магла на падставе пункту 12 Канферэнцыі, у якім гаварылася аб абавязковым зборы і класіфікацыі ўсіх дакладных запісак і петыцыяў. Аднак не атрымалася пераканаць у прызнанні незалежнасці Беларусі галоўных канструктараў мапы пасляваеннай Еўропы. Беларусь знаходзілася ў сферы ўплываў Францыі, а тая лічыла Беларусь часткай Расіі.

3. А. Луцкевіч у Парыжы размаўляў з Сяргеем Сазонавым, міністрам замежных справаў ва ўрадзе А. Калчака, які прапанаваў аўтаномію народаў у Расіі. Сярод іх першымі павінны былі быць названыя асобным народам беларусы. Луцкевіч не мог прыняць такога праекту, бо не з'яўляўся прыхільнікам федэрацыі з Расіяй. Аднак тэрэтычна разглядаў такую магчымасць. Калі б да гэтага дайшло, Расія павінна была б быць дэмакратычнай дзяржавай, яе стаўленне да Беларусі (і астатніх членаў) павінна было б быць роўным і партнёрскім. І зноў, умовай *sine qua non* павінна было стаць далучэнне Літвы да федэрацыі²².

4. У Парыжы напрыканцы ліпеня адбылася сустрэча А. Луцкевіча з Ігнацыем Падэрэўскім, прэм'ерам польскага ўрада, які павінен быў прапанаваць федэрацыю Польшчы і Беларусі. А. Луцкевіч неахвотна

¹⁹ Міністэрства беларускіх справаў за 10 месяцаў існавання 01.12.1918–01.10.1919. Кароткі нарыс. Коўна, 1919.

²⁰ АБНР. Т. 1. Ч. 1. № 1187: Прадакол паседжання Рады Народных Міністраў Беларускай Народнай Рэспублікі за 21.03.1919. С. 336.

²¹ [List A. Łuckiewiczza z 04.05.1919, Berlin do członków delegacji w Paryżu] // Листы Антона Луцкевіча з часу Парыжскай мірнай канферэнцыі, ред. Р. Лазько // Arche–Пачатак. 2006. № 10. С. 63–64.

²² АБНР. Т. 1. Ч. 1. № 1228. С. 356–358: Мэмарыял аб стаўленьні беларусаў да магчымае федэрацыі на Ўсходзе Эўропы.

разглядаў такі праект. Ён лічыў, што гэта можа адбыцца толькі пасля выканання наступных умоў: будзе захаваны прынцып дзяржаўнай роўнасці Беларусі і Польшчы, у склад БНР увайдзе Усходняя Беларусь, Віленшчына і Гродзеншчына²³. Таксама неабходна дадаць, што ў той час пытаннямі польскай усходняй палітыкі займаўся не прэм'ер, а Начальнік Дзяржавы – Юзэф Пілсудскі. Аднак апошні, падчас сустрэч з А. Луцкевічам, выразна даў зразумець, што не надае беларускай праблеме вагі, а канцэнтруецца на Украіне²⁴. Ён быў перакананы, што беларуская дзяржава магла ўзнікнуць толькі ў межах Усходняй Беларусі, а таму трэба было з гэтай мэтай распачаць барацьбу з бальшавікамі. Абедзве польскія канцэпцыі, якія тычыліся ўсходняй мяжы Польшчы – інкарпарацыйная і федэратыўная, у выніку прадугледжвалі далучэнне Гродзеншчыны і Віленшчыны да Польшчы, а на гэта не мог пагадзіцца ніводзін беларускі нацыянальны дзеяч.

5. БНР, нягледзячы на ўсе намаганні, не атрымала выразнага прызнання з боку Польшчы, але было дазволена дзейнічаць Дыпламатычнай Місіі БНР у Варшаве. Дыпламатычныя місіі паўсталі таксама ва Украіне, Фінляндыі, Эстоніі, Латвіі, Нямеччыне, у Адэсе было заснавана консульства.

6. Няўдачы ўраду БНР у атрыманні падтрымкі з боку Францыі, якая падзяляла інтэграцыйныя пазіцыі расійскай дзяржавы, скіравалі погляды беларускіх дзеячаў на Вялікабрытанію. У той час Лондан падтрымліваў незалежніцкія імкненні латышоў і эстонаў. У яго на мэце было ўмацаванне сваёй палітыкі ў балтыйскай зоне пасля падзення Расіі. Беларускія дзеячы, асабліва Езавітаў, кіраўнік дыпламатычнай місіі ў Рызе і ў Рэвелі, угаворваў дамагацца ўваходжання БНР у зону зацікаўленасцяў Лондана²⁵. Рабіў спробы дасягнуць гэтага на канферэнцыі балтыйскіх краін. Аднак Лондан не зацікавіўся БНР і, зрэшты, у хуткім часе выйшаў з балтыйскай палітыкі.

²³ Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Archiwum I. Paderewskiego, sygn. 948.

²⁴ Łatyszonek O. Rozmowy Józefa Piłsudskiego z Antonem Łuckiewiczem. Przyczynek do dziejów stosunków polsko-białoruskich. // Europa Orientalis. Polska i jej wschodni sąsiedzi od średniowiecza po współczesność, red. Karpus Z., Kempa T., Michaluk D. Toruń, 1996. С. 447–453; Jędrzejwicz W., Cisek J. Kalendarium życia Józefa Piłsudskiego. S. 106; Łuckiewicz A. Polska okupacja na Białorusi. Wilno 1920. S. 17–18.

²⁵ АБНР. Т. 1. Ч. 1. № 1613. С. 564: Рапарт шэфы Вайскова-Дыпламатычнай Місіі БНР К. Езавітава А. Луцкевічу за 27.12.1919.

7. Большых поспехаў урад БНР дасягнуў менавіта сярод новых урадаў балтыйскіх дзяржаваў. Найдалей пайшоў урад Фінляндыі, прызнаючы ў снежні 1919 г. урад БНР *de facto*²⁶. Прыхільнае стаўленне і меркаванае прызнанне з боку Латвіі змянілася ў момант падпісання вайсковага і палітычнага саюзу паміж Латвіяй і Польшчай. За кошт адмовы ад гістарычных правоў Польшчы на Латгалію, а таксама прызнанне Латвіі *de iure*, латвійскі урад пагадзіўся на замацаванне суцэльнай незацікаўленасці ў справах адносінаў Польшчы з Літвой, Беларуссю, Украінай, Эстоніяй, Фінляндыяй, Румыніяй і заходнімі краінамі²⁷.

Неспрыяльная палітычная кан'юнктура для БНР у час Версальскай Канферэнцыі і недахоп падтрымкі з боку дзяржаваў, якія ўсё вырашалі, дарэмныя для яе дзеянні дыпламатаў Літвы, Польшчы, Савецкай Расіі адбіваліся на працы ўраду, правакуючы абвінавачванні на адрас выбранага кірунку дзеянняў. Перамовы А. Луцкевіча з Ігнаціем Падэрэўскім і Юзэфам Пілсудскім былі прызнаны беларускімі эсэрамі і сацыял-федэралістамі, якія адмоўна ставіліся да супрацоўніцтва з Польшчай, здрадай беларускім нацыянальным інтарэсам. Яны не здольны былі паставіць мэты дзяржаўныя над сацыяльнымі справамі, а таксама інтэгравацца вакол незалежніцкай ідэі. Раскол лагера спрашчаў уплывы ўрадаў Літвы, Польшчы і Савецкай Расіі. Эсэры П. Бадунова і Я. Мамонька, міністры ў папярэдніх урадах, у лістападзе 1919 г. без ведама прэм'ера Луцкевіча падпісалі ў Смаленску тайную дамову аб супрацоўніцтве з расійскімі бальшавікамі, якая гарантавала ім месца ва ўладзе²⁸. Гэта быў так званы трэці шлях, які патрабаваў адмовіцца ад супрацоўніцтва з палякамі і ўрадам Калчака. Для існавання БНР гэта быў найгоршы выбар з магчымых варыянтаў і гэты трэці шлях стаўся пасля шляхам у Курапаты. З-за гэтага выбару дзеянні Луцкевіча былі раскрытыкаваны і негатыўна ацэнены. На снежаньскай сесіі Рады Рэспублікі ў Мінску дайшло да расколу, і апазіцыя стварыла канкурэнтны ўрад на чале з Вацлавам Ластоўскім, а таксама другую Раду Рэспублікі²⁹. Аднак у хуткім часе гэты ўрад быў вымушаны выехаць у Коўна ў Літву. А. Луцкевіч спрабаваў яшчэ працаваць як прэм'ер, аднак у сакавіку

²⁶ Francisk Skoryna's Bielarussian Library and Muzeum in London, Kopia notatki Lorda Actona z Helsinek do Foreign Office z dnia 17.12.1919 г.

²⁷ Paluszyński T. Walka o niepodległość Łotwy 1914–1921, Warszawa 1999. S. 348.

²⁸ Łatyszonek O. Białoruskie formacje. S. 130.

²⁹ АБНР. Т. 1. Ч. 1. № 1700. С. 599: Ліст А., Луцкевіча К. Езавітаму за 13.01.1920.

1920 г. падаў у адстаўку. У сувязі з яго адыходам, мы перакананы, можна казаць аб заканчэнні першага этапу існавання Беларускай Народнай Рэспублікі, этапу найбольш эфектыўнага, бо ён быў звязаны са спробай пабудаваць беларускую дзяржаўнасць. Хоць пасля і функцыянаваў урад Вацлава Ластоўскага, а ў Парыжы прысутнічала беларуская дэлегацыя, але БНР засталася толькі ідэяй, пазбаўленай магчымасці палітычнага дзеяння. Далейшая актыўнасць палітыкаў БНР з’яўлялася эпизаднай, у адрозненне ад палітыкі Літвы, Польшчы і Савецкай Расіі. Урады гэтых дзяржаваў у міжаенны перыяд вялі паміж сабой палітычную гульню, з ахвотай цягнучыся да беларускай карты. У 1921 г. згодна з Рыжскай дамовай беларускія землі былі падзеленыя паміж Польшчай і Савецкай Расіяй – іначай кажучы, паміж дзвюма сіламі, якіх беларускі нацыянальны лагер асцерагаўся найбольш.

ВЫСНОВЫ

1. Хаця А. Луцкевіч лічыў, што ўрады Украіны, Германіі, Латвіі і Чэхаславакіі прызналі *de facto* Беларускаю Народную Рэспубліку, на самой справе ніводзін з гэтых урадаў не склаў адпаведнай ноты, прызнаючы БНР афіцыйна і пісьмова. Умяшанне урадаў Украіны ў беларускія справы, найперш П. Скарападскага, які вусна паінфармаваў прадстаўніка БНР аб прызнанні БНР, а таксама пагадзіўся на абмен консуламі, можна лічыць выразным прызнаннем.

2. Дзеянні астатніх урадаў, якія пагадзіліся арганізаваць дыпламатычныя прадстаўніцтвы БНР на тэрыторыях Латвіі, Літвы, Германіі, Эстоніі, Чэхаславакіі ў святле міжнароднага права, могуць лічыцца меркаваным прызнаннем.

3. Дыпламатычнае прадстаўніцтва БНР таксама функцыянавала ў Варшаве, а некаторыя польскія палітыкі напачатку (аднак непазлядоўна) імкнуліся весці размовы з А. Луцкевічам, як прэм’ерам БНР, таксама і ў гэтым выпадку можна лічыць, што ўрад БНР прызнаваўся ўмоўна. Адмаўлялася аднак у згодзе прызнання афіцыйнага *de facto*, не кажучы ўжо аб прызнанні *de iure*.

4. Грузія, Азербайджан, Рэспубліка Дон і Латвія ў апісаных намі перыяд заключылі з БНР палітычны саюз, што таксама можна лічыць умоўным прызнаннем імі ўраду БНР і дзяржавы.

5. Адзінай дзяржавай, якая ў апісанні перыяд прызнала БНР *de facto* была Фінляндыя.

6. БНР не прызналі дзяржавы кааліцыі пераможцаў, якія прымалі рашэнне аб новым раскладзе сілаў у Еўропе: Вялікабрытанія, Францыя і ЗША, а таксама Савецкая Расія.

7. На заканчэнне важна сказаць і аб пазітыўным, хаця па сутнасці вельмі горкім выніку абвяшчэння БНР і імкненнях беларускіх палітыкаў да ўласнай дзяржаўнасці. Вынікам гэтага было ўзнікненне 1 студзеня 1919 г. БССР і яе новае абвяшчэнне ў ліпені 1920 г., адразу перад наступленнем Чырвонай Арміі на Варшаву. Гэтая структура паўстала па ініцыятыве членаў урада Леніна, пасля шматлікіх дыскусій, была вельмі неахвотна прынятая як супрацьвага існаванню БНР, а таксама польскай усходняй палітыцы³⁰. Пры падтрымцы звонку, якой не хапіла БНР, была створана і ўтрымлівалася аснова савецкай дзяржавы, якая называлася Беларускай Рэспублікай. БССР не з'яўлялася вынікам беларускага нацыянальнага руху, але пасля Рыжскай мірнай дамовы ў яе межах сабралася вялікая колькасць беларускіх палітыкаў, ранейшых стваральнікаў БНР, гатовых на дзяржаўную дзейнасць у савецкіх структурах і палічыўшых гэтую дзяржаву сваёй і беларускай, хаця на самой справе яна рэалізоўвала палітыку Масквы.

Пераклад з польскай мовы Марыны Запартыкі

³⁰ 1 января 1919 года. Временное рабоче-крестьянское советское правительство Белоруссии. Документы и материалы, сост. В.Д. Селеменев и др. Минск, 2005.

Бальшавіцкія рэпрэсіі супраць беларускага нацыянальна-дэмакратычнага руху ў 1920–1930 г.

Значная частка актыўных палітычных дзеячаў, якая брала ўдзел ва Усебеларускім Кангрэсе і ў стварэнні незалежнай Беларускай Народнай Рэспублікі, вымушаная была эміграваць. У Савецкай Беларусі засталіся нямногія нацыянальныя дзеячы. Да іх далучыліся тыя, хто вярнуўся з фронту і з царскай высылкі. Яны абралі шлях доўгай, крапатлівай і цяжкай працы ў БССР на шляху развіцця нацыянальнай свядомасці народных масаў і падрыхтоўкі кадраў з мясцовага насельніцтва.

За параўнальна кароткі тэрмін нацыянальная праца ў Беларусі прайшла вялізны шлях. Нацыянальнае адраджэнне стала неаспрэчным фактам. У пэўнай ступені была праведзена каранізацыя: у дзяржаўным апарате пашыралася колькасць нацыянальных кадраў. Узніклі новыя планы. Мерапрыемствы, праца па нацыянальным развіцці знаходзілі бяспрэчную падтрымку з боку беларускага народа. Аднак адраджэнскія поспехі і дасягненні 1920-х г. у многім былі нівеліраваныя на працягу наступнага дзесяцігоддзя. Адным са шляхоў знішчэння беларушчыны былі рэпрэсіі супраць нацыянальнай інтэлігенцыі.

На пачатку 1930 г. першай ахвярай ДПУ стаў лідэр беларускіх нацыяналістаў, акадэмік, прафесар Усевалад Ігнатоўскі. Яго выклікалі ў ДПУ на допыт, і пасля допыту ён застрэліўся ў сваёй кватэры.

Другім адчувальным ударам быў арышт наркамзема БССР Дзмітрыя Прышчэпава. Яму прычапілі ярлык ворага народа і шкодніка, памочніка

і абаронцы кулакоў, насаджальніка варожых сацыялістычнаму землекарыстанню хутароў і пасёлкаў. У афіцыйных дакументах і прапагандзе дзейнасць Дз. Прышчэпава зняважліва называлася “прышчэпаўшчынай”. Аднак зганьбаваная дзейнасць гэтага наркамзема пакінула глыбокі след і добрую памяць у беларускім сялянстве.

Смерць У. Ігнатоўскага і арышт Дз. Прышчэпава не сталі адзінкавымі. Амаль адначасова была арыштаваная вялікая група выдатных культурных і гаспадарчых працаўнікоў. Сярод іх вельмі папулярны мовазнаўца акадэмік Язэп Лёсік, вядомы беларускі географ акадэмік Аркадзь Смоліч, сакратар Беларускай акадэміі навук акадэмік Вацлаў Ластоўскі, рэктар універсітэта прафесар Уладзімір Пічэта і інш.

Ахвярай ДПУ таксама стаў народны камісар асветы БССР Антон Баліцкі. У 1930 г. А. Баліцкі быў зняты з пасады наркама асветы, аднак пасля звальнення яго не арыштавалі. Напэўна, ужо тады ДПУ распрацоўвала план “вялікіх” арыштаў. Ім патрэбны быў матэрыял, каб “прышпіліць” А. Баліцкага да працэсу па змове. Для гэтага ДПУ разлічвала грунтоўна папоўніць абвінаваўчы матэрыял яшчэ і сведчаннямі асобаў, пазней арыштаваных.

На той час арышт буйных рэспубліканскіх функцыянераў выклікаў сенсацыю, да масавых арыштаў такіх асобаў яшчэ не прызвычаліся. Бюро ЦК камуністычнай партыі, зняўшы А. Баліцкага з пасады наркама, прыняло пастанову накіраваць яго на так званую нізавую працу агітатарам-прапагандыстам у чыгуначныя майстэрні Гомеля.

Трэба адзначыць, што А. Баліцкі меў добрыя арганізатарскія здольнасці, вялікую працаздольнасць, уменне выбраць патрэбных супрацоўнікаў. Падчас яго працы наркамам асветы быў распрацаваны і даволі паспяхова выконваўся генеральны план увядзення ўсеагульнага абавязковага навучання па беларускай сістэме народнай адукацыі. У гэтую справу шмат працы і практычных ведаў унёс стары педагог Д. Сцяпура.

У першай палове 1930 г. у Менску ДПУ былі праведзены масавыя арышты. Арышты зусім мала закранулі правінцыю. Былі арыштаваныя вядомыя культурныя беларускія дзеячы акадэміі навук, універсітэта, Наркамсветы і часткова Наркамзема. Сярод арыштаваных быў і намеснік наркамзема Дз. Прышчэпава Алесь Адамовіч. Калі ён знаходзіўся ў менскай турме, то, па словах відавочцаў, зусім не быў прыгнечаны арыштам і быў бы нават засмучаны, калі б нейкім цудам быў вызвалены

з турмы. Адбываць пакаранне А. Адамовіча выслалі ў Салавецкі лагер. Далейшых слядоў Адамовіча няма.

Сярод культурных дзеячаў, арыштаваных у 1930 і 1931 г., большасць сфармавала свае палітычныя погляды яшчэ да рэвалюцыі. Шмат хто меў навуковыя працы. Прафесар гісторыі Мітрафан Доўнар-Запольскі сваю першую працу “Очерки истории кривичской и дреговичской земель до конца XII столетия” выдаў у 1891 г. у Кіеве. “Литовская метрика” (СПб, 1903), “Исследования и статьи. Т. 1. Этнография и социология – обычное право, статистика, белорусская письменность” (Кіеў, 1900), “Асновы Дзяржаўнасці Беларусі” (Вільня, 1919, на беларускай мове) – гэты кароткі пералік часткі шматлікіх прац прафесара Доўнара-Запольскага сведчыць пра кірунак яго навуковай дзейнасці з канца XIX ст. Ён быў арыштаваны ў 1930 г. і высланы ў Сібір, дзе і загінуў ужо ў стальным веку.

Прафесар Максім Гарэцкі таксама быў арыштаваны ў 1930 г., высланы ў Сібір, дзе і загінуў у 1937 г. Ён напісаў: “Гісторыя беларускай культуры” (Вільня, 1921), “Гісторыя беларускай літаратуры” (Менск, 1926), “Хрэстаматыя беларускай літаратуры XI – 1905 г.”¹.

Прафесар Пічэта, шматгадовы рэктар Беларускага ўніверсітэта, меў вельмі шмат гістарычных прац. Калі быў рэктарам ўніверсітэта, напісаў “Гісторыю Беларусі” (ч. 1, Менск, 1924), “Пытанні вышэйшай школы ў Беларусі ў мінулым” (Менск, 1923). Гэтыя працы напісаныя па-беларуску. Прафесар У. Пічэта быў арыштаваны ў 1930 г. Калі яго выпадкова вызвалілі з высылкі, ён напісаў яшчэ “Основные моменты исторического развития Западной Украины и Западной Белоруссии” (Масква, 1940).

Характэрнай рысай арыштаў 1930–1931 г. было тое, што частцы арыштаваных у якасці пакарання была прызначана вольная высылка. На той час яшчэ не збудавалі дастатковай колькасці канцэнтрацыйных лагераў, таму і выслалі на вольнае пасяленне. Аднак гэта не была высылка з мяккім рэжымам. Для зручнасці назірання за высланымі ДПУ звычайна размяшчала іх у маланаселеных паселішчах паўночных губерняў, дзе яны не маглі знайсці працу, каб зарабіць на харчаванне. Калі ўлічыць, што большасць высланых – людзі разумовай працы, часта ўжо сталага веку, няздольныя да працы фізічнай, а іх літаратурная праца

¹ Кандыбовіч С. Разгром нацыянальнага руху ў Беларусі. Мінск, 2000. С. 7.

стала ўжо нікому не патрэбнай, то становішча высланых было вельмі цяжкім. Не ўсе мелі сваякоў, якія маглі б сістэматычна дапамагаць ім. Трышцатыя гады – самыя цяжкія, галодныя, насельніцтва ўтрымлівалася на мізэрных нормах харчавання, таму значная частка высланых была асуджана на галоднае выміранне.

На працягу 1930–1931 г. былі зрэзанія вярхі дзеячаў нацыянальнага руху ў Беларусі. ДПУ сваю справу зрабіла. Паўстала задача прапагандай апраўдаць такі круты і нечаканы паварот палітыкі. Суд над арыштаванымі быў закрыты, людзі зніклі, каб пазней апынуцца ў Сібіры, на Салаўках, на будаўніцтве Беламорскага канала ці ў высылцы. Арыштаваных абвінавацілі ў арганізацыі і прыналежнасці да “Саюза адраджэння Беларусі” і “Саюза вызвалення Беларусі”².

У выніку рэпрэсіўнай палітыкі таталітарнай сістэмы 1920–1930-х гадоў асабліва пацярпела ад рэпрэсій інтэлігенцыя – інтэлектуальны патэнцыял нацыі. Ужо ў 1929 г. значная частка беларускай інтэлігенцыі была абвінавачана ў прыхільнасці да нацыянал-дэмакратыі і знята з займаных пасадаў. Газеты, часопісы разгарнулі сапраўднае цкаванне тых, каго ДПУ ў хуткім часе сабрала пад так званай справай “Саюза вызвалення Беларусі” (СВБ). У 1930 г. пачаліся арышты яе “членаў”.

Нягледзячы на маральны ціск, які прымянялі да арыштаваных следчыя, а да некаторых і фізічныя меры ўздзеяння, на папярэднім следстве поўнасцю вінаватымі прызналі сябе толькі 25 чалавек, больш за 40 поўнасцю адмовілі сваю віну і каля 25 прызналіся часткова. У працэсе следства 18 чалавек былі прызнаны невінаватымі і вызвалены з турмы. Па сфальсіфікаванай справе СВБ 90 прадстаўнікоў інтэлігенцыі атрымалі розныя тэрміны зняволення, з іх 89 беларусаў і 1 рускі. Гэта быў непараўны ўдар для Беларусі, яе навукі, культуры і гаспадаркі. Лепшыя прадстаўнікі беларускай інтэлігенцыі гвалтоўна пазбаўляліся магчымасці не толькі займацца творчай працай на карысць сваёй Радзімы, але і наогул — па-чалавечы жыць. Толькі адзінкам з іх праз дзесяцігоддзі ўдалося вярнуцца на Беларусь. Астатнія па адбыцці тэрміна зняволення атрымалі новыя абвінавачванні і былі асуджаны да вышэйшай меры пакарання альбо да новых гадоў зняволення ў канцлагерах.

² Касцюк М.П. Бальшавіцкая сістэма ўлады на Беларусі. Мінск, 2000. С. 141.

Справа СВБ з’яўлялася першай масавай хваляй тэрору супраць беларускай інтэлігенцыі і адкрыла вялікі пералік розных справаў 1930-х г., якія здзейснілі жудасную чыстку сярод інтэлігенцыі рэспублікі.

У маі 1931 г. ДПУ сфальсіфікавала і “выкрыла” справу “Працоўнай сялянскай партыі”, па якой былі асуджаны на розныя тэрміны зняволення і высылкі 59 чалавек, па беларускім філіяле “Прампартыі” пастановай калегіі ДПУ Беларусі ад 12 верасня 1931 г. рэпрэсавана 30 чалавек і г.д.³

У 1931–1932 г. пракацілася хваля арыштаў сярод працоўнікоў сельскай гаспадаркі, а таксама ўстаноў, якія займаліся распрацоўкай яе розных пытанняў. Узніклі справы “Беларускага філіяла працоўнай сялянскай партыі”, “Белтрактарацэнтра”, “Ветэрынарных урачоў”. Толькі па іх было арыштавана і асуджана звыш 800 чалавек. Шмат хто з працоўнікоў Народнага камісарыята земляробства БССР, Навукова-даследчага інстытута сельскай гаспадаркі, Віцебскага ветэрынарнага інстытута трапілі ў турмы.

Але ж самыя масавыя арышты з гэтых справаў ішлі па Белтрактарацэнтры. З гэтага аб’яднання пад рэпрэсіі трапілі 546 чалавек. Па сутнасці знішчаліся тыя нешматлікія кваліфікаваныя кадры, якія працавалі ў цэнтральных кіроўных органах сельскай гаспадаркі і на месцах, бо адначасова ішло выкрыццё “ворагаў народа” па раёнах.

У верасні 1932 г. ДПУ БССР ліквідавала ў Мазырскім раёне так званую контррэвалюцыйную арганізацыю “Сялянскіх саюзаў”. У яе кіраўніцтве абвінавачалі сельскагаспадарчых спецыялістаў з дарэвалюцыйнай інтэлігенцыі. Па гэтай справе толькі ў адным раёне праходзіла звыш 70 чалавек⁴.

Але на гэтым ганенні супраць інтэлектуальнага генафонду не скончыліся. У 1933 г. НКУС БССР была распачата справа па дзейнасці “Беларускага нацыянальнага цэнтра”⁵.

³ Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь, ф.4, воп. 21, справа 365, арк. 331.

⁴ Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь, ф.4, воп. 21, справа 365, арк. 172.

⁵ Адамушка У.І. Палітычныя рэпрэсіі 20–50-ых гадоў на Беларусі. Мінск, 1994. С. 61.

Табліца 1

Антысавецкія палітычныя арганізацыі і партыі, выкрытыя ДПУ-НКУС БССР у 1920-х–1930-х г.

Найменне арганізацыі, партыі	Час дзеяння
Саюз вызвалення Беларусі (Саюз адраджэння Беларусі)	1923–1930
Беларускі філіял меншавікоў	1928–1931
Беларускі філіял прампартыі	1926–1931
Беларускі філіял “Працоўнай сялянскай партыі”	1924–1931
Партыя вызвалення сялян	1930–1933
Беларуская Народная Грамада	1920–1933
Беларускі Нацыянальны Цэнтр	1932–1933
Народны саюз здаровай Радзімы (Сялянская партыя)	1933
Беларуска-літоўская сялянская партыя	1933
Руская партыя фашыстаў	1934–1935
Нацыянал-фашысцкая тэрарыстычная шпіёнска-дыверсійная арганізацыя	1925–1936
Аб’яднанае антысавецкае падполле: – арганізацыя правых, – бундаўска-сіянісцкія арганізацыі, – нацыянал-фашысцкая арганізацыя, – трацкісцка-тэрарыстычная арганізацыя, – эсэраўская арганізацыя	1930–1938

У жніўні 1933 г. адбылося “выкрыццё” і “ліквідацыя” Паўнамоцным Прадстаўніцтвам ДПУ БССР “шырокаразгалінаванай контррэвалюцыйнай паўстанцкай і шпіёнска-дыверсійнай арганізацыі “Беларускі нацыянальны цэнтр” (БНЦ) і яе філіялаў у Горках і Беразіне. Гэтая 55-томная справа была сфальсіфікавана з вялікім размахам і шырокай геаграфіяй ахопу, якая распаўсюджвалася на “значную частку тэрыторыі Беларускай ССР з філіяламі ў гарадах Маскве і Ленінградзе”.

Паводле абвінаваўчага заключэння, “...основными кадрами организации являлись перебежчики из Польши. Социальной же базой контрреволюционной организации БНЦ являлось кулачество, антисоветски настроенная интеллигенция, бывшие офицеры, служащие в государственных учреждениях, выходцы из социально-чуждых прослоек”⁶.

⁶ Адамушка У.І. Палітычныя рэпрэсіі 20–50-ых гадоў на Беларусі. Мінск, 1994. С. 61–62.

Па справе БНЦ у якасці абвінавачваных прыцягнуты да адказнасці 97 чалавек. Трэба асобна падкрэсліць, што амаль усе яны ўнеслі значны ўклад у справу беларускага нацыянальнага адраджэння на тэрыторыі Заходняй Беларусі. Тым не менш 26 з іх па рашэнні судовай Калегіі ДПУ ад 9 студзеня 1934 года былі асуджаны на вышэйшую меру пакарання, 16 – на вышэйшую меру пакарання з заменай на 10 гадоў папраўча-працоўных лагераў (пасля паўторнага асуджэння ўсе яны былі расстраляны ў 1937 г.), 17 – да 10 гадоў папраўча-працоўных лагераў (ППЛ), 5 – да 8 гадоў ППЛ, а астатнія – да розных мер пакарання.

Звычайна ў тых часы ДПУ ў сваёй друкарні выдавала тэндэнцыйна падабраныя вытрымкі з “паказанняў” арыштаваных, здабытых гвалтоўным шляхам. У выглядзе спецыяльнай брашуры, як зусім сакрэтны, гэты матэрыял перадаваўся для азнаямлення высокаадказным камуністам. Партыйныя газеты, часопісы і спецыяльныя выкрывальныя “працы” спасылаліся на вытрымкі з паказанняў, не называючы крыніцы, з якіх атрыманы паказанні арыштаваных. Вытрымкамі мог пакарыстацца таксама сакратар ЦК партыі, член бюро ЦК у сваіх выступленнях дэнебудзь на сходзе партыйнага актыву. Задачай прапаганды было паказаць нацыянальны рух у Беларусі як контррэвалюцыйную, шкодніцкую, шпіёнскую працу беларускіх нацыяналістаў, накіраваную на адлучэнне БССР ад Савецкага Саюза і на стварэнне буржуазнай нацыянальна-дэмакратычнай рэспублікі.

Арыштоўвалі лепшых прадстаўнікоў беларускай інтэлігенцыі, мозг нацыянальнага руху, яго тэарэтыкаў і практычных выканаўцаў. Прапаганда павінна была іх скампраметаваць, паказаць у самым агідным выглядзе не толькі ў гэтай дзейнасці, але і выкарыстаць розныя выпадкі з прыватнага жыцця і грамадскай дзейнасці, незалежна ад таго, калі і пры якіх абставінах яны былі. Улічвалася, вядома, і сацыяльнае паходжанне. Было зроблена ўсё, каб зняславіць арыштаваных. Нацыянальны рух зневажальна ахрысцілі “нацдэмаўшчынай”, а ўсіх, хто ўдзельнічаў у нацыянальнай працы ці спачуваў нацыяналістам, назвалі “нацдэмамі”. Савецкі друк, прамоўцы на афіцыйных і неафіцыйных сходах у розных варыянтах скланялі гэтыя азначэнні.

Па заданні сакратара ЦК камуністычнай партыі К. Гея ў акадэміі навук былі створаны “брыгады”, якія старанна вышуквалі ў друкаваных працах, у стэнаграмах дакладаў і выступленняў элементы нацдэмаўшчыны. Старанна рэвізаваліся паэзія і проза западозраных у “нацдэмаўшчыне”

пісьменнікаў, газетных артыкулы і г.д. Апрача арыштаваных, шукалі новых, т.зв. нявыяўленых нацдэмаў. Нападкі ператвараліся ў цкаванне. У выніку Янка Купала быў даведзены да адчаю і спрабаваў скончыць жыццё самагубствам.

Старанна вычытваліся школьныя падручнікі. Большасць падручнікаў былі выведзеныя з карыстання, асабліва хрэстаматыі для чытання, граматыкі, зборнікі дыктовак. Адны здымаліся аўтаматычна з прычыны арышту іх аўтара, незалежна ад зместу, іншыя падручнікі былі знятыя, бо не адпавядалі эпасе калектывізацыі сельскай гаспадаркі і сталінскіх пяцігодак. У хрэстаматыях не дазвалялася называць узорныя аднаасобныя гаспадаркі пасялкоўцаў або хутаран, у задачніках – выкарыстоўваць прыклады з жыцця аднаасобнай гаспадаркі. Настаўнікі павінны былі самі выдумляць арыфметычныя задачы з жыцця калгасаў, гандлю кааператывных крамаў, пры гэтым у задачах павінен быў фігураваць калгасны прадукт толькі высокай якасці, а скаціна – толькі ўкормленая.

Адначасова з арыштамі нацдэмаў з бібліятэк, чытальняў канфіскавалі ўсе працы арыштаваных, незалежна ад таго, мелі яны дачыненне да абвінавачванняў ці не. Усё, што стваралася на працягу некалькіх гадоў — працы па гісторыі, этнаграфіі, географіі, літаратуры, мастацтве, краязнаўстве, творы маладых і старых таленавітых паэтаў і прازیкаў, навуковыя даследаванні спецыялістаў, – пасля арышту аўтараў было прызнана шкодным матэрыялам.

Кожны савецкі грамадзянін, асабліва калі ён меў справу з кнігай, мог быць кандыдатам на арышт. Інтэлігенты, каб пазбегнуць непрыемнасцяў, калі давядзецца быць арыштаваным, сачылі, каб своечасова знішчыць кнігі, газеты, фотаздымкі, карціны тых, хто ўжо арыштаваны. Звычайна арышты суправаджаліся старанным вобшукам. Забіраліся фотаздымкі нават даўно памерлых або тых, хто не меў ніякага дачынення да арыштаванага, забіралася прыватнае ліставанне, дакументы і кнігі ўжо арыштаваных аўтараў. Потым у ДПУ ўсё гэта сартавалася і вышукваўся матэрыял для абвінавачвання.

У кнігарнях ужо не выстаўляліся і не рэкламаваліся кнігі беларускіх пісьменнікаў з-за боязі ўсялякіх нечаканасцяў у дачыненні да аўтараў-беларусаў. Зніклі разнастайныя плакаты з беларускім арнамантам, што віселі дзеля прапаганды ў грамадскіх месцах – клубах, чытальнях, у фае тэатраў і кіно. Некаторыя занадта палахлівыя кіраўнікі ўстановаў

паспяшаліся перафарбаваць свае службовыя кабінеты, якія ў свой час таксама без патрэбы былі распісаныя беларускім арнамантам і эмблемамі.

Нельга сказаць, што гэтая “чыстка” ад усяго беларускага нацыянальнага, часта даведзеная да абсурду, выконвалася паводле спецыяльных дырэктываў. Пасля вялікіх арыштаў у першай палове 1930 г. можна было прадбачыць, што гэта – толькі пачатак шырока задуманай кампаніі разгрому нацыянальнага руху ў Беларусі. Арышты прайшлі толькі ў Менску і амаль не закранулі правінцыю. Пацярпелі акадэмія навук, універсітэт, Наркамсветы, Наркамзем, Навукова-даследчы інстытут сельскай гаспадаркі, Дзяржаўнае выдавецтва Беларусі. Пытанне ізаляцыі нацдэмаў у правінцыі, відаць, было ў стадыі “вывучэння” ДПУ. Важна было зрэзаць вярхушку, чаго і дасягнулі арыштамі ў Менску. У Менску ж ліхаманкава працавалі акадэмічныя брыгады па выяўленні нацыянальна-дэмакратычных ухілаў у друкаваных працах акадэміі перыяду НЭПа. Выяўленья гэтымі брыгадамі “ўхілы” старанна сістэматызаваліся, вывучаліся, рабіліся пажаданыя для ДПУ навуковыя высновы, потым друкаваліся ад імя Акадэміі навук як праца абноўленай сацыялістычнай Акадэміі навук.

Калі тэрор зменшыўся, вельмі нязначная частка арыштаваных была выпушчана на волю. Аднак усе яны страцілі здароўе: былі выбітыя зубы, паламаныя рэбры, прабітая барабанная перапонка, пашкоджана прамая кішка ад вымушанага сядзення на вострай ножцы крэсла або зэдліка.

Арыштавалі і рэшткі беларускай інтэлігенцыі, якая актыўна ні ў чым не ўдзельнічала, але было меркаванне, што яны – настаўнікі, аграномы, інжынеры, планавікі і іншыя – могуць думаць самастойна. Амаль ніхто не ацалеў і з беларускіх пісьменнікаў. Усе тыя, хто пасля арышту ў 1930 г. адбылі пакаранне, падчас яжоўшчыны былі зноў арыштаваны і пакараныя яшчэ больш жорстка. Меліся звесткі, што беларускіх супрацоўнікаў, якія ў 1930 г. былі асуджаныя за нацыянальны дэмакратызм, падчас яжоўшчыны абвінавачвалі ў фашызме, яны атрымлівалі новыя гады лагераў або былі расстраляныя. Частку арыштаваных і асуджаных у 1930 г. з лагераў пераправілі ў Менск, у НКУС. Праз допыты і вочныя стаўкі іх выкарыстоўвалі як сведкаў па абвінавачванні новых арыштаваных, а таксама па паказаннях новых арыштаваных старым павялічвалі тэрміны пакарання або расстрэльвалі.

З вядомых беларускіх пісьменнікаў ацалелі народныя паэты Янка Купала і Якуб Колас, сатырык Кандрат Крапіва і былы старшыня Саюза

беларускіх пісьменнікаў камуніст Міхась Клімковіч, які ад страху быць арыштаваным перарэзаў сабе горла лязом, але ад смерці яго выратавалі. Магчыма, гэта і дапамагло яму пазбегнуць арышту. Не быў арыштаваны Змітрок Бядуля і пісьменнікі-пачаткоўцы Пятрусь Броўка і Пятро Глебка.

З так званай “папкі Бермана”, наркама ўнутраных справаў БССР у сакавіку 1937 г. – маі 1938 г., відаць, што збіранне “патрэбных паказанняў” і іншых “кампраметуючых матэрыялаў” на паэтаў вялося на працягу доўгага часу. Накопліваліся яны і на старшыню Саюза савецкіх пісьменнікаў БССР Міхася Лынькова і на шэраг іншых творчых работнікаў – “затоеных нацыяналістаў-контррэвалюцыянераў”, як гаварылася ў адной з даведак НКУС.

Адна з трагічных рысаў таго часу – неабгрунтаваныя рэпрэсіі па палітычных прыкметах. У дадзеным выпадку размова ідзе не пра карныя меры супраць тых, хто ваража ставіўся да савецкай улады, вёў з ёю барацьбу – такія людзі былі. Маецца на ўвазе накіраванасць палітычных рэпрэсій супраць значнай часткі ўласнага народа – стваральніка новага ладу жыцця. Таму іх і вызначылі як неабгрунтаваныя, яны не мелі падставаў, і яшчэ ў сярэдзіне 1950-х г. іх асудзілі ў вышэйшых партыйных і дзяржаўных інстанцыях.

Табліца 2
Масавыя рэпрэсіі ў Беларусі (1918–1953 г.)

Гады	Катэгорыі рэпрэсаваных	Прыкладная колькасць рэпрэсаваных (тыс.чал.)
1918–1920	прадстаўнікі “непралетарскіх класаў”	не менш за 30
1929–1932	сялянства	420–500
1933–1934	нацыянальная інтэлігенцыя	не менш за 20
1934–1936	нацыянальная інтэлігенцыя, прадстаўнікі “непралетарскіх класаў”	48–50
1937–1938	наменклатура, усе катэгорыі насельніцтва	550–600
1939–1941	насельніцтва Заходняй Беларусі	240–300
1941–1944	жыхары часова акупаванай тэрыторыі	не менш за 50
1945–1953	жыхары часова акупаванай тэрыторыі, інтэлігенцыя	72–75
Усяго		1430–1625

Дэспатычна-таталітарны рэжым, які ўмацоўваўся Сталіным і яго акружэннем, не мог эфектыўна функцыянаваць, не трымаючы масы ў стане пастаяннай мабілізацыйна-працоўнай і ваенна-абароннай гатоўнасці, палітычнай пільнасці да падкопаў унутраных і знешніх класавых ворагаў, перманентнага ачышчэння ўсіх пластоў грамадства ад сацыяльна-небяспечных элементаў, а не толькі ад патэнцыяльнай антысталінскай апазіцыі.

Людзей прывучалі да спрошчаных рашэнняў: рэвалюцыянер – контррэвалюцыянер, працаўнік – шкоднік, партыя – вышэйшая мудрасць, праводзіць заўжды мае рацыю і г.д. На ворага, шкодніка можна было спісваць правалы, няўдачы, памылкі ў буйнамаштабных сацыяльных пераўтварэннях, якія нярэдка праводзіліся без патрэбнай арганізацыйнай падрыхтоўкі і матэрыяльнага забеспячэння, на падставе суб’ектывісцка-валюнтарысцкіх рашэнняў, растлумачваць хібы ў развіцці эканомікі, невыкананне народнагаспадарчых планаў і г.д.

Ідэолага-палітычны механізм стварэння “ворагаў народа” з прадстаўнікоў творчай і навуковай інтэлігенцыі падводзіў іх спачатку пад арышт, а потым і вышэйшую меру пакарання. “Ворагамі народа” ніхто з іх, аднак, не быў.

Праведзенае ў 1950-я г. і ў далейшым вывучэнне паказала, што ніякіх падставаў для пераследаванняў па палітычных матывах, арыштаў, тым больш для прысудаў да вышэйшай меры пакарання не было. Яны былі рэабілітаваныя і па дзяржаўнай лініі, і палітычна. Рэабілітаваныя пасмяротна.

Забываць пра гэты трагічны ўрок нашай нядаўняй гісторыі, будуючы новую Беларусь, мы не маем права.

ФЕЛІКС АКЕРМАН
(Еўрапейскі ўніверсітэт Вядрыны, Нямецчына)

Галоўныя рысы саветызацыі ў Заходняй БССР у 1939–1991 г.

Перад Другой сусветнай вайной мадэрнізацыя была прыярытэтай задачай дзяржаўных органаў у перыферыяльных і ўсё яшчэ пераважна сельскагаспадарчых рэгіёнах паўночна-ўсходняй Польшчы. У студзені 1939 г. ваявода Беластоцкага ваяводства склаў стратэгію мадэрнізацыі рэгіёна. У сакрэтным лісце міністру ўнутраных справаў Генрык Асташэўскі выкарыстоўвае тэрміны *мадэрнізацыя* і *паланізацыя* як сінанімічныя¹. 100 старонак было прысвечана апісанню дзвюх галоўных перашкодаў у лёсе этнічных палякаў у рэгіёне. На яго думку, дамінаванне габрэяў у эканоміцы гарадоў і габрэйскіх мястэчкаў (штэтляў) можа быць спынена толькі шляхам прымусу з боку дзяржавы. А каб супрацьстаяць у перспектыве магчымаму распаўсюджванню беларускага нацыяналізму сярод большасці праваслаўных сялянаў, неабходна праводзіць мадэрнізацыю гарадоў рэгіёну. Асташэўскі сцвярджаў, што значныя інвестыцыі ў новыя галіны прамысловасці і адкрыццё большай колькасці школаў паспрыюць працэсу хуткай *паланізацыі*. Недахоп грошай і пакт Гітлера–Сталіна, падпісаны ў жніўні 1939 г., пакінуў ідэю Асташэўскага на ўзроўні чыстай фікцыі на той момант. Але ўсё ж у вельмі хуткім часе яго сцэнар быў рэалізаваны ў крыху змененай форме.

¹ Існуе дзве копіі гэтага дакумента ў Беластоку: Archiwum Państwowe w Białymstoku sygn. 47, р. 1–121; і ў Бераці: Gosudarviennyj Archiv Brestskoj Oblasti opis 1 fond 10 delo 1574.

Пасля далучэння Савецкім Саюзам усходніх правінцыяў да Польшчы ў верасні 1939 г. прымус з боку дзяржавы зрабіўся галоўным фактарам разбурэння мясцовай эканамічнай і сацыяльнай структуры. Мадэрнізацыя, якую праводзіў Савецкі Саюз у новым рэгіёне – Заходняй Беларусі, спрычынілася да масавай міграцыі праваслаўных сялянаў праз былыя габрэйскія мястэчкі ў больш вялікія гарады рэгіёну. Замест таго, каб стаць польскамоўнымі палякамі, большасць з іх сталі рускамоўнымі савецкімі грамадзянамі. Падчас міграцыі большасць сялянаў страцілі тое, што рабіла іх беларусамі.

У той жа час, *беларускасць* была часткай савецкіх дзяржаўных рытуалаў і фармальных структураў і прапісвалася ў пашпарце (як сімвалічнае адрозненне ад іншых, напрыклад, ад рускіх). Мэта гэтага артыкулу – растлумачыць супярэчнасці паміж фармальнай прысутнасцю ў публічным дыскурсе беларускай мовы як сімвалічнага здабытку тытульнай нацыі БССР і масавага пераходу на рускую мову і змешаныя формы (так званую *трасянку*). Такім чынам, праводзіцца размежаванне паміж прымусовым вымярэннем саветызацыі ў той форме, што праводзілася ў рэгіёне падчас Другой сусветнай вайны, і “мяккай сілай” савецкай мадэрнізацыі як запрашэння зрабіцца часткай урбанізаванага, індустрыялізаванага і сучаснага грамадства – запрашэнне, што было прынятае большасцю насельніцтва без усялякага гвалту.

І. Пытанне прымусу: саветызацыя Заходняй Беларусі ў 1939–1949 г. як частка Другой сусветнай вайны

Саветызацыя Заходняй Беларусі пачалася ў верасні 1939 г. з адыходам да Савецкага Саюзу Усходняй Польшчы. Паводле афіцыйнай версіі войскі Чырвонай Арміі ўвайшлі на перадваенную тэрыторыю 2-ой Рэчы Паспалітай, каб дапамагчы беларусам і ўкраінцам, якія засталіся без дзяржаўнай падтрымкі пасля наступу немцаў на Захадзе. Пасля афіцыйнага аб’яднання беларускага народу саветызацыя прайшла вельмі хутка і напружана: яна пачалася з руйнавання ўсталяваных грамадзянскіх структураў, знішчэння маёмасных структураў і, як вынік, стрымання магчымага перавароту. З самых першых дзён чыноўнікі польскай дзяржавы ці прадстаўнікі перадваенных гарадскіх

супольнасцяў пераследаваліся ўладай, былі дэпартаваныя ці забітыя. Падчас дэпартацыяў 1940–1941 г. вялікую колькасць дэпартаваных складалі афіцэры польскай арміі, каталіцкія святары, вайсковыя пасяленцы. Але сярод іх былі і сацыяльныя групы, куды не ўваходзілі этнічныя палякі – праваслаўныя святары, габрэйскія гандляры, іншыя мясцовыя прадпрымальнікі². Усе сродкі вытворчасці і нерухомасць, плошча якой перавышала 113м², былі нацыяналізаваныя згодна з савецкім законам. Але паскораная саветызацыя 1939–1941 г. заставалася шмат у чым фармальным “пераакрэсленнем” усталяваных структураў. Былыя прыватныя габрэйскія школы ператварыліся ў школы, што кіраваліся савецкай дзяржавай і дзе выкладанне вялося на ідыш. Мясцовыя рамеснікі, большасць з якіх былі габрэямі, былі вымушаны аб’яднацца ў так званыя арцелі, але працягвалі працаваць дома ці ў маленькіх напаяўграмадскіх памяшканнях. І характэрныя для рэгіёну спалучэнні малых па памеры драўніннай, цукровай, тэкстыльнай і махоркавай вытворчасцяў не змяніліся адразу пасля таго, як зрабіліся савецкімі дзяржаўнымі ўстановамі³.

Наступствы нямецкай акупацыі з чэрвеня 1941 г. па ліпень 1944 г. сталі падставай для больш уплывовай і доўгатэрміновай пасляваеннай саветызацыі. Разбурэнне мясцовай дэмаграфічнай структуры працягвалася. Нямецкая акупацыя чыніла гвалт, які ўжо ў 1939 г. стаў часткай паўсядзённасці, яшчэ больш заўважным. Жорсткасць дасягнула небывалага ўзроўню, калі немцы забілі амаль усіх літоўскіх і польскіх габрэяў, якія складалі больш за палову гарадскога насельніцтва рэгіёну⁴. У некаторых месцах, як, напрыклад, у Лідзе і Берасці, масавыя расстрэлы пачаліся ўжо ў ліпені 1941-га. У шмат якіх іншых месцах з канца 1941 г. да пачатку 1942 г. мясцовае габрэйскае насельніцтва збіралі ў гета і здзекваліся. Хрысціянскае насельніцтва стала сведкам не толькі знішчэння шматлікіх гета, але і дэпартацыі сваіх габрэйскіх

² Deportacje obywateli polskich z Zachodniej Ukrainy i Zachodniej Białorusi w 1940 roku, ed. by V. Komogorov u. a., Warsaw 2003. P. 27.

³ Zachodnia Białoruś 17 IX 1939–22 VI 1941. Wydarzenia i losy ludzkie. Rok 1939. (Źródła do historii Polski w XX wieku ze zbiorów Narodowego Archiwum Republiki Białoruś), ed. by V. Adamuszkó, Warsaw 1998. P. 395.

⁴ Документы, што тычацца забойства немцамі 29 000 габрэяў у Горадні ў 1941–1943. Гета і дэпартацыі ў лагеры смерці. Ghetto and Deportations to Death Camps. Cologne and Bielefeld Trials, ed. by S. Klarsfeld. Vol. 6. New York and Paris 1987–1992.

суседзяў у лагеры смерці, напрыклад, Трэблінка ці Біркенау, і масавага вынішчэння ў меншых па памерах мястэчках, напрыклад, Каўбасіна пад Гораднй. Радыкальныя меры вынішчэння ў дачыненні да габрэйскага насельніцтва суправаджаліся больш жорсткім акупацыйным рэжымам у дачыненні да хрысціянскага насельніцтва. У канцы 1942 г. і асабліва ў 1943 г. масавыя забойствы польскіх выкладчыкаў, каталіцкіх святароў і былых членаў мясцовай адміністрацыі, як і поўнае зруйнаванне вёсак і ліквідацыя іх жыхароў зрабіліся нормай нямецкай акупацыйнай палітыкі. Такім чынам, прыход савецкага войска ў 1944 г., які значна большай (чым у 1939 г.) колькасцю людзей успрымаўся як вызваленне, адбываўся пры адсутнасці сацыяльных структураў, актыўнага грамадскага жыцця і ва ўмовах значнага паслаблення даваенных сувязяў паміж мясцовымі жыхарамі. Толькі нешматлікія мясцовыя сацыяльныя структуры засталіся некранутымі, былі парушаны нават многія сямейныя сувязі⁵.

Насельніцтва, зменшанае колькасна і траўмаванае, хутка адчула, што вайна не скончылася: Берлін яшчэ не ўзялі, і новыя/старыя заходнія памежныя тэрыторыі Савецкага Саюзу сталі неад'емнай часткай *аднае краіны*, што змагалася за канчатковую перамогу Савецкага Саюзу. У той час польскае падполле ўсё яшчэ распаўсюджвала чуткі пра магчымае задзейнічанне брытанскіх войскаў дзеля вяртання тэрыторыяў, якія яны ўспрымалі як неад'емныя ўсходняпольскія землі. Гэта быў таксама і галоўны аргумент, якім спрабавалі спыніць перасяленне польскіх грамадзянаў з гэтага рэгіёну у межы пасляваеннай Польшчы. Пачынаючы з 1944 г., шмат этнічных палякаў і невялічкая колькасць перажыўшых халакост габрэяў вырашалі з'ехаць з СССР. Этнічных немцаў выгналі з новых польскіх заходніх тэрыторыяў. У адрозненне ад іх жыхары Ашмянаў, Баранавічаў, Пінска і суседніх вёсак вымушаныя былі даказваць сваю *польскасць*. Савецкія камітэты адхілялі шмат запытаў, асабліва ў вясковай мясцовасці. У выніку ў Заходняй БССР засталася каля ста тысяч так званых беларусаў-каталікоў⁶. У тыя часы савецкае кіраўніцтва спрабавала вырашыць *польскае пытанне* праз экстрэнізацыю ўжывання

⁵ Chiari B. Alltag hinter der Front. Besatzung, Kollaboration und Widerstand in Weißrussland 1941–1944, Düsseldorf 1998.

⁶ Па сутнасці, ідэнтыфікацыя большасці сялянаў перад Другой сусветнай вайной яшчэ не была поўнаасцо сканструяванай у нацыянальных катэгорыях. Гэта хутчэй была сітуацыйная сумесь нацыянальных, рэлігійных і этнічных характарыстык, якія змяняліся і часта не з'яўляліся выразна польскімі ці беларускімі. Straczuk J.

польскасці. У 1946 г. яно афіцыйна прызнала новую сацыялістычную Польшчу, што знаходзілася непасрэдна праз мяжу, а з 1948–1949 г. прысутнасць польскай меншасці ў БССР ігнаравалася.

Па выніках Другой сусветнай вайны, саветызацыі 1939–1941 і 1944–1949 г. (якую мясцовыя жыхары называюць *першымі і другімі Саветамі*) і нямецкай акупацыі 1941–1944 гг. такія гарады, як Горадня, страцілі больш за дзве траціны свайго насельніцтва. У адрозненне ад новых польскіх тэрыторыяў, напрыклад, Ніжняй Сілезіі, адкуль у канцы 1940-х гадоў вымушаны былі з’ехаць амаль усе этнічныя немцы, у Горадні засталася па меншай меры каля 25 адсоткаў гарадскога насельніцтва. Большасць з іх з’яўляліся каталікамі ці праваслаўнымі і лічылі сябе палякамі, беларусамі ці рускімі⁷.

II. Увядзенне нацыянальных структураў: (пера)будова савецкіх інстытуцыяў пасля 1944 г.

Падчас Другой сусветнай вайны і Саветы, і немцы выкарыстоўвалі нацыянальнасць у якасці цэнтральнай катэгорыі для ўсталявання кантролю над мясцовым насельніцтвам⁸. Абодва рэжымы выдалі пашпарты вялікай колькасці жыхароў і пазначалі нацыянальную прыналежнасць падчас рэгістрацыі. Нацыянальнасць была таксама галоўным фактарам у рэгістрацыі грамадзянаў у *Spise немцаў* і для так званай *Рэпатрыяцыі польскіх грамадзянаў*. У гэтым сэнсе агульны падыход да двухразовага далучэння беларуска-польскіх памежных земляў не быў чымсьці адметным для новай/старой Заходняй БССР. Перш за ўсё, гэта была даволі стэрэатыпная сістэма ўсталявання ўлады з апірышчам на войска і сакрэтныя службы, следам за якой прайшло паскоранае (пера)фармаванне савецкіх сацыяльных структураў. Так, на першы погляд *Выканаўчы камітэт КП(б)Б* у Воранаўскім раёне на самай мяжы БССР

Cmentarz i stół. Pogranicze prawosławno-katolickie w Polsce i na Białorusi. Wrocław 2006. P. 7.

⁷ Ackermann F. Palimpsest Hrodna. Nationalisierung, Nivellierung und Sowjetisierung einer mitteleuropäischen Stadt. 1919–1991. Wiesbaden 2010. P. 224–225.

⁸ Brakel A. Unter Rotem Stern und Hakenkreuz: Baranowicze 1939 bis 1944. Das westliche Weißrussland unter sowjetischer und deutscher Besatzung, Paderborn u. a. 2009. P. 62–64.

і Літоўскай ССР нічым не адрозніваўся ў сваёй арганізацыі ад камітэтаў, што дзейнічалі ў вясковай мясцовасці на ўскрайку Маскоўскай вобласці. Але савецкія структуры прадугледжвалі (пера)ўсталюванне прынцыпу *нацыянальнасцяў*. Гэты прынцып даў тытульнай нацыі беларусаў высокі ўзровень прадстаўніцтва. Акрамя таго, некаторыя мясцовыя групы, напрыклад палякі і ўкраінцы, фармальна атрымалі ў 1939 і 1944 г. правы меншасцяў, сярод іх, напрыклад, выкладанне на роднай мове. Такі падыход, заснаваны на пастулатах ленінізму і выкарыстаны ва ўмовах сталінскай улады ў пасляваенных абставінах, узмацніў некаторыя канфлікты, што існавалі і дагэтуль.

Досвед Другой сусветнай вайны, ці Вялікай айчыннай вайны, як яе называюць у савецкай тэрміналогіі, замацаваў меркаванне савецкіх чыноўнікаў, членаў партыі і іншых службовых асобаў аб тым, што аб'яднанне заходнебеларускіх земляў было зусім легітымным. Да прыходу Саветаў яны не лічылі гэтыя тэрыторыі выразна беларускімі, польскімі альбо былымі габрэйскімі, але потым на практыцы давялося сутыкнуцца з *іншым* светам. Большасць службоўцаў размаўлялі выключна па-руску, але пераважная большасць сялянаў той мясцовасці выкарыстоўвалі размоўную беларускую мову. І хаця беларуская мова шмат у чым блізкая да рускай, рускамоўным было нялёгка зразумець яе. Яшчэ складаней было з мясцовымі палякамі. Іх мова, нават яе мясцовы размоўны варыянт, была яшчэ больш аддаленай славянскай мовай. Уплыў на штодзённыя стасункі паміж савецкімі службоўцамі і мясцовымі палякамі аказвала вельмі моцнае антыпольскае пачуццё, якое пачало закладвацца ў XVII стагоддзі і узмацнілася падчас савецка-польскай вайны 1920 г. *Польскае пытанне* нагадвала пра сябе праз партызанскую дзейнасць рэшткаў *Арміі Краёвай*. Як і раней, падчас нямецкай акупацыі яны перанеслі сваю дзейнасць у раёны лясоў і балотаў. Атрады НКУС праводзілі крываваыя аперацыі, а савецкая прапаганда абвінавачвала былую нямецкую акупацыю і *белапольскі нацыяналізм* у няпэўнасці сітуацыі ў вясковай мясцовасці. Але ганарыстае і варожае стаўленне да палякаў было сталай падставай для ўнутранай крытыкі КП. У канцы 1946 г. сакратар гарадскога камітэта КП(б)Б Горадні пераконваў таварышаў: “*Мы змагаемся з нямецка-польскімі нацыяналістамі, а не з польскай нацыянальнасцю*”⁹.

⁹ Государственный архив общественных организаций Гродненской области 2/1/21. С. 54.

Асяроддзе не змяніліся: занадта мала было ў тым рэгіёне польскамоўных чыноўнікаў і чыноўнікаў без варожага стаўлення да палякаў. У выніку Мінскі цэнтральны камітэт партыі вынес зноў пытанне на парадак дня ў 1947 г.: *“Агітацыйная праца сярод польскамоўнага насельніцтва і асабліва сярод насельніцтва польскай нацыянальнасці выконваецца надзвычай нездавальняючым чынам”*¹⁰.

Для задавальнення патрэбаў польскага насельніцтва магчымым вырашэннем праблемы (па меншай меры, у гарадах) было перасяленне ў Польшчу. Замест таго, каб надалей падтрымліваць польскую культурную аўтаномію ў савецкіх структурах БССР, у 1948 г. падчас найбольш масавых дэпартацыяў у Польшчу былых польскіх грамадзянаў зачынілі апошнія школы з выкладаннем на польскай мове¹¹. Важна тое, што адначасова рабілася афіцыйная спроба прадэманстраваць прыязнае бачанне савецка-польскіх стасункаў. Невыпадкова у канцы 1948 г. у “Гродненской Правде” ўсхваляліся творы Элізы Ажэшкі. Тая ж самая партыйная газета напярэдадні Раства таго ж года ўсхваляла Адама Міцкевіча як блізкага папчніка Аляксандра Пушкіна¹².

III. Індустрыялізацыя Захаду: пабудова заводу “Азот” у Горадні

Неўзабаве пасля 1944 г. распачалася (пера)будова савецкіх інстытуцыяў. Галоўнай мэтай было ўзнаўленне той прамысловасці, што яшчэ існавала. Не менш важным было і тое, што педагагічныя, сельскагаспадарчыя і медычныя інстытуты былі заснаваныя ў гарадах і былых габрэйскіх мястэчках, дзе ніколі не існавала вышэйшай адукацыі, забяспечанай дзяржавай. Але вялікія інвестыцыі ў інфраструктуру зруйнованых

¹⁰ Коммунистическая партия Беларуси в резолюциях и решениях съездов и пленумов. Т. 4. 1945–1955. Минск 1986. С. 40–44.

¹¹ Гэта карэнным чынам адрознівалася ад сітуацыі ў суседнім Віленскім раёне Літоўскай ССР: Szumski J., Polityka oświatowa władz sowieckich wobec ludności polskiej Grodzieńszczyzny w okresie powojennym. Wybrane zagadnienia, in: Проблемы национального сознания польского населения в Беларуси / Материалы II Междунар. научн. конф. Гродно 2004. С. 277–286.

¹² Майхрович С. Адам Мицкевич. К 150-летию со дня рождения, в: Гродненская Правда. 24.12.1948. С. 3.

памежных земляў былі ўнесены не адразу. У 1940-я і на пачатку 1950-х савецкая інвестыцыйная палітыка ў БССР была засяроджана, галоўным чынам, на Мінску, а астатнія рэгіёны пачалі імкліва развівацца толькі з канца 1950-х. Такім чынам, у гарадах на Паўночным Захадзе БССР, напрыклад у Горадні, было вольнае жыллё, таму што ў гэтых мясцінах было менш разбурэнняў, вялікая колькасць мясцовых габрэяў былі забітыя, а палякі масава з’ехалі ў Польшчу. Буйная чыгуначная станцыя і іншыя важныя шляхі паставак спрычыніліся да таго, што горад засялілі рускамоўныя афіцэры, службоўцы і наменклатура яшчэ да таго, як прыехалі першыя мігранты з вясковых мясцовасцяў. Такім чынам, у канцы 1940-х г. Горадня ўсё яшчэ была шматмоўным горадам з новай рускамоўнай савецкай элітай і з’язджаючай польскай.

У адпаведнасці з прапановай ваяводы Асташэўскага, зробленай ў 1939 г., інстытуцыі цэнтральнага планавання рэалізавалі ў Горадні савецкую мадэль мадэрнізацыі праз масавую адукацыю і прымусовую індустрыялізацыю. Важным этапам была пабудова хімічнага завода “Азот” на ўскрайку Горадні. Планаванне здзяйснялася спецыялізаванымі тэхнічнымі бюро ў Маскве, Ленінградзе, Растове і Мінску. Кіраўніцтва завода прыехала з усяго Савецкага Саюза. Першая вытворчая лінія “Азоту” была запушчана пасля пяці год інтэнсіўнага будаўніцтва завода, а таксама газавага трубаправода, неабходнага для атрымання нашатырнага спірту. На самым пачатку галоўнай прадукцыяй “Азоту” былі азотныя ўгнаенні, якія выкарыстоўваліся ў калектывізаванай сельскагаспадарчай вытворчасці ў БССР і памежных савецкіх рэспубліках. У выпадку Горадні аднаго камбінату памерам з “Азот” было дастаткова, каб істотна паўплываць на працэс саветызацыі: памер прамысловай вытворчасці падвоіўся на працягу некалькіх гадоў, колькасць насельніцтва горада значна павялічвалася. Як і ў іншых цэнтрах савецкай індустрыялізацыі, інжынеры і кіраўнічы персанал прыязджалі з розных раней заснаваных прамысловых цэнтраў. Але ад самага пачатку будаўніцтва тут таксама былі запатрабаваны менш адукаваныя, але дасведчаныя рабочыя. І гэта было асноўнай прычынай міграцыі з вёсак Гарадзеншчыны ў цэнтр перыферыі¹³.

¹³ Беларуссы / под ред. В. Бондарчика. Москва, 1998. С. 124.

IV. З вёскі ў Горадню: масавае міграцыя з вясковай перыферыі ў рэгіянальныя цэнтры

У Заходняй Беларусі савецкі рэжым асабліва паспяхова мабілізаваў вялікую колькасць вясковага насельніцтва. Існавалі моцныя фактары, якіх выцягвалі і выштурхоўвалі людзей з вёскі ў пошуках лепшага жыцця. Пасля перыяду зацішша, непасрэдна пасля Другой сусветнай вайны, канчатковае расшэнне прымусова калектывізаваць сельскую гаспадарку заходняй часткі БССР паводле прыкладу ўсходняй было ў поўным маштабе рэалізаванае, пачынаючы з 1949 г. У выніку калектывізацыя аказала вялікі ўплыў на далейшае разбурэнне традыцыйных вясковых формаў жыцця. Гэты працэс распачаўся у канцы XIX ст. праз эканамічную трансфармацыю рэгіёна. Другая сусветная вайна зрабіла яшчэ больш беднымі мясцовых сялянаў¹⁴. Як і ў цэнтральнай Расіі на працягу канца 1920-х і пачатку 1930-х г., пры сталінізацыі сельскай гаспадаркі вясковым жыхарам доўгі час плацілі невялікай колькасцю зерня. Таму жыць у вёсцы азначала хутчэй выжываць, чым зарабляць на жыццё. У Заходняй БССР вялікая плошча прыватнай зямлі была перададзена калектывным гаспадаркам, каб гарантаваць іх самазабеспячэнне. Але вяскоўцы, асабліва маладыя, прагнулі з'ехаць з ужо саветызаваных вёсак.

З іншага боку, лёгкай і хуткай міграцыі з вёсак непасрэдна ў абласны горад чынілася шмат перашкодаў. Пасля вайны сялянам афіцыйна забаранялася з'язджаць з вёсак, таму пашпарты ім не выдаваліся. Галоўным аргументам на карысць працягу гэтай забароны ў БССР была патрэба ў працоўнай сіле ў нядаўна заснаваных калгасах, дый Мінск, сталіца рэспублікі (як і Масква да Другой сусветнай вайны), была безнадзейна перанаселеная і мела безліч нелегальных мігрантаў. Але без дазволу на рэгістрацыю і без жылля ў многіх гарадах было не нашмат лепш жыць, чым у калектывізаваных вёсках. Тым не менш, патрэба

¹⁴ Белозорович В. Массовая коллективизация сельского хозяйства в Гродненской области (1949–1953 гг.), в: 60-летие образования Гродненской области / Материалы междунар. науч. Конф. 3–4 марта 2004 г., ред. В.А. Белозорович, Гродно, 2004. С. 172–179.

ў неадукаваных працоўных рэсурсах была ўсё яшчэ высокай, ды і плацілі рублямі, а не зернем¹⁵.

Міграцыйныя маршруты не ішлі непасрэдна ў вялікія гарады, яны былі даволі рассяянымі і праходзілі ад вёскі да наступнага адміністрацыйнага ўзроўню ці нагадвалі зігзаг ад абласных цэнтраў назад на перыферыю¹⁶. У гэтым размеркаванні былыя габрэйскія мястэчкі, якія нядаўна зрабіліся раённымі цэнтрамі ці адміністрацыйнымі цэнтрамі саўгасаў, працягвалі адыгрываць важную ролю звязкі паміж вёскамі і вялікімі гарадамі. Наймацнейшым стымулам з'ехаць з вёскі непасрэдна ў вялікі горад з'яўлялася новая, усталяваная Саветамі сістэма вышэйшай адукацыі: у гэты час перавага аддавалася дзецям сялянскага паходжання. Упершыню ў гісторыі вялікі прыток студэнтаў з перыферыі ў рэгіянальныя філіялы педагагічнага, медычнага і аграрнага інстытутаў быў зафіксаваны ў 1950-я г. Пасля атрымання адукацыі студэнтаў, галоўным чынам, прымушалі праз сістэму накіраванняў з'язджаць з гораду, дзе быў размешчаны універсітэт, і ехаць назад у глыбінку – у вёскі, якія былі ў глыбіні рэгіёну. Звычайна гэта былі аддаленыя раёны, адкуль выпускнікі часта пачыналі свой шлях назад у цэнтр рэгіёну. Як правіла, спачатку яны траплялі ў раённы цэнтр, а адтуль, пасля некалькіх гадоў працы ў аддаленых вёсках, нават і далей, у такія гарады, як Берасце і Горадня.

Пасля 1944 г. з'явіліся і іншыя магчымасці, якія дазвалялі маладым жыхарам Заходняй Беларусі з'ехаць з бацькоўскай хаты. Савецкая адміністрацыя размешчанага паблізу Калінінградскага раёну і некаторыя іншыя аддаленыя рэгіёны наймалі вялікую колькасць неадукаваных працаўнікоў з БССР на будоўлі новых заводаў і дзеля падтрымання інфраструктуры¹⁷. Важным фактарам для міграцыі з заходніх вёсак была савецкая армія з яе вайсковым абавязкам, калі рэкрутаў накіроўвалі, як правіла, далёка ад дому і нават у іншыя ССР. Пасля заканчэння вайсковай службы ім было лягчэй атрымаць неабходны пашпарт, каб зарэгістравацца

¹⁵ Bohn T.M. Das sowjetische System der „geschlossenen Städte“. Meldewesen und Wohnungsmangel als Indikatoren sozialer Ungleichheit, in: Die europäische Stadt im 20. Jahrhundert. Wahrnehmung – Entwicklung – Erosion, ed. by F. Lenger and K. Tenfelde. Köln 2006. P. 373–387.

¹⁶ Ackermann F. Vom Dorf nach Hrodna. Die Sowjetisierung Westweißrusslands als Akkulturationsprozess dörflicher Migranten, in: Von der „europäischen Stadt“ zur „sozialistischen Stadt“ und zurück? Urbane Transformationen im östlichen Europa des 20. Jahrhunderts, ed. by T.M. Bohn, München 2009. P. 335–359.

¹⁷ Государственный архив Гродненской области, 1214/1/1. С. 14.

на новым месцы. Некаторыя з іх вярталіся назад у БССР. Без гэтага было складана забяспечыць поўны фармальна неабходны набор: афіцыйнае месца жыхарства, фармальную пашпартную рэгістрацыю і працу. У выніку не толькі ў Мінску, але і ў абласных цэнтрах была вялікая колькасць напаяўлегальных жыхароў.

Галоўныя спрыяльныя для рэгіянальнай міграцыі фактары пачалі дзейнічаць толькі ў 1950-я г., калі савецкая індустрыялізацыя БССР, апісаная вышэй, распачалася на перыферыі. Заснаванне “Азоту” ў Горадні супала з агульным рашэннем выдаваць пашпарты сялянам у 1961 г., што значна падштурхнула рэгіянальныя міграцыйныя працэсы. Ланцуговая міграцыя сталася яшчэ адным стымулам, як і ў Савецкай Расіі 1920–1930-х г., калі адзін чалавек прыязджаў у цэнтр, іншыя члены яго сям’і ці суседзі па вёсцы спрабавалі пайсці тым жа шляхам. У выніку індустрыялізацыі рэгіёна, павелічэння маштабаў сыходу з вёсак і заснавання вышэйшых навучальных устаноў міграцыя ў Горадню імкліва расла. Па афіцыйных звестках, горад, які да вайны налічваў 50 000 жыхароў і страціў $\frac{3}{4}$ свайго насельніцтва праз вайну, у 1965 г. павялічыў колькасць жахароў у два разы¹⁸. А ў 1985 г. колькасць насельніцтва дасягнула 250 000¹⁹.

Горадню можна лічыць асобным выпадкам таму, што нават у 1959 г., пасля таго, як большасць гараджан польскага паходжання (згодна з дадзенымі афіцыйнага савецкага перапісу насельніцтва) з’ехала, у горадзе заставалася больш за 30,8% палякаў²⁰. Такім чынам, гэта быў не толькі першы раз у гісторыі, калі па афіцыйных звестках беларусы склалі большасць гарадскога насельніцтва. Каталіцкае насельніцтва вёсак, размешчаных паблізу, пайшло тым жа шляхам і з той жа хуткасцю, што і праваслаўныя суседзі з тых жа вёсак, напрыклад, Бераставіца, Верцялішкі, Багатаровічы. Па іроніі лёсу, у выніку саветызацыі ў Горадні, паводле афіцыйных дадзеных, жыло больш палякаў, чым калі-небудзь дагэтуль²¹.

¹⁸ Гродно. Энциклопедический справочник. Под ред. И.П. Шамякина и др. Минск, 1989. С.12.

¹⁹ Памяць Гродна. Гісторыка-дакументальная хроніка горада Гродна / пад рэд. І.П.Крен і інш. Мінск, 1999. С. 513.

²⁰ Всесоюзная перепись населения СССР 1959. Москва, 1960. С. 126.

²¹ Численность, пол, возраст, состояние в браке, уровень образования, национальный состав, источники средства существования, число и состав семей по городам и районам Гродненской области. Т. 2. Гродно, 1999. С. 10.

V. Фалькларызацыя: вынаходства вясковых традыцыяў у савецкіх гарадах

Афіцыйныя дадзеныя па колькасці палякаў і беларусаў няшмат могуць сказаць пра іх культурнае жыццё і ўмовы, у якіх яно мусіла адбывацца. Але наяўнасць вялікай колькасці як *беларусаў*, так і *палякаў*, прымушае прыняць да ўвагі два моманты: па-першае, адначасовы прыход праваслаўных і каталіцкіх сялянаў у рэгіянальныя цэнтры, напрыклад, Горадню, з вёсак, што знаходзіліся недалёка; па-другое, засяроджанне савецкай улады на ідэі *нацыянальнасці* як складовай часткі рэжымаў рэгістрацыі і перапісу насельніцтва. Так, у БССР ленінскі падыход да пытанняў нацыянальнасці здзяйсняўся тым жа чынам, што і ў іншых рэспубліках, але вынікі былі рознымі. Праз нізкі ўзровень нацыянальнай свядомасці і адсутнасць прэстыжу беларускай мовы сярод гарадскога насельніцтва і большасці мігрантаў, пазначаная ў пашпарце нацыянальнасць для большасці існавала толькі на паперы і не фарміравала якім-небудзь значным чынам іх ідэнтычнасць. Зразумела, новыя жыхары ведалі, што яны паходзілі з пэўнай вёскі, і ведалі, што маюць пэўную прыналежнасць. Але ў большасці сфер штодзённага жыцця гэта не адыгрывала ўвогуле ніякай ролі. Значыцца, *нацыянальнасць* у яе савецкім значэнні рабілася адкрытым і актуальным пытаннем толькі ў вельмі абмежаваным коле сітуацыяў – пры рэгістрацыі, нараджэнні, вяселлі і перапісе насельніцтва.

Ёсць шэраг важных фактараў, якія абумовілі нізкі прэстыж *беларускасці* як набору культурных практык, што адрозніваюць беларусаў, скажам, ад палякаў ці рускіх: з гістарычнага пункту гледжання, беларускі нацыянальны рух распачаўся позна і не змог паспяхова мабілізаваць неабходную колькасць сялянаў у палітычных мэтах да Другой сусветнай вайны. У Савецкім Саюзе назіраўся толькі непрацяглы перыяд *беларусізацыі ў форме каранізацыі*, адчыніліся такія установы, як Акадэмія навук, Саюз пісьменнікаў, Інстытут выяўленчага мастацтва, універсітэт і г.д. Усе яны былі нацыянальнымі па форме і савецкімі па змесце. Аднак на працягу 1920-х яны працавалі над гарадской савецка-беларускай альтэрнатывай, што выражалася ў беларускай мове і прадстаўленні розных культурных каштоўнасцяў. Першая хваля чыстак у 1927–1929 г. супраць так званых *буржуазных нацыяналістаў* і *Вялікі тэрор* значна зменшылі памеры гэтай альтэрнатывы. Калі глядзець на сітуацыю на Усходзе Польшчы, ці на

Захадзе Беларусі, праз беларускія бел-чырвона-белыя акуляры, то можна сказаць, што такія людзі, як ваявода Асташэўскі шчыра працавалі, каб задушыць любое адкрытае праяўленне *беларускасці* ў сістэме грамадскай адукацыі, у палітыцы і мясцовых урадах. У выніку ў 1944 г. у Горадні не было ніводнай гарадскоў беларускай альтэрнатывы. З савецкага пункту гледжання, легітымнасць даваенных чальцоў КП Заходняй Беларусі, якія засталіся на акупаваных тэрыторыях, зменшылася, нават калі яны вялі актыўную дзейнасць у складзе савецкага партызанскага руху. Вузкае кола актывістаў, што прадстаўлялі нацыянальныя погляды, знікла з поля зроку з прычыны супрацоўніцтва з нацыянал-сацыялістычнай Германіяй. А савецкая *палітыка беларусізацыі*, якую вялі ў часы акупацыі 1939–1941 г., аказалася вельмі неэфектыўнай. Гэтай палітыцы не хапала падтрымкі з боку гарадскога даваеннага насельніцтва, савецкіх чыноўнікаў з цэнтральных частак Савецкага Саюза і нават тых, хто, па ленынскіх мерках, мусілі ўспрымаць сябе беларусамі.

Праз усе гэтыя прычыны афіцыйнае савецкае бачанне культуры тытульнай беларускай нацыі на працягу пасляваенных гадоў, галоўным чынам, усё яшчэ звязвалася з этна-фальклорнымі матывамі, што ядналі *беларускасць* з вёскай. Мадэль, якой яшчэ раней карысталіся ва Усходняй Беларусі, была выкарыстана ў нядаўна далучанай Заходняй Беларусі без дастатковай увагі да мясцовых асаблівасцяў. Вядома, дызайн традыцыйнага ільнянога *ручніка* ў Гарадзенскай вобласці крыху адрозніваўся ад узораў з Гомельскай ці Віцебскай абласцей²². Але аднолькавым быў асноўны канцэпт вызначэння беларусаў як вясковай масы, якая можа захаваць свае чыстыя вербальныя і матэрыяльныя традыцыі праз *гурткі самадзейнасці* пад кантролем савецкай улады. *Нацыянальныя асаблівасці*, згодна з савецкай этнаграфічнай працай, трэбы было шукаць у традыцыях драўлянай архітэктуры, ва ўпрыгожаннях і колерах вопраткі, штодзённых звычках і ў этнічнай вытворчасці, што ў Расіі называлася народнай творчасцю, якая ўспрымалася так, быццам бы была *арганічна звязанай з гісторыяй, прыродай і нацыянальнай псіхалогіяй народу*²³. Безумоўна, дзейнасць народу кантралявалася савецкімі чыноўнікамі, чым цяжкім

²² Традыцыйная мастацкая культура Беларусі. Т. 3. Гродзенскае Панёманне / пад рэд. В.І. Башко і інш. Мінск, 2006; Лабачэўская В. Повязь часоў – беларускі ручнік. Мінск, 2004. С. 189–196.

²³ Копыткін В. Национальное и интернациональное в жизни белорусского народа, в: Сборник материалов... С. 89.

заданнем было ўзняць узровень культурна-асветніцкай працы да яшчэ больш высокага. Гэтая праца лічылася часткай асветніцкага праекту савецкай мадэрнізацыі: даць былым сялянам магчымасць захаваць іх асаблівыя традыцыі ва ўжо індустрыялізаваным гарадскім савецкім асяродзі.

Зразумела, такое фалькларызаванае разуменне самабытнай нацыянальнай культуры як той, што захоўвае вясковыя традыцыі, было адарванае ад першакрыніцы і пазбаўленае рэлігійнага зместу. Па сутнасці, быў створаны новы савецкі гарадскі тып беларускага фальклору. Вынікі гэтага працэсу былі заўважныя ў Горадні ў 1970-я і 1980-я г. у выглядзе наваствораных калектываў, такіх, як, напрыклад, народны ансамбль танца “Праліца” і народны хор “Нёман”. Абодва аматарскія калектывы складаліся спачатку з працаўнікоў мясцовых прамысловых заводаў, якія, калі карыстацца савецкімі тэрмінамі, пасля пэўнай асветніцкай “апрацоўкі” прадстаўлялі высокі ўзровень фальклорных савецкіх забавак. У нядаўнім выпуску афіцыйнай хронікі Горадні пра іх творчасць было напісана так: “Характар беларускіх людзей, іх стараннасць, іх памяркоўная любоў, асаблівасці паводзін, традыцыі працы і штодзённага жыцця сем’яў адлюстроўваюцца ў спевах і харэаграфіі такіх кампазіцыяў, як “Залатыя вяршыні”, і “Беларуская завая” – залатых хітах рэпертуара калектыва”²⁴. Хаця само сабою гэта ўспрымалася як *самабытнае* выражэнне *менталітэту беларускага народу*, новая гарадская сувязь паміж вясковымі формамі і савецкім канструяваннем *беларускасці* з’яўляліся *вынаходніцтвам традыцыі*²⁵.

VI. Акультурызацыя: лёгка пераход з размоўнай беларускай мовы на расійскую

Савецкая палітыка нацыянальнасцяў не вельмі ўплывала на тое, калі і як людзі пераязджалі з вёскі ў блізкі вялікі горад. Уласна сама

²⁴ Памяць Гродна. Гісторыка-дакументальная хроніка горада Гродна / пад рэд. І.П. Крэнь і інш. Мінск, 1999. С. 705.

²⁵ Oinas F.J. The Political Uses and Themes of Folklore in the Soviet Union, in: Folklore, Nationalism and Politics, ed. by Oinas F.J. Columbus 1978. P. 77–82; The Invention of Tradition, 2003 Cambridge, hg. by Eric Hobsbawm and Terence Ranger.

сітуацыя пераезду не знаходзілася пад вялікім уздзеяннем *беларускасці* ці *польскасці*. Вясковыя мігранты ўяўлялі сябе і ўспрымаліся, у першую чаргу, як вяскоўцы. Той факт, што большасць насельніцтва такіх гарадоў, як Баранавічы ці Берасце, самі паходзілі з вёскі і пераехалі зусім нядаўна, не спрашчаў становішча. Што тычыцца савецкай эліты, мясцовае партыйнае кіраўніцтва і кіраўніцтва прадпрыемстваў размаўлялі па-руску, і з прычыны ваенных стратаў наменклатура фарміравалася праз вялікі прыток новых кадраў, чаго не было падчас савецкай 1939–1941 г. Такім чынам, руская мова адразу стала лінгва франка любога вялікага горада БССР. Так, у Берасці ўжо ў 1945 г. існавала не толькі рускамоўная эліта, але і грамадства было амаль суцэльна рускамоўным. Вядома, заставаліся яшчэ мясцовыя гараджане-палякі, якія дома размаўлялі па-польску, але амаль не было гарадскіх жыхароў, які б лічылі сябе беларусамі і размаўлялі б на літаратурнай беларускай мове.

Наша даследванне паказвае, што для большасці новых жыхароў Берасця, Горадні і Пінску не існавала нават пытання, ці ўжываць беларускую размоўную мову. Амаль для ўсіх мігрантаў стала адразу зразумела, што савецкі горад публічна размаўляе па-руску. Такія гарадскія савецкія ўстановы, як мясцовая адміністрацыя, школы і прамысловыя заводы пераважна ўзначальваліся людзьмі з Усходняй БССР ці часта з цэнтральных частак СССР, якія часта не жадалі прызнаваць беларускую мову ў якасці афіцыйнай²⁶. Хаця беларускую мову можна было заўважыць у грамадскіх месцах у якасці дэкарацыяў агітпрапаганды, толькі некаторыя актывісты партыі выкарыстоўвалі яе ў рэдкіх афіцыйных выпадках як мову афіцыйнага дыскурсу. Ім звычайна гарантавалася асобая легітымнасць з-за іх удзелу ў савецкіх партызанскіх атрадах. Насамрэч, у мігрантаў вёскі была высокая матывацыя перайсці на рускую мову: гэта быў сімвалічны квіток на ўваход у савецкае ўрбаністычнае грамадства²⁷.

Лінгвістычная дынаміка хуткага пераходу з беларускай размоўнай мовы на падабенства рускай стварае добры аргумент на карысць самасавецкай. Савецкая адбывалася не праз непасрэдны афіцыйны

²⁶ Праз эвакуацыю размешчанага ў Віцебску тэатра першым тэатрам у Горадні афіцыйна з'яўляўся Рускі драматычны тэатр: Государственный архив Гродненской области. 2/1/116. С. 22–23.

²⁷ Ackermann F. Palimpsest. P. 247–248.

ціск ці дзяржаўны прымус, а хутчэй праз мабілізацыю вясковага насельніцтва пры дапамозе захадаў па мадэрнізацыі, закладзеных у 1939 г. Генрыкам Асташэўскім. Вядома, савецкая дзяржава ўплывала на шляхі міграцыі і часта стварала неабходнасць з’ехаць з вёскі.

Школьная сістэма ў БССР была падзелена на беларускамоўную адукацыю ў вёсках і мястэчках і пераважна рускамоўныя школы ў вялікіх гарадах. Гэта рабіла яшчэ глыбейшым падзел: беларуская мова – вясковая, а руская – гарадская. Вырашальным фактарам хуткай русіфікацыі рэгіёну быў не прымус з боку Саветаў, а адмысловае самаўспрыняцце вясковага насельніцтва, якое як мага хутчэй хацела пазбавіцца свайго вясковага мінулага. Паколькі як савецкая палітыка нацыянальнасцяў з яе фалькларызацыяй, так і вясковыя мігранты ўспрымалі беларускую размоўную мову галоўным паказчыкам прыналежнасці да вёскі, іх рэакцыя была даволі рэзкай: яны больш не хацелі, каб іх лічылі вяскоўцамі. Дынамічны пераход на рускую мову падштурхоўваўся тым фактам, што пераважная большасць новых гарадскіх жыхароў паходзіла з вёсак. Значыць, каб зрабіцца гарадскім жыхаром, трэба было перайсці на рускую мову²⁸.

Яшчэ адна важная прычына была звязана з рэальнасцю Усходняй БССР і больш далёкага рэгіёну: вельмі мала людзей у той час размаўляла на літаратурнай беларускай мове з-за позняга замацавання кадэфікаванага варыянту. Людзі, якія размаўлялі па-беларуску дома, былі носьбітамі розных дыялектаў. Граматычная кадэфікацыя беларускай мовы распачалася толькі ў 1918 г., стымулявалася ў 1920-х і была перагледжанай ў 1930-х г. Некаторыя нацыянальныя актывісты спрабавалі ўсталяваць нават новыя варыянты падчас нямецкай акупацыі. Такім чынам, не існавала ніводнай шматлікай групы людзей, якая б пагадзілася на адзіным стандарце і змагла б яго прасунуць у больш шырокія колы насельніцтва. Часта рэгіянальная беларуская размоўная мова ўсё яшчэ ўжывалася каталіцкімі і праваслаўнымі мігрантамі²⁹. Але яны ўсімі сродкамі імкнуліся не ператварыць яе ў публічнае пацвярджэнне іхнага паходжання. Такім чынам, размоўная мова доўгі час працягвала адыгрываць пэўную ролю ў прыватных прасторах, асабліва падчас унутрысямейнай камунікацыі.

²⁸ Шыбека З. Цывілізацыя... С. 168.

²⁹ Белоруссы / под ред. В. Бондарчика. Москва, 1998. С. 32–34.

І хаця насамрэч галоўнай адзнакай як беларускай этнічнасці, так і вясковага паходжання было выкарыстанне беларускай размоўнай мовы, яна не ўспрымалася як беларуская нават тымі, хто працягваў яе ужываць ў прыватных размовах. Для большасці з іх беларуская мова з’яўлялася, у першую чаргу, адзнакай вясковага паходжання, і да сённяшняга дня ў вёсках Панямоння беларускую мову называюць *простай мовай* (гутараць *па-тутэйшаму* ці *па-простаму*) – і не называюць беларускай³⁰. Савецкая фалькларызацыя яшчэ больш узмацніла ўспрыняцце беларускай мовы як сведчанне вясковага паходжання. Сяляне і да сёння лічаць чужой пазней сфарміраваную гарадскую стандартызаваную беларускую мову.

Паколькі беларуская і руская – даволі блізкія ў групе славянскіх моваў, для большасці новых жыхароў не ўяўляла асаблівай цяжкасці перайсці на рускую. Зразумела, гэта залежала ад шляху, якім мігранты траплялі ў гарады. Студэнты лёгка вывучвалі рускую ў інстытутах і праходзілі падрыхтоўку ў школах, нягледзячы на тое, што большасць вясковых школаў і школаў у былых габрэйскіх мястэчках усё ж працягвалі выкладаць па-беларуску. У новых мясцовых рабочых прамысловых заводаў і іншых некваліфікаваных працаўнікоў было менш шанцаў папрактыкаваць стандартную рускую мову. У выніку ад самага пачатку пасляваеннай саветызацыі руская і беларуская мовы змешваліся ў штодзённым ужытку. Новыя мігранты вырашалі перайсці на рускую, але на практыцы яны пачалі змешваць рускую мову з некаторымі элементамі граматыкі і лексікі рэгіянальнай размоўнай мовы. Вынік гэтага працэсу заўважны і сёння: у гаворцы, што з іроніяй называюць *трасянка*, – сумесь смецця і травы. *Трасянка* стала мовай менш адукаваных людзей і сродкам камунікацыі, асабліва ў нефармальных абставінах, калі новыя жыхары не адчувалі над сабой ціску неабходнасці пацвярджаць сваё гарадское паходжанне. Паколькі *трасянка* зрабілася новай адзнакай сацыяльнага паходжання, дынаміка русіфікацыі не змяніла свайго кірунку³¹.

³⁰ Беларусы / под ред. В. Бондарчика. Москва, 1998. С. 34.

³¹ Важным было тое, што ў заходняй частцы былога Беластоцкага ваяводства мерапрыемствы па мадэрнізацыі, прапанаваныя Асташэўскім, былі ўведзены польскай камуністычнай дзяржавай з вельмі падобнымі вынікамі. Але замест таго, каб зрабіцца савецкімі, былыя сяляне зрабіліся польскімі жыхарамі. Падобны працэс адбываўся і на лінгвістычным узроўні: Садоўскі А. Беласток. С. 151.

VII. Насуперак саветызацыі? Самасаветызацыя і нацыянальнае адраджэнне напрыканцы 1980-х г.

У выніку самасаветызацыі ў Заходняй Беларусі пасляваеннае становішча ў гарадах для новапрыбылых нагадвала становішча на Усходзе на пачатку 1930-х г.: каб сімвалічна ўвайсці у савецкае гарадское, амаль суцэльна рускамоўнае грамадства, вясковыя мігранты як мага хутэй пераходзілі на рускую мову. Гэта было пытаннем прэстыжу, практычная неабходнасць і, перш за ўсё, псіхалагічнае пытанне: пазбавіцца таго, што ўспрымалася імі як вясковае. У Горадні такім было жаданне новых перасяленцаў, адным з якіх з’яўляўся Андрэй Буднік, якога бацькі скіравалі ў педагагічны інстытут, каб ён жыў лепш, чым жывуць яны. І перад тым, як ён з’ехаў увосень 1953 г., бацькі сказалі яму: *“Навошта табе беларуская мова? Вывучы рускую і дасягні з ёй чаго-небудзь!”*³² Вядома, пазней Буднік падтрымліваў сувязі са сваёй сям’ёй і, калі вяртаўся ў вёску, размаўляў з імі на беларускай размоўнай мове. Ён не адцураўся свайго беларускага паходжання ў поўнай меры, але пачаў даволі добрую кар’еру настаўніка вясковай школы. У 1980 г. Буднік вярнуўся ў Горадню, дзе раней ён вывучай рускую і дзе ён пачаў напрыканцы 1980-х г. публічна размаўляць на беларускай мове.

У тыя часы ў Горадні захоўвалася супярэчнасць паміж фармальна высокім статусам беларускай культуры ў савецкім наборы для тытульнай нацыі ў рамках дзяржаўных устаноў з аднаго боку і самавызначэннем большасці былых сялянаў і нават іх дзяцей з іншага. Хаця было вельмі мала маладых людзей, чые бабулі з дзядулямі выраслі ў Горадні, новае пакаленне ўсё яшчэ хацела пазбавіцца таго, што ўспрымалася як вясковае. Часткова, гэта тлумачылася ўсё яшчэ дзейнымі сувязямі з вёскай: летам шмат хто адвозіў дзяцей да бабуляў і дзядуляў. Працоўныя рукі былі патрэбныя падчас збору ўраджаю на сваім падвор’і, якое меў кожны калгаснік. У пасляваенны перыяд забеспячэнне ежай было вельмі слабым, таму шмат сем’яў выязджалі са свайго гарадскога жылля кожныя выходныя, каб прывезці назад з сабой дадатковых харчоў³³.

³² Інтэрв’ю ўзята ў Горадні ў Андрэя Будніка 5 красавіка на беларускай мове.

³³ Ackermann F. Palimpsest. P. 272–276.

Пазней, пачынаючы з другой паловы 1970-х і яшчэ ў большай ступені на працягу 1980-х, новае пакаленне беларусаў, адукаваных у савецкіх універсітэтах і інстытутах, пачало аналізаваць сучасную палітыку і гістарычныя інтэрпрэтацыі ў нацыянальных катэгорыях. Адзінай магчымасцю патлумачыць масавы пераход на рускую мову ў штодзённым жыцці з'яўлялася абвінавачванне ў гэтым савецкай адукацыі і мадэрнізацыі. Насамрэч толькі тады некаторыя часткі новай гарадской эліты пачалі ўспрымаць саміх сябе як беларусаў не ў фальклорным сэнсе, як гэта было раней, а як сучасную нацыю са сваёй асаблівай культурай, мовай і інстытуцыямі, якая імкнецца да палітычнай незалежнасці. У межах гэтага працэсу выкарыстанне беларускай мовы зрабілася пытаннем захавання сімвалічна важнай гарадской спадчыны. Некаторыя члены мясцовай савецкай *інтэлігенцыі* пачалі выкарыстоўваць беларускую мову ў палітычных мэтах *адраджэння* – беларускай версіі адбудовы, заснаванай, галоўным чынам, па прыкладзе нацыянальнага руху ў суседняй Літоўскай ССР. Гэта быў самы пачатак працэсу змянення ўспрыняцця беларускай мовы як вясковай, і гэты працэс доўжыцца да гэтага часу. Мову пачынаюць успрымаць як гарадскую мову лепш адукаваных людзей, гатовых шчыра працаваць на сваёй беларускай ніве – на ўзор назвы перыядычнага выдання “Наша Ніва”, якое выдавалася ў Вільні ў пачатку XX стагоддзя ў сферы беларускай культуры. Беларуская мова стала сродкам узмацнення гарадскога культурнага капіталу, які з 1980-х г. усё больш і больш характарызуецца з нацыянальнага пункту гледжання³⁴.

Народжанай у СССР ідэя *адраджэння* неабходна было прадстаўляць як культурную *паланізацыю* шляхты ў XVII–XVIII стагоддзях, так і *саветызацыю* з масавым пераходам на рускую мову ў XX стагоддзі як вынік запланаваных нападаў на зусім неабароненую беларускую нацыю³⁵. Большасць удзельнікаў нацыянальнага руху не асэнсоўвалі савецкага паходжання абодвух працэсаў – рэалізацыі фармальнай палітыкі нацыянальнасцяў у БССР і назапашвання значнага культурнага капіталу ў савецкіх установах, што зараз вызначаецца як нацыянальна адасоблены – беларускі.

³⁴ Пяткевіч А. Людзі культуры Гродзеншчыны. Гродна, 2000.

³⁵ Шыбека З. Нарыс (wie Anm. 90). С. 390–391.

Заклучэнне і перспектыва

Этналінгвістычнае вызначэнне беларускага народу адносіцца да гердэраўскай нацыяналістычнай ідэалогіі, сфармуляванай у XIX стагоддзі, і сканцэнтраванае, галоўным чынам, на беларускай мове як галоўнай характарыстыцы беларускага этнасу. Яно ўжывалася ў савецкай палітыцы па нацыянальнасцях у БССР у 1920-я і 1930-я г. і затым была перанесена на новы Захад *Савецкай Беларусі*. Праз адсутнасць легітымных гарадскіх варыянтаў беларускай культуры савецкая практыка фалькларызацыі трансфармавала гэты этналінгвістычны канцэпт і даставала яго да гарадской савецкай масавай культуры ў якасці сродку забавы, што легітымізавала савецкую ўладу ў рэгіёне. Моцная сувязь паміж культурай беларускай афіцыйнай тытульнай нацыі і вясковай спадчынай, выражанай у танцах, спевах і вышыванай ільняной вопратцы, стварыла дадатковы стымул для вясковых мігрантаў адцурацца ад такой прыналежнасці. Амаль усе яны прагнулі стаць часткай гарадскога савецкага грамадства.

У выніку савецкай мадэрнізацыі новыя жыхары беларускіх гарадоў з лёгкасцю і без дзяржаўнага прымусу перайшлі на рускую мову, а часам на змешаную форму маўлення – *трасянку*. У той жа час, БССР інстытуцыялізавала беларускую культуру ва ўстановах, адміністрацыйных структурах і рытуалах, напрыклад, вяселлі. Акрамя таго, былі створаныя новыя музеі, архівы і навукова-даследчыя інстытуты, якія пачалі назапашваць беларускі культурны капітал, што хутка пачаў успрымацца як поле дзейнасці для новай гарадской эліты. Такім чынам, калі пасля 1985 г. новыя групы савецкіх інтэлектуалаў пачалі ствараць слоганы нацыянальнага *адраджэння*, гэта адбывалася не насуперак савецкай палітыцы, а як вынік моцнай інстытуцыялізацыі нацыянальнай культуры ў БССР. Нягледзячы на тое, што *народ* вельмі змяніўся цягам XX стагоддзя і зараз вызначаўся пераважна савецкай гарадской культурай, выражанай на рускай мове, новая нацыяналістычная праграма была сфармуляваная ў адпаведнасці з этналінгвістычнымі паняццямі, што панавалі ў канцы XIX стагоддзя. Як высветлілася пасля 1991 г. і асабліва пасля 1994 г., таго кшталту беларускага народу, да якога спрабавалі апелываць новыя змагары за *адраджэнне*, больш не існавала. Этналінгвістычныя характарыстыкі зліліся, і да сённяшняга часу большасць беларусаў не купляюцца на нацыянальныя аргументы,

што вылучаюць апазіцыйныя нацыяналістычныя партыі і гісторыкі, таму што гэтыя аргументы супярэчаць іх самаўспрыманню. Але гэта не супярэчыць далейшаму ўзмацненню беларускай мовы як сімвалу адукаванай гарадской эліты. У гэтым сэнсе вынік працэсу застаецца невядомым.

Скарбы былых мястэчак Беларусі: спадчына Рэчы Паспалітай

Турызм презентуе культуру мінулага, нацыянальную традыцыю. Ён выступае важнай крыніцай інвестыцыяў найперш у эканоміку гарадоў, спрыяе іх мадэрнізацыі. Асабліва гэта важна для выжывання малых гарадоў. І наадварот. Не меней важнае значэнне для развіцця турызму мае гісторыка-культурная спадчына былых мястэчак, якая дагэтуль як след не вывучана і не ацэнена. Таму паспрабуем ацаніць ролю былых беларускіх мястэчак у развіцці турызму, паказаць іх гісторыка-культурны патэнцыял і вызначыць некаторыя меры, якія б спрыялі росту запатрабаванасці гэтага патэнцыялу.

Існуе даволі вялікі фактычны матэрыял па кожным мястэчку¹, але патрабуецца яго далейшае абагульненне і асэнсаванне. Толькі пасля гэтага можа пачацца другі этап даследавання – пошук новых, менш даступных крыніцаў, а таксама новых, больш эфектыўных метадык выкарыстання культурнай спадчыны мястэчак.

Скарбы маюць тыповы лёс: ствараюцца, разбураюцца, а потым узнаўляюцца. Усё адбываецца, так бы мовіць, у адпаведнасці

¹ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich / wyd pod red. Filipa Sulimierskiego. T. 1–15. Warszawa, 1880–1902; Еврейская энциклопедия Брокгауза–Ефрона. Т. 1–16. СПб., 1906–1913; Rąkowski G. Ilustrowany przewodnik po zabytkach kultury na Białorusi. Warszawa, 1997; Князева В. Падарожжа па Беларусі: Гарады і гарадскія пасёлкі. Мінск, 2005; Гарады і вёскі Беларусі. Т. 1–8. Мінск: Беларуская энцыклапедыя, 2004–2011. Глобус Беларусі. Рэжым доступу: <http://globus.tut.by/> і інш.

з хрысціянскай традыцыяй – рай першапачатковы спачатку губляецца, а потым прыкладаюцца намаганні для яго вяртання. У адпаведнасці з хрысціянскімі ўяўленнямі, вылучым у дадзеным тэксце *тры сюжэты*. 1. “Рай” першапачатковы – гэта гісторыя мястэчак і ацэнка іх гісторыка-культурнай спадчыны. 2. “Рай” страчаны – гэта агляд разбураных помнікаў архітэктуры. 3. “Рай” захаваны і ўзноўлены – гэта некаторыя прыклады помнікаў архітэктуры, гісторыі і культуры, што “дажылі” да нашага часу, а таксама характарыстыка дзяржаўнай палітыкі памяці (рэстаўрацыя, музеізацыя, мемарыялізацыя, рэстытуцыя).

Што такое беларускія мястэчкі часоў Рэчы Паспалітай? А) Гэта тое, што яднала беларускія землі з Польшчай і Заходняй Еўропай. У Маскоўскай дзяржаве, а потым Расіі, іх не было. Б) Гэта невялікія аграрныя гарадкі для абслугоўвання патрэб аграрнай эканомікі, самыя неабходныя звёны ў гандлёвай сетцы краіны ва ўмовах традыцыйных камунікацыяў. В) Гэта своеасаблівыя сталіцы маёнткаў, якія па сваіх памерах часам былі роўныя графствам і княствам. У XVI ст. мястэчкі маглі засноўваць не толькі вялікія князі, але і землеўладальнікі. Як правіла, сядзібы памешчыкаў станавіліся часткай новых паселішчаў. Вялікае Княства Літоўскае ў нейкай ступені было падобным на раздробленую Свяшчэнную Рымскую імперыю нямецкай нацыі ў Сярэднявеччы. Д) Гэта тыповыя паселішчы гарадскога тыпу “драўлянай цывілізацыі”: маленькія, аднапавярховыя і раскіданыя ў прасторы. Е) Гэта паселішчы вольных людзей – прадпрымальнікаў (земляробаў, рамеснікаў, гандляроў). Многія з мястэчак мелі права на самакіраванне. Ж) І нарэшце, беларускае мястэчка – гэта феномен полікультурнасці, так бы мовіць, канцэрт з песняў народаў, якія жылі там: беларусаў, яўрэяў, татар, палякаў, немцаў².

У складзе Расіі функцыянаванне мястэчак як гаспадарчых і культурных цэнтраў абязжарвалася, але не прыпынялася. Яны заставаліся захавальнікамі скарбаў ВКЛ. Яны захоўвалі сваю эканамічную значнасць да 1880-х гадоў, калі пачалі дамінаваць чыгуначныя станцыі³. Так, летні Зэльвенскі кірмаш у канцы XVIII – пачатку XIX ст. нічым

² Шыбека З. Гарадская цывілізацыя: Беларусь і свет. Курс лекцыяў. Вільня, 2009. С. 62, 89–91.

³ Шыбека З. Гарады Беларусі (60-я гады XIX – пачатак XX стагоддзяў). Мінск, 1997. С. 78–87; Соркіна І. Мясцічкі Беларусі ў канцы XVIII – першай палове XIX ст. Вільня, 2010.

не саступаў Лейпцыгскаму. У Зэльву з'язджаліся купцы з усёй Расіі, а таксама з Польшчы, Прусіі, Аўстрыі, Італіі, Даніі і Швецыі⁴. У 1938 г. мястэчкі былі пераўтвораны ў гарадскія і рабочыя пасёлкі, а таксама сёлы. Пасля далучэння ў 1939 г. часткі польскай дзяржавы (Заходняя Беларусь) да савецкай Беларусі такія ж пераўтварэнні былі праведзены і там⁵. У паселішчах рынкавага тыпу з традыцыямі ВКЛ новыя ўлады не мелі патрэбы.

У культурнай спадчыне мястэчак можна вылучыць 4 групы каштоўнасцяў. Да першай адносяцца помнікі архітэктуры або нерухомыя каштоўнасці матэрыяльнай культуры. Другую групу складаюць рухомыя каштоўнасці матэрыяльнай культуры. Гэта прыватныя калекцыі, музеі, мастацкія галерэі, бібліятэкі, архівы (пераважна памешчыкаў), а таксама прадметы побыту розных пластоў насельніцтва. У трэцюю групу ўключаны каштоўнасці духоўнай культуры або назапашаныя ў мястэчках майстэрства і веды. Гэта адукацыя, фальклор, традыцыі, навуковыя веды, літаратура, мастацтва, майстэрства ў галіне вытворчасці. У чацвёртую групу каштоўнасцяў аднесены самы вялікі скарб мястэчак. Гэта знакамітыя ўраджэнцы і жыхары гэтых паселішчаў. Разгледзім выдзеленыя групы па чарзе.

Першая група. Нерухомая матэрыяльная культура. У мястэчках пераважала заходнееўрапейская рэнесансавая мадэль забудовы. Буйнейшыя з іх мелі два цэнтры: панскі маёнтак і базарную плошчу. Яўрэйскіх гета не існавала, хоць юдзеі і хрысціяне сяліліся асобна. Яўрэйская частка мястэчка называлася “штэтлам”. Тыя мястэчкі, якія пазбеглі савецкай індустрыялізацыі, захавалі старадаўнюю планіроўку да нашых дзён. З 116 замкаў Беларусі XIV–XVII ст. больш за палову прыпадала на мястэчкі⁶. Замак у Крэве быў пабудаваны ў стылі архітэктуры замкаў Тэўтонскага ордэна⁷. Вежы Мірскага замка, на думку нямецкага даследчыка Брандта Берга, капіравалі ўязныя вежы

⁴ Швед В. Торговля в Белоруссии в период кризиса феодализма. Гродно, 1995. С. 24.

⁵ Шыбека З. Гарадская цывілізацыя: Беларусь і свет. Курс лекцыяў. Вільня, 2009. С. 132–133.

⁶ Вікіпедыя. Спіс замкаў ВКЛ. Рэжым доступу: http://be-x-old.wikipedia.org/wiki/Сьпіс_замкаў_ВКЛ

⁷ DSHI (Dokumentesammlung Herder-Institut in Marburg) 150 Nachlass Reklaitis 563, s. 75.

гарадскіх умацаванняў паўночнай Германіі⁸. Палацы магнатаў, такіх, як Сапегі і інш., часам называлі “Малым Версалемам”. Сярод храмаў вылучаліся сваёй веліччу барочныя касцёлы. Пасля задушэння паўстання 1863 г. у мястэчках будаваліся шматлікія цагляныя цэрквы ў псеўдарускім стылі. У кожным мястэчку было па некалькі сінагогаў. На шабад (у суботу) юдзеям забаранялася працаваць і нават ездзіць. Таму сінагогі размяшчаліся паводле геаграфічнага прынцыпу – каб да іх можна было дайсці пешшу. У магдэбургскіх мястэчках будаваліся ратушы. Раней казалі, што без карчмы не існавала і мястэчка. У Краснаполлі, на Магілёўшчыне, у 1922 г. быў пастаўлены першы ў свеце помнік расійскаму правадзюру бальшавікоў Леніну. Праўда, помнік быў з гліны⁹. У сучаснай Беларусі помнік Леніну стаіць у кожным адміністрацыйным цэнтры.

Другая група. Рухомая матэрыяльная культура. Скарбы палацаў пачалі фармавацца ў XVI ст., у эпоху позняга Рэнесансу. Тады на Захадзе ўжо можна было шмат чаго купіць, а галоўнае – было за што. Цэны на беларускае зерне, якім гандлявалі мясцовыя землеўладальнікі, рэзка падскочылі ўверх. Па падліках Андрэя Гецэвіча, буйныя музейныя калекцыі, сямейныя архівы, карцінныя галерэі і бібліятэкі мелі каля 400 маэнткаў (у межах сучаснай Беларусі). З гэтай колькасці каля 54 знаходзілася непасрэдна ў мястэчках, а яшчэ больш – побач з імі¹⁰. У памешчыка Міхаіла Валіцкага ў Азёрах было 2820 кніг. Яму ўдалося набыць кнігі ў Парыжы са збораў Людовіка XVI і Марыі Антуанеты¹¹. У Бераставіцы Вялікай у багатым сямейным архіве графаў Касакоўскіх захоўваўся развітальны ліст імператара Напалеона да свайго ад’ютанта генерала Юзэфа Касакоўскага¹². У бачэйкаўскім палацы старанна зберагалі перапіску Аляксандры Цеханавецкай з Анарэ дэ Бальзакам¹³.

⁸ Geographischer Bilderatlas des polnisch-weißrussischen Grenzgebietes mit 100 photographischen Aufnahmen und 1 Übersichtskärtchen von Oberarzt Dr. V.Brandt. Berlin, 1918. S. 120.

⁹ Дым М. Тут гукні — адгукнецца Расія! // Народная газета. 2009, 9 снежня. Рэжым доступу: http://www.ng.by/ru/issues?art_id=41453

¹⁰ Бібліятэкі – Образование в Беларуси – XIX век. Рэжым доступу: <http://groedu.narod.ru/land6.htm>

¹¹ Kowkiel L. Prywatne księgozbiory na Grodzieńszczyźnie w pierwszej połowie XIX wieku. Kraków, 2005. S. 44.

¹² Aftanazy R. Materiały do dziejów Rezydencji. T. IIIa. Warszawa, 1987. S. 23–26.

¹³ Aftanazy R. Materiały do dziejów Rezydencji. T. Ia. Część 1. Warszawa, 1986. S. 13–23.

Сваімі культурнымі каштоўнасцямі мястэчкі пераўзыходзілі гарады. У памешчыцкіх палацах зберагаліся культурныя традыцыі Вялікага Княства Літоўскага і ў часы Расійскай імперыі. Сабраныя там музейныя калекцыі не перамяшчаліся ў гарадскія цэнтры. Паміж горадам рускай культуры і мястэчкам ліцвінскай культуры пралягала мяжа культурнага супрацьстаяння.

Трэцяя група. Каштоўнасці духоўнай культуры. Пачатковыя школы ў мястэчках былі даступнымі для мяшчанаў і сялянаў. У XVIII ст. там дзейнічалі нават калегіумы і акружныя школы, прызначаныя для ваяводскіх гарадоў. У першай палове XIX ст. у складзе Расіі мястэчкі таксама мелі гімназіі. У той час у Гродзенскай губерні гэтыя паселішчы па колькасці вучняў сярэдніх школ нават апярэджвалі гарады¹⁴. Мясцічкі былі цэнтрамі рэлігійнай адукацыі юдзеяў. Ешыботы ў Валожыне, Міры, Любавічах набылі ў XIX ст. сусветную вядомасць. Графы Тызенгаўзы мелі ў Паставах уласны запарк, дзе праводзілі навуковыя даследаванні. Іх антрапалагічная калекцыя налічвала каля 3 тысяч птушыных чучалаў¹⁵. Дзякуючы мястэчкам гарадскія каштоўнасці еўрапейскіх узораў даходзілі да вясковага насельніцтва. Інтэлектуальнае жыццё беларускіх правінцыяў, у параўнанні з рускімі землямі, было больш насычаным. Першыя мануфактуры і фабрыкі Беларусі ўзніклі ў мястэчках. Толькі багатыя памешчыкі мелі для гэтага магчымасці. У адрозненне ад гарадоў, мястэчкі амаль не закранула царская русіфікацыя, а савецкая русіфікацыя пакідала месца для мясцовага каларыту.

Чацвёртая група каштоўнасцяў – людзі. Краяведы і экскурсаводы любяць хваліцца тым, што мястэчкі наведвалі манархі. Больш сур'ёзнай увагі заслугоўваюць нацыянальныя героі, якія змагаліся супраць захопнікаў. Мясцічка Дзятлава належала знакамітаму гетману Канстанціну Астрожскаму¹⁶. Але гэта ніяк не адзначана. Можа таму, што ў 1514 г. ён разбіў маскоўскае войска, якое ў тры разы пераўзыходзіла сілы ліцвінскага гетмана. У настаўніцкай семінарыі ў Маладзечне вучыліся Сымон Рак-Міхайлоўскі і Язэп Лёсік, дзеячы беларускага руху ў пачатку XX ст. З мястэчак Беларусі выйшлі многія палітычныя

¹⁴ Соркіна І. Мясцічкі Беларусі ў канцы XVIII – першай палове XIX ст. Вільня, 2010. С. 265.

¹⁵ Aftanazy R. Materiały do dziejów Rezydencji. T. IVa. Warszawa, 1987. S. 354–361.

¹⁶ Князева В. Падарожжа па Беларусі: Гарады і гарадскія пасёлкі. Мінск, 2005. С. 155.

лідэры Ізраіля, у тым ліку стваральнік сучаснай версіі іўрыта Лейзер Перэльман (бен-Егуда), экс-прэзідэнт краіны Шымон Перас (адпаведна мястэчкі Лужкі і Вішнева). У Лёзне, каля Віцебска, нарадзіўся знакаміты яўрэйскі мастак Марк Шагал¹⁷. Слаба даследавана дзейнасць знакамітых жыхароў беларускіх мястэчак каталіцкай веры. Часам толькі таму, што яны лічацца ў Беларусі палякамі.

У складзе Рэчы Паспалітай мястэчкі на беларускіх землях па сваіх багатцях не саступалі польскім ды нават і маленькім гарадкам Прусіі. Але калі беларусы такія багатыя, то чаму яны не маюць беларускага Эрмітажу, беларускага Луўра, беларускай Дрэздэнскай галерэі? Справа ў тым, што свае скарбы беларусы не змаглі ў дастатковай меры захаваць.

І зараз мы трапляем у “рай” страчаны.

Куды ж падзеліся беларускія скарбы мястэчак? Звычайна ўсё найлепшае, у тым ліку і скарбы, вывозяцца ў сталіцу. А дзе былая сталіца беларусаў Вільня? Зараз Вільня (Вільнюс) з’яўляецца сталіцай Літвы. Звычайна свае скарбы ахоўвае дзяржава. А дзе былая дзяржава беларусаў ВКЛ? Яна зруйнавана Расіяй, Прусіяй і Аўстрыяй у канцы XVIII ст. Звычайна скарбы канцэнтруюцца ў руках памешчыкаў, банкіраў, фабрыкантаў, купцоў? А дзе багатыя людзі беларускай зямлі? Яны абрабаваны, вынішчаны і выгнаны бальшавікамі.

Акрамя відавочных палітычных прычын, былі і іншыя. 1. Драўляныя храмы, палацы, іншыя пабудовы з дрэва перыядычна вынішчаліся пажарамі або разбураліся пад цяжарам часу. 2. Клімат Беларусі не назавеш італьянскім. Нават граніт не вытрымліваў беларускую вільготнасць. А мармур проста ператвараўся ў вапну. 3. Многія культурныя будынкі знішчаліся ці перабудоўваліся ў сувязі з рэлігійнымі трансфармацыямі. 4. У выніку шматлікіх і асабліва разбуральных у Беларусі войнаў, помнікі культуры гінулі. 5. У перыяд адсутнасці беларускай дзяржаўнасці рухомыя каштоўнасці вывозіліся ў Пецярбург, Маскву, Варшаву, Кракаў, Кіеў, Берлін. На думку прафесара Адама Мальдзіса, на сёння 90% беларускіх скарбаў знаходзіцца за межамі Беларусі. 6. Вывозіліся не толькі матэрыяльныя каштоўнасці, але і рамеснікі, кваліфікаваныя майстры, дзеячы культуры. Таленавітыя людзі

¹⁷ Иоффе Э.Г. Страницы истории евреев Беларуси. Краткий научно-популярный очерк. Минск, 1996. С. 215, 216, 241.

і самі ехалі ў Кракаў, Варшаву, Пецярбург, Маскву, дзе былі лепшыя ўмовы для раскрыцця іх здольнасцяў. Савецкая інтэлігенцыя Ленінграда фармавалася ў значнай ступені з яўрэяў, якія пражывалі ў мястэчках усходняй Беларусі¹⁸. 7. Культурны патэнцыял мястэчак у гады савецкай улады разбураўся і не ўзнаўляўся. Мястэчкі страцілі сваіх багатых фундатараў.

Большасць помнікаў архітэктуры зараз уяўляюць сабой руіны. Па звестках міністра культуры Беларусі Паўла Латушкі, з 116 замкаў, што стаялі на беларускіх землях, страчана каля сотні (96)¹⁹. З дзвюх тысяч сінагог беларускіх гарадоў і мястэчак захавалася толькі 106²⁰. З 60 даваенных мячэтаў зараз дзейнічае толькі 9²¹.

У XIX–XX ст. Беларусь перажыла як мінімум 7 культурных катастрофаў. 1-2. Музейныя каштоўнасці мясцовых шляхціцаў, якія прынялі ўдзел у паўстаннях 1831 і 1863 г., вывозіліся ў Расію вазамі і вагонамі. 3. У гады Першай сусветнай вайны скарбы вывозіліся ўглыб Расіі на захаванне. Але адтуль яны ўжо не вярнуліся. Толькі з маёнтка князёў Цеханавецкіх (Бачэйкава) туды было адпраўлена тры вагоны каштоўнасцяў²². 4. Шмат скарбаў забралі з сабой палякі ў ходзе расійска-польскай вайны 1919–1920 г. Мінскае кола таварыства аховы помнікаў вывезла 600 скрыняў з 36000 экспанатаў²³. 5. Каб здабыць сродкі на індустрыялізацыю, расійскія бальшавікі прадавалі ў 1930-я г. беларускія скарбы за мяжу ў вялікіх колькасцях. 6. У мінулую вайну ў Расію і Германію было вывезена больш як 11 тысяч розных каштоўнасцяў²⁴. Пасля вайны гэтыя каштоўнасці часткова вярталіся з Германіі, але не ў Мінск, а ў Маскву. 7. Усе знойдзеныя ў беларускай зямлі скарбы з золата,

¹⁸ Бейзер М. Евреи Ленинграда. 1917–1939. Национальная жизнь и советизация. Москва–Иерусалим, 1999. С. 80–81.

¹⁹ БЕЛТА. Рэжым доступу: <http://news.tut.by/culture/208589.html>

²⁰ Інтэрв'ю Г. Лабадзенкі з І. Герасімавай // Звязда. 2011, 15 сакавіка. Рэжым доступу: <http://news.tut.by/society/218414.html>

²¹ Гарошка Л. Сучаснае рэлігійнае становішча ў Беларусі // Беларускі зборнік. Кніга 4. Мюнхен, 1956. С. 136; Мечети Беларусі. Историческая справка. Режим доступу: <http://muslimby.info/?p=549>

²² Мальдис А. «Три вагона ценностей, вывезенных в Москву» // Беларусь сегодня. 2010, 9 октября.

²³ Мальдис А. Скарбы продкаў // Выбранае. Мінск: “Кнігазбор”, 2007. С. 337.

²⁴ Рошчына Т. Лекцыя 1. Рэстытуцыя культурных каштоўнасцяў. Рэжым доступу: http://bk.baj.by/lekcyji/historyja/roszczyzna_01.htm

срэбра, каштоўных камянёў да 18 лютага 1991 г. адпраўляліся на захаванне ў Маскву. Ад 1964 да 1991 года туды адпраўлена з Беларусі 2088 адзінак розных каштоўнасцяў²⁵. Усяго прафесар Адам Мальдзіс налічыў больш за 20 буйных прыватных і грамадскіх калекцыяў, вывезеных з Беларусі²⁶. Такім чынам, асаблівасцю Беларусі стаў гіпертрафіраваны характар вынішчэння і разбурэння культурных каштоўнасцяў²⁷.

З утварэннем Рэспублікі Беларусь, здавалася б, узнік шанец для ўзнаўлення страчанага “раю”. Аднак як ні парадаксальна, і ў сучаснай Беларусі помнікі архітэктуры працягваюць разбурацца ў ходзе мадэрнізацыі гарадскіх паселішчаў. І проста феноменальна, што нават сёння нешта збераглося, праўда, найбольш у Заходняй Беларусі. А для захавання і аднаўлення гісторыка-культурнай спадчыны мястэчак ўсё ж такі нешта робіцца.

І зараз настала чарга звярнуцца да апошняга сюжэту – “рай” захаваны і ўзноўлены.

Сёння ў Дзяржаўным спісе гісторыка-культурных каштоўнасцяў Беларусі ўлічана 4911 аб’ектаў спадчыны (з іх 4779 нерухомя, 73 рухомя і 59 нематэрыяльныя). Усе яны знаходзяцца пад аховай дзяржавы. Аднак эфектыўныя механізмы іх аховы не створаны. З 1999 г. у Беларусі праводзіцца палітыка падтрымкі малых і сярэдніх гарадоў. Пры гэтым аднаўленне ў іх культурнай спадчыны не прадугледжваецца. Гэтым займаецца Міністэрства культуры. Зроблена вельмі мала. У былых мястэчках узнаўляюцца пераважна толькі найбуйнейшыя замкі – у Міры, Гальшанах, Косаве. Якасць рэстаўрацыі вельмі нізкая. Часта рэстаўрацыя ператвараецца ў разбурэнне. Не хапае ведаў, спецыялістаў. Рэстаўрацыя патрабуе вялікіх сродкаў. Дзяржава не ў стане задаволіць усе запатрабаванні. Таму без прыватызацыі адраджэнне культурнай спадчыны немагчыма. Грамадская камісія на чале з Мальдзісам шмат зрабіла для выяўлення вывезеных каштоўнасцяў. Аднак рэстытуцыяй на ўзроўні дзяржавы сур’ёзна ніхто не займаецца. Рэестр вывезеных з Беларусі каштоўнасцяў дагэтуль не складзены. Гісторыя былых

²⁵ Мальдзіс А. Трофеи военные и мирные // Беларусь сегодня. 2008, 16 апреля.

²⁶ Мальдзіс А. Скарбы продкаў // Выбранае. Мінск: “Кнігазбор”, 2007. С. 337.

²⁷ Гл.: Габрусь Т.В., Кулагін А.М., Ткачоў М.А., Чантурыя Ю.У. Страчаная спадчына. Мінск: Беларусь, 2003.

мястэчак слаба вывучана. А развіццё пазнавальнага турызму ў Беларусі знаходзіцца пакуль на нізкім узроўні²⁸.

Такім чынам, былы “рай” мястэчак і іншых гарадскіх паселішчаў Беларусі пакуль не ўзноўлены. І гэта ўплывае на жыццё беларусаў. Культурныя руіны з’яўляюцца адной з важных прычын многіх праблем сучаснай Беларусі. Урэшце, як вяртанне ў рай, так і адраджэнне страчанай спадчыны – гэта вялікая ілюзія. Але яна дае людзям надзею і сілу духу. Да гэтага варта імкнуцца. Ствараць страчаны рай хоць бы ў нашых галовах.

Няма сумневаў, што былыя мястэчкі яшчэ адродзяць і сваю назву, а некаторыя і свае скарбы. 1. З развіццём гандлёвых сувязяў з Захадам будзе запатрабавана іх пасрэдніцкая роля. 2. Будзе запатрабаваным і сціплае жыццё у маленькіх гарадках, бо сучасны эканамічны крызіс ёсць адначасова і крызісам гарадской цывілізацыі, крызісам грамадства празмернага спажывання. 3. Для адраджэння былых мястэчкаў Беларусі існуюць вялікія перспектывы супрацоўніцтва найперш з Польшчай. Большасць скарбаў мястэчак створана прадстаўнікамі польскай культуры. Існуюць падставы для сумесных праектаў па рэстаўрацыі, рэстытуцыі, музеізацыі, мемарыялізацыі ў мястэчках Беларусі. Пажадана стварэнне копіяў і муляжоў вывезеных з беларускіх земляў каштоўнасцяў. Пажадана ажыццяўленне навуковых праграм даследавання гісторыі мястэчак лакальнага і нацыянальнага маштабу. Не ўсё зроблена і для сумеснага шанавання знакамітасцяў, якія спрычыніліся да культуры розных народаў. Тое самае тычыцца і перспектываў супрацоўніцтва з Ізраілем, Літвой, Украінай і нават Германіяй. Былыя мястэчкі Беларусі – гэта ж і песня розных народаў Еўропы.

У адносінах да сваёй культурнай спадчыны беларусам неабходна прытрымлівацца міжнародных прынцыпаў. Усе скарбы, створаныя на беларускіх землях, у тым ліку і ў мястэчках, належаць Беларусі. Усе таленты, як мясцовага, так і не мясцовага паходжання, якія працавалі на беларускіх землях, належаць беларускай культуры. У той жа час неабходна прызнаць, што разнастайныя багацці мястэчак Беларусі

²⁸ Шыбека З. Гісторыка-культурная спадчына гарадоў Беларусі ў турыстычным менеджменце // Этнасцыяльныя і конфесійныя працэсы ў сучасным грамадстве: сб. навуч. ст. / ГрГУ ім. Я. Купалы. Гродно, 2010. С. 360–364.

з'яўляюцца культурнай спадчынай розных народаў, якія жылі і жывуць на беларускіх землях, а не толькі ўласна беларускага.

Сур'ёзная праца па адраджэнні страчанага раю, культурнай спадчыны былых мястэчак Беларусі толькі пачынаецца. У сувязі з гэтым варта было б вярнуць іх ранейшую назву – “мястэчка”.

Якія эканамічныя нішы існуюць для Беларусі ў рэгіёне?

Адказ на пытанне “Якая будучая ніша Рэспублікі Беларусь?” у мяне ёсць, і ён вельмі кароткі. Каб гэты вывад стаў відавочным не толькі для мяне, але і для вас, спатрэбяцца ўводзіны, у якіх я хачу закрануць тэму: што гэта было, што адбылося на працягу 2011 года з беларускай эканомікай? Больш цікавага года і больш цікавай краіны, з пункту гледжання эканамічных перамен, яшчэ не было. Палітолагі і эканамісты будуць яшчэ дысертацыі абараняць, вывучаючы і аналізуючы тое, што адбывалася і што адбываецца. Самы галоўны вывад, які можна зрабіць, – мадэль эканамічнага росту, якая існавала ў Беларусі да апошняга года, перастала існаваць.

Гэтая дастаткова ўнікальная сітуацыя звязана з тым, што сапраўды доўгія гады да крызісу назіраўся эканамічны рост, які складаў больш за 8% у сярэднім штогод на працягу апошніх дзесяці гадоў да 2008 года ўключна, гэта значыць, да першага крызіснага года. Гэта надзвычай высокія тэмпы эканамічнага росту, але ўсё гэта дасягалася асаблівым механізмам забеспячэння гэтага росту, які фактычна азначаў штучнае стымуляванне ўнутранага попыту як спажывецкага, так і інвестыцыйнага. Фактычна, галоўным механізмам, што прыводзіў у рух беларускую эканоміку (асабліва ў 2010 годзе, у якім назіраліся ўсе дысбалансы і які быў самым радыкальным у гэтым сэнсе годам), было штучнае стымуляванне эканамічнага росту праз фінансаванне дзяржаўных праграм пры дапамозе так званых квазі-бюджэтных механізмаў. Гаворка ідзе пра

тое, што заўсёды перавышэнне ўнутраных інвестыцыяў над унутранымі ашчаджаннямі азначае разрыў паміж унутранымі ашчаджаннямі і ўнутранымі інвестыцыямі. Гэта і ёсць праблема адмоўнага сальда бягучага рахунка. І да таго часу, пакуль іншыя дзяржавы, і ў першую чаргу Расія, гатовы былі падтрымліваць гэту эканамічную мадэль, яна была жыццяздольнай. І на канец 2010 года дэфіцыт знешняга фінансавання (дзірка) склаў ужо 17% ВУП, а па выніках першага кварталу 2011 года рост ВУП склаў 12,5% і пры гэтым 25% ВУП склаў дэфіцыт знешняга фінансавання. Надалей стала зразумелым, што гэта не устойлівы стан, рана ці позна дысбалансы павінны быць ліквідаваныя ці кіраваным спосабам, ці праз катастрофы.

Улады Беларусі выбралі другі варыянт. І ўлады бяздзейнічалі ўсе шэсць месяцаў крызісу, пачатак якога можна ўпэўнена датаваць 16 сакавіка 2011 года (калі фактычна адбыўся параліч грашовай сістэмы краіны, калі валютны рынак фактычна знік, а банкі стаялі з аднабаковай карэкціроўкай на куплю валюты), і які закончыўся толькі 14 верасня 2011 года, з моманту ўвядзення дадатковай сесіі на валютна-фондавай біржы. Чаму гэта так доўга цягнулася? Таму што ўлады супраціўляліся непазбежнаму.

Было зразумела, што дэфіцыт бягучага рахунка азначае, што адзіны макраэканамічны параметр устаноўлены памылкова, а менавіта – удзельны курс беларускага рубля. Тады дэвальвацыя адбылася катастрафічным спосабам, насуперак пажаданням уладаў. Увядзенне дадатковай сесіі на валютна-фондавай біржы было юрыдычным прызнаннем таго, што склалася дэ-факта. У выніку чаго склалася сітуацыя, аналізуючы якую, можна адказаць на пытанне: “Дзе мы знаходзімся цяпер?”

Макраэканамічныя дысбалансы з пункту гледжання знешняга сектара ліквідаваныя. З траўня 2011 года знешнегандлёвае сальда таварамі і паслугамі можна ахарактарызаваць як слаба дадатнае. Было пару месяцаў адмоўным падчас ажыятажнага ўвозу машын з-за мяжы ў пачатку лета, калі ўводзіўся Мытны саюз. Бюджэт цяпер зводзяць з прафіцытам. Па праўдзе кажучы, ён паступова змяншаецца. У верасні ён складаў 1,5%; 2011 год, відаць, скончыцца з паказчыкам меней за 1%. Тым не менш, гэта прафіцытны бюджэт. Зразумела, што гэта эфект дэвальвацыйных і інфляцыйных працэсаў, але ўсё ж бюджэт збалансаваны. У рэальным адлюстраванні з улікам інфляцыі па стане на кастрычнік 2011 года прыбыткі кампаній выраслі на 60%. Гэта ў чыстым выглядзе вынік таго,

што прыбыткі насельніцтва ўпалі, значна паменшылася ўдзельная вага вытворчых выдаткаў кампаній па зарплате ў выніку дэвальвацыі. Такі паказчык узроўню жыцця, як сярэдняя заробная плата, склаў прыкладна 240 далараў па цяперашнім курсе.

Гэта аргументаваныя факты вяртання краіны ў сітуацыю 2005–2006 гадоў. Гэта гаворыць само за сябе, што эканамічны рост, які назіраўся, а адпаведна і рост узроўню жыцця, былі знешнімі спецефектамі жадання ўсяго свету фінансаваць беларускі эканамічны цуд. Больш за тое, можна сказаць, што не так даўно Дзяржкамстат Расіі ўпершыню зрабіў двухбаковы платны баланс, які быў апублікаваны ў Беларусі і Расіі асобна. У гэтым дакуменце нескладана заўважыць, што знешнегандлёвы дэфіцыт наш з Расіяй выразна карэлюе з фактычнымі змяненнямі ўмоваў гандлю з Расіяй, пачынаючы з 2006 года, выразна супадае з пагаршэннем нашага патэнцыялу ў знешнім сектары краіны. Гаворка ідзе пра тое, што негатыўныя з’явы, якія назапасіліся ў эканоміцы Рэспублікі Беларусь за апошнія пяць гадоў, з’яўляюцца эканамічнай платой за 2006 год. Што такое 2006 год? У гэтым годзе праходзілі выбары Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь. Для дзейнага прэзідэнта гэта быў лішні тэрмін нават з улікам рэферэндуму 1996 года, калі лічыць гэты рэферэндум больш-менш легітымным.

Перспектывы на наступны 2012 год і наогул на найбліжэйшыя гады не вельмі добрыя. Крызіс скончыўся, але інвестыцыйных крыніцаў унутранага росту няма. Знешні попыт з улікам сусветнай рэцэсіі, якая працягваецца, наўрад ці будзе рухавіком эканамічнага росту, хутчэй за ўсё наадварот. І калі меркаваць па гісторыі 2009 года, мы ведаем, што да знешніх шокаў беларуская эканоміка адаптуецца вельмі цяжка і балюча. Падзенне экспарту ў выпадку, калі гэтая другая хваля сусветнага крызісу пачнецца, будзе вылічвацца дзясяткамі працэнтаў – 30–40. Такі прагноз цалкам можа быць. Яшчэ раз падкрэсліваю, што ўнутраных крыніцаў для эканамічнага росту няма. Якім было выйсце з паралічу грашовай сістэмы краіны? Што адбылося? Адбылося аднаўленне знешняй канкурэнтаздольнасці за кошт дэвальвацыі. Але пры гэтым у адрозненне, напрыклад, ад расійскай дэвальвацыі 1998 года, у нас не было вялікага запasu незагружаных вытворчых магутнасцяў, і фактычна аднаўленне балансу адбылося за кошт рэзкага скарачэння ўнутранага попыту, унутранага выдаткавання; і агульная вытворчасць, якая выслабанілася, пайшла на экспарт. Што адбылося? Унутраны попыт дастаткова сур’ёзна сціснуўся.

Планы ўрада на наступны год (пра гэта ва ўрадзе адкрыта гавораць) па палітычных прычынах прыйшлося скласці, зыходзячы з 5,2% росту ВУП на наступны год. Але больш верагодна, што гэта будзе ў найлепшым выпадку прыкладна 1,5% росту. Гэта не мае ацэнкі. Такі падлік зроблены з дапамогай эканаметрычнай мадэлі Інстытута прыватызацыі і менеджменту. Яшчэ да газавых пагадненняў з Расіяй урад планаваў прыкладна 1,5% спаду ў эканоміцы. А той грант у знешнім гандлі, які мы атрымалі дзякуючы змяненню ўмоваў у цэнаўтварэнні на расійскі газ, ён прыкладна адпавядае 3% росту ВУП штогод.

Інакш кажучы, гаворка ідзе пра тое, што ўнутраных крыніцаў для эканамічнага росту няма. Гэта паўплывае на тое, што такая стагнацыя будзе назірацца найбліжэйшыя некалькі гадоў. Катастрофы ніякай не будзе, таму што баланс зводзіцца і нават з улікам праблемы рэзкага росту кошту абслугоўвання знешняга доўгу, калі ў наступным годзе трэба будзе выплаціць 1,6 мільярда доўгу, потым 2 мільярды, потым крыху больш за 2 мільярды. 2012–2014 гады – гэта пік вяртання знешняга доўгу.

Крызіс, увогуле, завяршыўся, але асабліваць цяперашняй сітуацыі заключаецца ў тым, каб мы, пазбегнуўшы адной пасткі – дэвальвацыйнай і інфляцыйнай, першымі не трапілі ў другую пастку – недаінвеставання і нізкага эканамічнага росту, што на самай справе з’яўляецца вельмі небяспечным, бо на працягу некалькіх гадоў няма эканамічнага росту: як ніякага рэальнага росту эканомікі, так і росту рэальных прыбыткаў насельніцтва. Гэты разрыў узроўню прыбыткаў насельніцтва, які цяпер ёсць паміж нашымі суседнімі краінамі, у прыватнасці, з Расіяй, будзе негатыўна адлюстроўвацца на эканамічнай сітуацыі некаторых галін беларускай эканомікі. Некаторыя галіны ўжо на сабе адчулі ўплыў гэтага негатыву. Нескладана здагадацца, што гэта будаўнічая галіна. Капітальнае будаўніцтва першым пакутуе падчас крызісаў. Пачынаецца масавы ад’езд кваліфікаванай працоўнай сілы ў іншыя краіны, у першую чаргу ў Расію. Ацэнкі вельмі розныя. Якіх-небудзь пэўных лічбаў няма, але ў перспектыве каля 1,5 мільёнаў працаўнікоў змогуць пакінуць Беларусь і стаць гастарбайтарамі.

І цяпер я падыходжу да адказу на пытанне: “Якая ніша Рэспублікі Беларусь у найбліжэйшыя гады?” Гэта краіна-пастаўнік таных кваліфікаваных працоўных рэсурсаў для будаўніцтва ў краіны-суседзі. На жаль, гэта тая перспектыва, якую я некалькі гадоў таму называў з дзвюх магчымых рызык для Беларусі – гэта варыянт “Вялікай Малдовы”. Гэта

непазбежная дэіндустрыялізацыя, гэта вялікая доля працаздольнага насельніцтва, якое знаходзіцца на заработках у суседніх краінах. Частку насельніцтва, якая засталася, складаюць людзі, якія не змаглі ці не захацелі выязджаць. Яны будуць весці натуральную гаспадарку на лецішчах і выжываць за кошт дапамогі родзічаў з-за мяжы, якія туды паехалі. Гэта пастка, з якой вельмі складана выбрацца, таму што, страціўшы працоўныя рэсурсы, іх потым вельмі складана вярнуць.

Ёсць, вядома, варыянт, як пазбегнуць гэтага, але ён мае на ўвазе вельмі сур'ёзныя і радыкальныя структурныя пераўтварэнні ў эканоміцы. Яшчэ раз падкрэсліваю, што, аналізуючы тое, што адбылося ў Рэспубліцы Беларусь у 2011 годзе, я зразумеў: унікальная беларуская эканамічная мадэль насамрэч здольная даваць толькі тыя прыбыткі, якія дае цяпер, што яна неэфектыўная, што 200 з невялікім даляраў сярэдняй зарплаты працаздольнага насельніцтва – і ёсць кошт яе рэальнай эфектыўнасці. Запас павышэння эфектыўнасці ў нас, вядома, гіганцкі. Афіцыйна 70% ВУП ствараецца ў дзяржаўным сектары эканомікі. На самой справе ў дзяржаўным сектары ствараецца значна больш ВУП таму, што большая колькасць прыватных фірмаў, якія ўваходзяць у астатнія 30%, з'яўляюцца ў многім не зусім прыватнымі. Гэта, мякка кажучы, кампаніі, афіліяваныя з уладамі (мясцовымі ці вярхоўнай). Таму сапраўднага прыватнага бізнесу яшчэ меней.

Класічная, шмат разоў апісаная ў эканоміцы пастка, – гэта тое, куды мы трапілі на найбліжэйшыя 3–4 гады. Калі ў такім рэжыме эканоміка праіснуе, то гэта будзе безнадзейна змарнаванае наступнае дзесяцігоддзе. Сітуацыя такая, што стымуляў ва ўладаў ісці па шляху радыкальных структурных рэформаў няма па прычыне таго, што цяпер склалася такая эканамічная сітуацыя, якая дае магчымасць звесці канцы з канцамі. Крах прадухілены, усё як быццам бы добра. Такі стан, што “ні холадна ні гарача” і няма сэнсу “торгацца”. На жаль, я прытрымліваюся сярэнетэрміновай пазіцыі песіміста. Я аптыміст у тым плане, што крызіс завяршыўся. Я быў адным з першых, хто сказаў, што крызіс завяршыўся 14 верасня з моманту адкрыцця дадатковай сесіі на валютна-фондавай біржы. Яшчэ не было вынікаў дадзеных таргоў, але ўжо было зразумела, што ўсё скончылася. Надзея на тое, што глыбокі эканамічны крызіс напалохае нашы ўлады, што нейкія падзеі адбудуцца, аказалася марнай. У такой пастцы мы, відавочна, і правядзём наступныя гады.

Польска-беларускія стасункі да і пасля крызісу

Без сумневу, Польшча з'яўляецца для Беларусі важным міжнародным партнёрам. Пацверджаннем гэтага з'яўляецца больш за 300-гадовая супольная гісторыя сённяшніх беларускіх і польскіх тэрыторыяў і народаў, 400 кіламетраў агульнай мяжы, а таксама глыбокія сямейныя і культурныя сувязі. Бар'еры ў палітычнай сферы могуць абмежаваць, але не спыніць стасункі паміж людзьмі і гандаль паміж фірмамі дзвюх суседніх краінаў.

У гэтым кантэксце падаецца несправядлівым і неаб'ектыўным тое, што ў польскай штодзённай і аналітычнай прэсе пераважаюць хутчэй крытычныя каментары аб Беларусі і польска-беларускіх стасунках палітычнага характару¹. Таму мэтай ніжэй прадстаўленага аналізу з'яўляецца больш шырокі погляд на эканамічныя сувязі паміж Польшчай і Беларуссю да і пасля фінансавага крызісу 2008–2009 г.

Гісторыя стасункаў Польшчы і Беларусі ад 2004 г.

Эканамічныя стасункі паміж Польшчай, краінай – членам Еўрапейскага Саюзу (ЕС) ад 2004 г., і Беларуссю ў дадзены момант капіруюць напрамак эканамічных сувязяў паміж ЕС і Беларуссю, як у палітычным кантэксце, так і ў эканамічным.

¹ Паводле ўласных ацэнак аўтара.

Палітычны кантэкст

На жаль, афіцыйныя палітычныя стасункі Еўрапейскага Саюзу і Беларусі пагаршаліся ад 1996 г., а ў 2000-ых былі амаль замарожаныя. Такі стан стасункаў меў уплыў на змяншэнне колькасці і якасці кантактаў на ўзроўні ўрадаў і прэзідэнтаў Польшчы і Беларусі.

Еўрапейскі Саюз у 2007 г. увёў нават пэўныя санкцыі ў дачыненні да Беларусі, выключаючы яе з Сістэмы агульных тарыфных прэферэнцыяў супольнасці (GSP). Гэтае рашэнне не мела непасрэднага ўплыву на памер гандлёвых абаротаў паміж Польшчай і Беларуссю, аднак у значнай ступені ў выніку гэтага рашэння ад 2008 г. становіцца сальда ў двухбаковым гандлі перайшло да Польшчы (гл. графік 1).

У 2009 г. Еўрапейская камісія падтрымала ініцыятыву Польшчы і Швецыі і ініцыявала старт праграмы “Усходняга партнёрства”. У рамках праграмы ўрад Беларусі зможа пачаць збліжэнне з Еўрапейскім Саюзам пасля падпісання Дамовы аб асацыяцыі. Праграма прапануе магчымасці глыбокай эканамічнай інтэграцыі, інтэграцыі рынку працы, энергетычнага сектара і развіццё рэгіёнаў Беларусі.

Ад 2004 г. ці ад моманту далучэння Польшчы да ЕС, эканамічнае супрацоўніцтва Польшчы з Беларуссю рэгулюе Гандлёвая дамова паміж ЕС і СССР з 1989 г.

30 красавіка 2004 г. была падпісаная новая дамова паміж Урадам Польшчы і Урадам Беларусі аб эканамічным супрацоўніцтве, палажэнні якой не супярэчаць кампетэнцыям ЕС. Згодна з дамовай паўстала новая Супольная польска-беларуская камісія эканамічнага супрацоўніцтва, галоўныя задачы якой – гэта супрацоўніцтва ў энергетычным сектары, забеспячэнне доступу польскіх тавараў да беларускага рынку, стварэнне прававых асноў у выглядзе дамоў аб узаемных эканамічных стасунках, ліквідацыя бар’ераў, якія ўскладняюць развіццё гандлю і інвестыцыяў на рынках абедзвюх краінаў, асабліва ў кантэксце росту польскіх інвестыцыяў у Беларусі, а таксама развіццё малога і сярэдняга прадпрыемства².

² Згодна з інфармацыяй Міністэрства эканомікі Польшчы.

Эканамічны кантэкст

Узаемныя гандлёвыя стасункі Польшчы і Беларусі пасля далучэння Польшчы да ЕС прадстаўляе ніжэйшы графік.

Графік 1. Абароты і гандлёвае сальда Польшчы з Беларуссю ў 2004–2010 г.

Крыніца: Міністэрства гаспадаркі Польшчы.

Відавочныя наступствы крызісу на гандаль паміж Польшчай і Беларуссю. У 2009 г. агульны абарот зменшыўся ў параўнанні з 2008 г. на 1 млрд. долараў. У 2010 г. агульны абарот складаў 2,5 млрд. долараў, калі перад крызісам таварны гандаль дасягаў 3 млрд. долараў за год.

У 2010 г. Польшча мела 3,5% экспарту з Беларусі і займала шостае месца сярод усіх гандлёвых партнёраў краіны. Сярод усіх польскіх гандлёвых партнёраў Беларусь займае месца ў трэцім дзясятку і трэцяе месца сярод гандлёвых партнёраў Польшчы на прасторы СНД (пасля Расіі і Украіны).

Станоўчае сальда гандлёвых абаротаў расце для Польшчы: імпарт беларускіх тавараў у Польшчу ў 2010 г. (34,3% абароту ці 837,5 млн. долараў) быў у два разы меншы, чым экспарт тавараў з Польшчы ў Беларусь (65,7% абароту ці 1605,2 млн. долараў). Гандлёвае сальда ў 2010 г. было станоўчым для Польшчы ў памеры \$ 767,7 млн. (31,4% абароту)³.

³ Крыніца: Міністэрства эканомікі Польшчы.

Структура⁴ гандлю ў 2010 г. мела наступны выгляд:

- i) структура экспарту Польшчы ў Беларусь (галоўныя пазіцыі):
 - механічныя і электрычныя прылады,
 - мяса,
 - прадукты металургічнай прамысловасці,
 - прадукцыя з пластмасы;
- ii) структура імпарту Польшчы з Беларусі:
 - мінеральныя прадукты,
 - прадукты хімічнай прамысловасці,
 - дрэва і драўляныя вырабы.

Польскія інвестыцыі ў Беларусь

Згодна з дадзенымі Міністэрства гаспадаркі Рэспублікі Польшча ў Беларусі зарэгістраваны 533 таварыствы з удзелам польскага капіталу (507 таварыстваў у 2009 г.), з якіх 206 з удзелам 100% польскага капіталу. Агульная сума заангажаваных інвестыцыяў польскіх фірмаў у Беларусі з 1991 г. складае каля 300 млн. даляраў.

Дадзены графік паказвае дынаміку польскіх інвестыцыяў:

Графік 2. Польскія інвестыцыі ў 2003–2010 г.

Крыніца: Міністэрства гаспадаркі Польшчы.

⁴ Крыніца: Міністэрства замежных справаў Польшчы.

Дадзеныя з графіку сведчаць аб адсутнасці выразнага напрамку развіцця польскіх інвестыцыяў у Беларусі. Праўдападобна, кірунак ваганняў звязаны з інвестыцыямі (альбо іх адсутнасцю) асобных польскіх сярэдніх і вялікіх фірм.

Геаграфічная структура польскіх інвестыцыяў у Беларусі выглядае наступным чынам: 43% у Брэсцкай вобласці, 25% у Мінску, 16% у Гродзенскай вобласці, 6% у Мінскай вобласці⁵.

Калі казаць пра сектарную структуру інвестыцыяў польскіх таварыстваў, то іх капітал заангажаваны перадусім у вытворчасць спажывецкіх тавараў (29%), мэблі (16%), упакоўкі (15%) і вырабаў з пластыку і гумы (12%)⁶. Меншыя інвестыцыі сканцэнтраваны ў сектарах аптовага гандлю, дарожнага транспарту, дрэваапрацоўкі і прадукцыі вырабаў з дрэва.

Сярод заяўленых польскіх інвестыцыйных праектаў у Беларусі: мадэрнізацыя энергетычнай лініі Рось – Беласток, будова новай фабрыкі польскага таварыства “Атлас” (заяўлена 200 млн. еўра), кантроль над адным з найбуйнейшых страхавых таварыстваў Беларусі польскім “Таварыствам агульнага страхавання” (*PZU*). Найбуйнейшай замежнай інвестыцыяй у гісторыі Беларусі магла стаць будова вугальнай электрастанцыі ў Зэльве ў Гродзенскай вобласці, працуючай на польскім вуглі (размовы на гэтую тэму праводзіла Мінэнерга Беларусі і *Kulczyk Holding*). Аднак інвестыцыя каля 1,5–2 млрд. долараў так і не прыйшла ў Беларусь па пэўных прычынах.

У сваю чаргу беларускія інвестыцыі ў Польшчу выглядаюць вельмі сціпла: згодна з дадзенымі Нацыянальнага банка Польшчы, да 2008 г. наплыў беларускага капіталу быў на ўзроўні ўсяго 1,5–2 млн. еўра.

Сцэнарыі развіцця эканамічных польска-беларускіх стасункаў пасля крызісу

Для правядзення аналізу сцэнарыяў будучь выкарыстоўваюцца дадзеныя за 2009 г.⁷:

⁵ Крыніца: Міністэрства эканомікі Польшчы.

⁶ Крыніца: Міністэрства замежных спраў Польшчы.

⁷ Выкарыстаныя дадзеныя Міністэрства замежных спраў Польшчы.

- i) гандлёвы абарот паміж Польшчай і Беларуссю: 2,15 млрд. долараў;
- ii) структура гандлю: 55,8% беларускі імпорт, 44,2% беларускі экспарт;
- iii) сума польскіх інвестыцыяў у Беларусь за 2009 г.: 22,1 млн. долараў.

У наступнай частцы будуць падлічаныя магчымыя змены канечных дадзеных для абраных сцэнарыяў.

Сцэнарыі

Пры ацэнцы магчымасці эканамічнага супрацоўніцтва былі выбраныя 3 сцэнарыі⁸.

А. **WTO+FTA**: максімальная эканамічная інтэграцыя Беларусі і ЕС праз далучэнне Беларусі да Сусветнай гандлёвай арганізацыі і падпісанне дамовы аб вольным гандлі (*free trade agreement – FTA*).

Хоць падпісанне Дамовы аб вольным гандлі для Беларусі зараз магчымае праз удзел ва “Усходнім партнёрстве”, заўважым, што ўрад Беларусі можа прыспешыць перамовы аб далучэнні Беларусі да Сусветнай гандлёвай арганізацыі і ўвядзенні вольнага гандлю з ЕС, у які беларускія фірмы экспартуюць найбольшую долю сваёй прадукцыі. Лічым, што гэты сцэнарыі будзе магчымы і ў выпадку значнага “пахаладання” альбо нават разрыву інтэграцыйных стасункаў паміж Мінскам і Масквой.

Аднак перамовы і далучэнне да Сусветнай гандлёвай арганізацыі, а пазней перамовы і падпісанне Дамовы аб вольным гандлі з ЕС будуць цягнуцца нават па аптымістычных прагнозах каля 3 гадоў. Такім чынам, чаканыя змены пры такім сцэнарыі наступяць не раней, чым скончыцца працэс перамоваў, альбо найхутчэй праз 3 гады ад пачатку перамоваў.

Падчас перамоваў на тэму дамовы аб вольным гандлі беларускаму ўраду будуць патрэбныя стратэгічныя партнёры ў ЕС. З’яўляючыся суседам Беларусі і наймацнейшай дзяржавай з новых членаў Еўрапейскага Саюза, Польшча магла б адыграць ключавую ролю пасярэдніка ў эканамічнай інтэграцыі Беларусі і ЕС.

Згодна з нашымі падлікамі, падпісанне Дамовы аб вольным гандлі Беларусі з Еўрапейскім Саюзам дасць магчымасць істотнаму развіццю гандлю і абароту капіталу паміж Польшчай і Беларуссю. Гандаль можа

⁸ Абраныя сцэнарыі прэзентуюць уласныя погляды аўтара і абапіраюцца на ацэнкі экспертаў і ўласныя падлікі аўтара.

вырасці да 6-7 млрд. долараў за год (параўн.: памер абаротаў Польшчы са Славакіяй у 2009 г. склаў каля 6 млрд. долараў). Структура абаротаў выраўнаецца да ўзроўню 50/50 ад абароту.

Польскія інвестыцыі ў Беларусь вырастуць да ўзроўню вышэй за 50 млн. долараў, нават калі не браць пад увагу асобныя інвестыцыі буйных польскіх фірм. Пры гэтым прагназуем значны рост удзелу польскага капіталу ў сектары паслугаў (гандаль, транспарт, абслугоўванне інфраструктуры і г.д.).

Б. Усходняе партнёрства: пакрокавае збліжэнне Беларусі з ЕС у рамках ініцыятывы “Усходняга партнёрства”. Урад Беларусі яшчэ ў 2010 годзе агучыў напрамак лібералізацыі эканомікі і дыверсіфікацыі замежнага гандлю. У такім разе неабходна збліжэнне гандлёвых умоваў Беларусі на ўсходняй (Расія) і заходняй мяжы (ЕС, у тым ліку Польшча, Літва і Латвія). На дадзены момант існуе велізарная розніца ў гандлёвых умовах па гэтых двух напрамках: з аднаго боку бязмытны гандаль у рамках Мытнага саюзу Беларусі, Расіі і Казахстана (уведзены 6 ліпеня 2010 г.); з іншага – сярэдняя мытная стаўка на канец 2010 г. у памеры 10,34% для імпартаваных тавараў у Беларусь і выключэнне беларускіх тавараў з еўрапейскай Сістэмы агульных тарыфных прэферэнцыяў супольнасці (*GSP*).

У рамках Усходняга партнёрства ўрад Беларусі будзе мець магчымасць распачаць збліжэнне з Еўрапейскім Саюзам пасля падпісання Дамовы аб асацыяцыі (*Association Agreement – AA*), якая закладае пачатак перамоваў па Дамове аб стварэнні паглыбленай і ўсеабдымнай Зоны свабоднага гандлю (*Deep and comprehensive free trade area – DCFTA*) паміж Беларуссю і ЕС. Пры гэтым не ўдакладняецца тэрмін увядзення *DCFTA*. Гаворыцца аб тым, што гэта будзе магчыма, “як толькі краіна будзе дастаткова заангажаваная ва ўвядзенне і выкарыстанне далёка ідучага эфекту лібералізацыі, а таксама выканання абавязкаў з гэтым звязаных”⁹.

Згодна з нашымі ацэнкамі, пры ўмове палітычнага жадання, калі б урад Беларусі і Еўрапейская камісія распачалі перамовы ў снежні 2011 г., то падпісанне Дамовы аб асацыяцыі паміж ЕС і Беларуссю было б магчымае найхутчэй праз 2 гады. Перамовы і падрыхтоўка да

⁹ Eastern Partnership. Communication from the Commission of the European Communities, Brussels, November, 2008.

стварэння *DCFTA* зоймуць найменш наступныя 3–4 гады, пры ўмове, што адначасова Беларусь будзе актыўна праводзіць працэдуру далучэння краіны да Сусветнай гандлёвай арганізацыі. Так што найхутчэй Беларусь можа ўвайсці ў еўрапейскую зону вольнага гандлю мінімум праз 6 гадоў.

Уплыў на гандаль паміж Польшчай і Беларуссю ў рамках Усходняга партнёрства будзе развівацца ў часе згодна з прагрэсам праграмы. Канчатковы эффект – магчымы рост абароту нават да ўзроўню 6–7 млрд. долараў. З увагі на павольны тэмп атрымання такога выніку, структура гандлю (суадносіны экспарту Польшчы да імпарту Беларусі) не зменіцца крытычна ці застанецца станоўчай для Польшчы на ўзроўні 55/45.

Наплыў польскага капіталу ў Беларусь будзе павялічваецца, ствараючы выразны трэнд, і дасягне пасля увядзення *DCFTA* ўзроўню 50 млн. долараў за год.

Мы лічым, што павелічэнне абаротаў гандлю і капіталу для Польшчы стварае шанс для глыбокай інтэграцыі з Беларуссю (у тым ліку, у кірунках перадачы тэхналогій, ведаў, адукацыі, еўрапейскіх каштоўнасцяў), узмацняючы геапалітычную і эканамічную ролю Польшчы як ключавой дзяржавы Цэнтральна-Усходняй Еўропы.

В. Мытны саюз: максімальная інтэграцыя Беларусі з Расіяй праз Мытны саюз Беларусі, Расіі і Казахстана, а таксама праз Адзіную эканамічную прастору гэтых дзяржаваў.

Гэты сцэнарый нагадвае сітуацыю 2004–2008 г., калі беларускія ўлады накіроўвалі гандлёвы патэнцыял выключна на ўсход. Адной з галоўных прычынаў такіх паводзінаў былі мінімальныя цэны на энергетычную сыравіну – на нафту і газ, якія Беларусь набывала ў Расіі танней за рынкавую цану.

Мытны саюз Беларусі, Расіі і Казахстана пачаў дзейнічаць 6 ліпеня 2010 г. У Саюзе існуе абавязковая сістэма адзінай мытнай стаўкі для тавараў, імпартаваных на тэрыторыю любой з трох дзяржаваў. Саюз успрымаецца як першы крок для ўвядзення Адзінай эканамічнай прасторы Беларусі, Расіі і Казахстана. Планаваным тэрмінам запуску АЭП з’яўляецца 2012 г. пры ўмове, што краіны-члены захаваюць напрамак і прагрэс эканамічнай інтэграцыі.

У рамках гэтага сцэнарыя адзначаем, што ўдзел Беларусі ва Усходнім партнёрстве будзе мінімальны (выключна фармальны ўдзел у некаторых супольных рэгіянальных ініцыятывах) альбо Беларусь цалкам будзе выключаная з праграмы УП. Адзначаем таксама, што працэс далучэння

Беларусі да СГА будзе залежаць ад супольнага рашэння дзяржаваў-членаў АЭП.

Лічым, што стварэнне МС і АЭП будзе мець пазітыўны, аднак абмежаваны ўплыў на развіццё польска-беларускага гандлю і інвестыцыяў капіталу з Польшчы. Гэты ўплыў вынікае перадусім з кансалідацыі рынкаў Беларусі, Расіі і Казахстана, што з'яўляюцца найважнейшымі пазіцыямі ў структуры двухбаковага гандлю паміж Польшчай і Беларуссю. Інакш кажучы, польскі экспарт, імпорт, як і польскія інвестыцыі ў Беларусь, будуць мець месца і наступствы не толькі на тэрыторыі Беларусі, але і на супольнай прасторы трох дзяржаваў СНД¹⁰.

Па нашых ацэнках, у рамках прадстаўленага сцэнарыя ўзровень двухбаковага гандлю паміж Польшчай і Беларуссю на працягу 2 гадоў дасягне перадкрызіснага ўзроўню (3 млрд. долараў), а пазней будзе развівацца ў тэмпе каля 10–20% за год.

Павялічыцца таксама паток польскага капіталу ў эканоміку Беларусі, але мы не чакаем стабільнай тэндэнцыі росту інвестыцыяў з Польшчы. Напрамак развіцця будуць вызначаць асобныя буйныя інвестыцыі польскіх фірмаў у залежнасці ад інвестыцыйнага клімату ў Беларусі і эканамічнай кан'юнктуры ў створанай Адзінай эканамічнай прасторы.

Існуе тэарэтычная магчымасць спалучэння двух прадстаўленых сцэнарыяў: Б+В. Прэзідэнт Лукашэнка з увагі на знешнія¹¹ і ўнутраныя¹² прычыны можа заняць пазіцыю спрыяння двухбаковаму супрацоўніцтву як з Еўрапейскім Саюзам, так і з Расіяй.

Мы не бачым, аднак, магчымасці ацаніць уздзеянне змешанага сцэнарыя на гандаль Польшчы з Беларуссю, бо гэта залежыць ад глыбіні інтэграцыі ў кожным з напрамкаў (а варыянтаў тут шмат). Галоўнае, што ў рамках такога сцэнарыя эканамічныя стасункі Беларусі з Польшчай будуць залежаць ад вынікаў размоваў на ўзроўні “Еўрапейскі Саюз – Расія”.

¹⁰ Tochitskaya I. The Custom Union Between Belarus, Kazakhstan, and Russia: an Overview of Economic Implications for Belarus. *CASE Network Studies and Analyses*, no 405/2010.

¹¹ Напрыклад, нестабільныя стасункі прэзідэнта Беларусі з прэзідэнтам Расіі.

¹² Між іншым, выраслае адмоўнае сальда замежнага гандлю Беларусі (11,1% у 2010 г.), павялічаны ўнутраны доўг (52% на 1 студзеня 2011 г.).

Падсумаванне

Мэтай прадстаўленага тэксту быў аналіз эканамічных стасункаў Польшчы і Беларусі праз ацэнку ўплыву трох абраных сцэнарыяў на аб'ём і структуру двухбаковага гандлю і польскіх інвестыцыяў у Беларусь. Вынікі паказваюць, што ў кожным з трох варыянтаў ёсць патэнцыял росту гандлёвых абаротаў і патокаў капіталу.

Найбуйнейшы (у 2–3 разы) і найхутчэйшы (каля 3 гадоў) рост разгляданых чыннікаў магчымы ў сітуацыі, калі ўлады Беларусі пойдучь на паскарэнне інтэграцыі з Еўрапейскім Саюзам і на стварэнне зоны вольнага гандлю (*FTA*).

Падобны эфект будзе дасягнуты ў рамках другога сцэнарыя ці пры актыўным удзеле Беларусі ў праграме Усходняга партнёрства. Аднак часавы перыяд у такім выпадку павялічыцца мінімум да 6 гадоў.

Сцэнарый інтэграцыі Беларусі на ўсход у рамках Мытнага саюзу Беларусі, Расіі і Казахстана, а пазней Адзінай эканамічнай прасторы гэтых дзяржаваў характарызуецца найбольш павольным тэмпам развіцця эканамічных стасункаў Польшчы і Беларусі. Двухбаковы гандаль найперш дасягне перадкрысіснага ўзроўню абаротаў і будзе расці з хуткасцю прыблізна 10–20% за год, у той час як інвестыцыі будуць змяняцца штогод без выразнай накіраванасці на рост.

АЛЯКСЕЙ ЛАСТОЎСКИ
(“Палітычная сфера”, Беларусь)

Русацэнтрызм сярод праектаў беларускай ідэнтычнасці: роля і перспектывы ў сучаснай беларускай дзяржаве

Існуе даўняя і вельмі насычаная традыцыя апазнавання той зямлі, якая зараз вызначаецца як Рэспубліка Беларусь, у межах больш шырокай прасторы Рускага свету. Разуменне таго, што такое Рускі свет і якое месца ў ім займаюць нашыя землі, змянялася з цягам часу, эвалюцыянавалі ідэі, канцэпты, прапановы. У дадзеным жа дакладзе пойдзе размова пра адраджэнне і развіццё ў незалежнай Рэспубліцы Беларусь наноў гэтага ідэйнага комплексу, які тут мы прапануем называць “русацэнтрызмам”.

Ідэйнае ядро гэтага праекту – разгляд беларусаў як неад’емнай часткі рускага народу. Рускі народ разумеецца як суперэтнас, які аб’ядноўвае велікаросаў, маларосаў і беларусаў. Суперэтнас вызначаецца адзінствам мовы і культуры, агульнасцю каштоўнасцяў і менталітэту. Сцісла гэтую галоўную пазіцыю русацэнтрызму можна сфармуляваць наступным чынам: “Белорус, как великоросс и украинец, по своей теоретической и практической жизни является русским человеком, а Белоруссия, как Россия и Украина, составляют часть единой общерусской цивилизации”¹. Адсюль выцякае скіраванасць на саюз з Расіяй як на галоўную геапалітычную задачу для Беларусі. У пэўнай ступені перыферыійнымі для гэтага праекту з’яўляюцца адсылкі да славянскага братэрства і згадкі

¹ Криштапович Л. Белоруссия и русская цивилизация. Минск, 1999. С. 134–135.

пра славянскую цывілізацыю. Акрамя гэтага ядра можна вылучыць наступныя цэнтральныя катэгорыі апісання беларускай нацыі:

- 1) крытэрыі супольнасці (беларускі народ заўсёды ўспрымаецца як неад’емная частка рускай цывілізацыі, адсюль моцны націск на культурныя чыннікі прыналежнасці: культура, дух, менталітэт);
- 2) адносіны да моўнага пытання: руская мова ўспрымаецца як родная для беларусаў, у той жа час прызнаецца і існаванне асобнай беларускай мовы, але яе каштоўнасць зводзіцца да рэгіянальнага ці этнаграфічнага статусу;
- 3) мінулае беларусаў заўсёды разглядаецца ў аспекце агульнарускай гісторыі, адсюль фарміруецца адмысловая гістарыясофія, дзе найбольш істотнае значэнне набываюць перыяды адзінства (Кіеўская Русь, Расійская імперыя, СССР), тады як перыяды разрыву і адсутнасці агульнай дзяржаўнасці заўсёды ўспрымаюцца балюча і траўматычна, ды тлумачацца пераважна варожымі інтрыгамі;
- 4) такому канспіралагічнаму бачанню мінулага адпавядае і правідэнцыялісцкая візія сучаснасці, дзе актуальныя падзеі ацэньваюцца ў рамках схемы супрацьстаяння сусветнай змоўніцкай арганізацыі і месіянскай супольнасці (беларусаў/рускага народу)².

Падкрэсліваю, што размова ідзе менавіта пра кола ідэй, якія патрабуюць адпаведных суб’ектаў для ўласнай маніфестацыі – аўтараў і прамоўцаў; і розных інстытутаў – друкаваных выданняў, Інтэрнэт-сайтаў і г.д.

Некалькі слоў давядзецца прысвяціць тлумачэнню выбару менавіта гэтага тэрміну – “русацэнтрызм”. На наш погляд, тэрмін “заходнерусізм”, хоць і часта выкарыстоўваецца для апісання гэтага ідэйнага комплексу, найбольш адэкватна адпавядае таму этапу ў эвалюцыі гэтай інтэлектуальнай плыні, які меў месца ў другой палове XIX ст. У сучаснай жа Беларусі паўстаюць відавочныя праблемы пры выкарыстанні дадзенай намінацыі. Пры тым, што захоўваецца значная ступень сімвалічнай пераемнасці (справа не толькі ў выкарыстанні нейкіх тэарэтычных пастулатаў, спасылках на працы класікаў заходнерусізму, але і ў тым, што апошнім часам актыўна ўводзіцца нават саманазва “заходнерусы”), відавочна, што апалагетам Рускага свету ў незалежнай Рэспубліцы

² Больш падрабязна глядзіце: Ластоўскі А. Русацэнтрызм як ідэалагічны праект беларускай ідэнтычнасці // Палітычная сфера. 2010. № 14. С. 58–79.

Беларусь даводзіцца вырашаць кардынальна іншыя пытанні. Да таго ж, сучасная версія гэтай ідэйнай плыні выкарыстоўвае працы заходнерусаў XIX ст. толькі як адну з крыніцаў для фарміравання ўласнай ідэалогіі і легітымацыі. Яшчэ адна не менш важная крыніца – гэта сучасны рускі нацыянал-патрыятызм, адкуль бярэцца шмат базавых тлумачальных схем для бачання свету. Таму для даследчыкаў існуе магчымасць выбару, ці акцэнтаваць ідэйную пераемнасць і лінейнасць – і тады можна казаць пра рэінкарнацыю “заходнерусізму”, ці ўсё ж вызначаць у якасці прыярытэту падкрэсліванне інавацыйнасці і актуальнасці – і тады найлепш падыходзіць якраз “русацэнтрызм”. Зноў жа, на нашу думку, “заходнерусізм” заслугоўвае ўвагі і даследаванняў як надзвычай цікавы гістарычны феномен забытанай і складанай беларускай інтэлектуальнай гісторыі, тады як для разгледжання сучасных ідэйных біфуркацыяў і зрухаў у культурнай палітыцы больш рацыянальным выглядае выкарыстанне тэрміну “русацэнтрызм”.

Для пачатку 1990-х г. для прыхільнікаў ідэі адзінага Рускага свету была характэрна вострая хваравітая рэакцыя на распад СССР, якая суправаджалася непрыманням новаўтворанай беларускай дзяржавы, вострай антыпатыяй да ўлады, што разглядалася як рэалізатар інтарэсаў БНФ. З пачаткам прэзідэнцкага кіравання Лукашэнкі адбываецца паступовы пераход да поўнай ляяльнасці прадстаўнікоў русацэнтрызму ў дачыненні да дзяржаўнай улады, хаця заўважна, што да 1995 г. да новага прэзідэнта яшчэ прыглядаліся. Але практычнае ажыццяўленне Лукашэнкам галоўных патрабаванняў, жыццёва важных для русацэнтрызму – наданне рускай мове статусу дзяржаўнай, стварэнне саюзнай дзяржавы з Расіяй (хоць і не ў той радыкальнай форме, пра якую марылі русацэнтрысты), сталыя сімвалічныя апеляцыі да рускай культуры і рускага народу – заканамерна прыцягнула да кіраўніка краіны сімпатыі прыхільнікаў дадзенага інтэлектуальнага праекту. З гэтага часу русацэнтрысты сталі актыўна падтрымліваць новага прэзідэнта Беларусі, і яму нават была адведзена адмысловая роля для інтэрпрэтацыі гістарычнага працэсу. Быў створаны ідэалізаваны вобраз Прэзідэнта Аляксандра Лукашэнкі як персаналізаванага ўвасаблення народных інтарэсаў, харызматычнага лідэра, які інтуітыўна ўсведамляе і рэалізуе найбольш эфектыўную нацыянальную палітыку. Сучасная сітуацыя ў Беларусі стала ўспрымацца як супрацьстаянне дзвюх сілаў – беларускага народу (увасабленнем духу і каштоўнасцяў якога выступае

Аляксандр Лукашэнка) і таёмнага сусветнага ўраду, які з дапамогай сваіх агентаў – апазіцыйных сілаў – спрабуе ўсталяваць кантроль над краінай. Больш за тое, дадзенае супрацьстаянне набывае глабальную перспектыву. Беларусь (і яе прэзідэнт) пачынаюць разглядаць як апошні бастыён рускага свету, які адстойвае каштоўнасці славянскай цывілізацыі перад агрэсіўным надыходам таёмнага сусветнага ўраду. Адпаведна, Лукашэнка таксама доўгі перыяд успрымаўся як “ратавальнік свету”, што перадвызначала гіперляяльнае стаўленне да палітыкі, якую ажыццяўляў Прэзідэнт Рэспублікі Беларусь.

У другой палове 1990-х найбольш выбітныя прадстаўнікі русацэнтрызму (напрыклад, Л. Крыштаповіч і Э. Скобелеў) паспяхова інтэгруюцца ў дзяржаўную эліту краіны і пачынаюць аказваць істотны ўплыў як на публічны курс дзяржавы, так і на многія важныя аспекты культурнай палітыкі (у першую чаргу, гістарычную адукацыю). Гэта прывяло да аналітычнага атаясамлення дзяржаўнай ідэалогіі РБ з ідэямі русацэнтрызму, таму паўстае патрэба развесці гэтыя два практы. Існуе пэўнае падабенства ў ідэях, каштоўнасцях ды рыторыцы русацэнтрызму і дзяржаўнага практу: акцэнтацыя блізкасці беларускага і рускага народаў, накіраванасць на прыярытэтны саюз з Расіяй, сімпатыі да праваслаўя. Але калі для русацэнтрызму ўсе сістэмы каардынатаў дакладна расстаўленыя (у саюзе з Расіяй выратаванне, Захад жа нясе для Беларусі духоўную і фізічную смерць), то ў дзяржаўным пракце закладзеныя магчымасці для сітуацыйных зменаў і палітычных гульняў. Русацэнтрызм як канцэпцыя стабільны і канцэнтруецца вакол акрэсленага кола ідэяў, ён ідэалістычны ў сваёй сутнасці. Дзяржаўная ж канцэпцыя беларускай нацыі прагматычная, яна можа змяняцца ў залежнасці ад ваганняў сацыяльна-палітычнай сітуацыі.

І таму шчыльны альянс быў часовым і меў шанцы толькі ў канкрэтнай палітычнай сітуацыі (вострай барацьбы з нацыянальна-дэмакратычнай апазіцыяй у першы прэзідэнцкі тэрмін Аляксандра Лукашэнкі, сур’ёзнай стаўкі на інтэграцыю з Расіяй у той жа перыяд). У пачатку 2000-х стала заўважна, што тыя намеры і пажаданні, якія ўскладаліся беларускім кіраўніцтвам на Саюзную дзяржаву, не атрымалі жаданай рэалізацыі, і дзяржаўная стратэгія кардынальна мяняецца. Як і бальшавікі пасля ваенных паразаў ад Польшчы вымушаныя былі адмовіцца ад максімалісцкага курсу на сусветную рэвалюцыю і пачалі будаваць сацыялізм у адной асобнай краіне, так і Лукашэнка адкінуў

экспансіянісцкія мары і пачаў умацоўваць сваю ўладу ў Беларусі. “Як толькі працэс інтэграцыі пачаў пагражаць падарваць неабмежаваную ўладу Прэзідэнта Лукашэнка ў Беларусі, ён хутка змяніў накірунак і пачаў падкрэсліваць тэмы беларускай суверэннасці і незалежнасці. Амаль за ноч Прэзідэнт Лукашэнка ператварыўся са “славянскага інтэгратора” ў прынцыповага абаронцу беларускай нацыянальнай незалежнасці”³. Своеасаблівым праяўленнем змены арыенціраў стаў сфармаваны зверху запыт на стварэнне беларускай дзяржаўнай ідэалогіі, якая і павінна была фундаваць і легітымізаваць дадзены праект.

Зразумела, што такая цалкам прагматычная і рацыянальная змена палітыкі зусім не адпавядала тым ідэалістычным уяўленням, якія будаваліся ў мроях публіцыстаў-русацэнтрыстаў. Зноў жа, частка ідэолагаў русацэнтрызму перайшла на службу ў дзяржаўны апарат і ўжо на гэтых падставах вымушаная была захоўваць ранейшы курс звышляльнасці, а, між тым, інстытуцыйныя магчымасці для развіцця і распаўсюджвання ідэй русацэнтрызму па-за межамі дзяржаўнай сістэмы былі страчаныя. Так, калі ў 1997–1998 г. існавалі некалькі перыядычных выданняў, якія ці то адкрыта прапагандавалі русацэнтрысцкія ідэі (“Славянский набат”, “Личность”), ці то яўна ім сімпатызавалі (“Знамя юности”, “Мы и время”), то ў 2000-х усе гэтыя рэсурсы былі беззваротна згубленыя. Абвастрэнне ж міждзяржаўных стасункаў паміж Беларуссю і Расіяй, якія часам сталі набываць форму гандлёвых і інфармацыйных войнаў, паставілі пытанне пра патрэбу чарговай пераканфігурацыі ідэйнага комплексу русацэнтрызму.

Яна адбылася на працягу апошніх трох год.

У гэты час адбываецца замацаванне прысутнасці і актывізацыя русацэнтрызму ў Інтэрнэце, ствараюцца і замацоўваюцца некалькі сайтаў, якія пачынаюць досыць агрэсіўна і інтэнсіўна заваёўваць Інтэрнэт-прасторы:

- 1) інфармацыйна-аналітычны партал “Імперыя”⁴, прысвечаны геапалітычным пераўтварэнням на постсавецкай прасторы; гэты сайт існаваў яшчэ раней, але хутчэй у паўзамарожаным стане;

³ Leshchenko N. (2008) The National Ideology and the Basis of the Lukashenka Regime in Belarus, *Europe-Asia Studies*. Vol. 60, No. 8, pp. 1419–1433.

⁴ Информационно-аналитический портал «Империя» [Электронны рэсурс]. Рэжым доступу: <http://www.imperiya.by/> Дата доступу: 15.01.2012.

- 2) навукова-асветніцкі праект “Заходняя Русь”⁵, які складаецца пераважна з гістарычных артыкулаў і публіцыстыкі;
- 3) беларускі філіял інфармацыйнага агенцтва “Regnum” – “Regnum – Беларусь”⁶.

Трэба адзначыць некаторыя істотныя рысы. Гэтыя тры сайты рэгулярна абнаўляюцца, зробленыя на высокім дызайнерскім узроўні, праводзяць узгодненыя кампаніі, перадрукоўваюць найбольш істотныя матэрыялы з партнёрскіх рэсурсаў. Гэта кажа пра тое, што русацэнтрызм, які на некалькі год знік у цені беларускай публічнай прасторы, зараз у яе досыць паспяхова вярнуўся. Але ж ці адбыліся з ім якія-небудзь канцэптואльныя змены?

Найперш кідаецца ў вочы, што адбываецца паступовае адасабленне русацэнтрызму ад сучаснай беларускай дзяржавы, якая раней лічылася натуральным агентам па аднаўленні страчанай рускай еднасці. Нарастае крытыка розных аспектаў палітыкі беларускай дзяржавы, якая пакуль што ідзе па канспіралагічнай лініі выяўлення таемных сілаў у вышэйшых шэрагах адміністрацыйнага апарату. Нідзе ў публіцыстыцы нельга знайсці прамых выпاداў супраць Прэзідэнта РБ. Хоць ён і страціў свой свяшчэнны статус месіі, але недатыкальнасць засталася. Для сучаснай Беларусі пачынаюць выкарыстоўваць тропы “беларусізацыі” і “паланізацыі”, што зноў жа дэманструе нарастанне разыходжанняў у разуменні культурнай палітыкі паміж апалагетамі русацэнтрызму і беларускімі ўрадоўцамі. Яшчэ адной тэмай, якая стала актыўна распрацоўвацца ў публіцыстыцы русацэнтрыстаў у апошнія часы, стала непазбежная эканамічная залежнасць Беларусі і Расіі, якая пастаянна падкрэсліваецца і гіпертрафіруецца.

Існуе шэраг сведчанняў, якая дазваляюць выказаць меркаванне, што ўздым новай хвалі русацэнтрызму шмат у чым звязаны з дзейнасцю расійскай дзяржавы, якая пачынае інтэнсіўна прасоўваць праз гэтыя колы свае інтарэсы. Адзначым найбольш сімптаматычныя: напрыклад, стваральнік парталу “Імперыя” Юры Баранчык галоўнай навіной на сайце паставіў паведамленне, што ён прымаў удзел у круглым stole “За Саюз” у Дзяржаўнай думе РФ, таму нічога дзіўнага, што 5 студзеня 2011 г.

⁵ Научно-просветительский проект «Западная Русь» [Электронны рэсурс]. Рэжым доступу: <http://zapadrus.su/>. Дата доступу: 15.01.2012.

⁶ Информационное агенство “Regnum – Беларусь” [Электронны рэсурс]. Рэжым доступу: <http://www.belarus.regnum.ru/>. Дата доступу: 15.01.2012.

там жа з'яўляецца аўтарская аналітыка Баранчыка пад сімптаматычнай назвай “Прэзідэнт Пуцін – гарант беларускай дзяржаўнасці”. Тое, што інфармацыйнае агенцтва “Рэгнум” занялося нашай краінай і адкрыла свой філіял тут таксама сімптаматычна: латвійскі журналіст Інара Мурніецэ сцвярджаў, што “*Regnum* актыўна защищавал палітыку Крэмля во время російско-грузинской войны, даёт адностороннюю інфармацыю о процессах в Молдове, на Украине и в других местах, а вопрос „соотечественников“ использует в качестве прикрытия для продвижения политических интересов России”⁷. Вельмі сімвалічны і той факт, што калі скандальна славыты віцебскі чыноўнік і русацэнтрыст Андрэй Герашчанка быў звольнены з працы ў Віцебскім аблвыканкаме, у той жа дзень ён атрымаў пасведчанне пра ўваходжанне ў Расійскі саюз пісьменнікаў. Натуральна, што пасля гэтага ён актыўна пачаў публікавацца на сайце “Рэгнум”, як, дарэчы, і беларускі палітолаг Мікалай Малішэўскі, звольнены з Акадэміі кіравання пры Прэзідэнце РБ. Апошні даказвае, што заходнія краіны фінансуюць беларускі рэжым, які раскрадае расійскія рэсурсы, а расійскія датыцыі выкарыстоўвае, каб праводзіць гвалтоўную беларусізацыю. Відавочная змена курсу расійскай палітыкі ў дачыненні да Беларусі: калі раней лічылася, што Лукашэнка і так рэалізуе прарасійскія інтарэсы, і таму няма ніякай патрэбы ў стварэнні сваіх груп інтарэсу і прасоўвання ў беларускай інфармацыйнай прасторы, то прытарможванні ў інтэграцыйных праектах і разгортванні гандлёвых і паліўных войнаў прымуслі Крэмль актыўна заняцца стварэннем свайго прадстаўніцтва ў Беларусі.

Адбываецца і паралельная трансфармацыя ў стаўленні да сучаснай расійскай дзяржавы сярод прыхільнікаў ідэалізаванага Рускага свету. У 1990-я г. русацэнтрысты бачылі ў Расійскай Федэрацыі краіну паняволеную жыда-масонскім кланам, а ў Лукашэнку – выратавальніка славянскага свету. Напрыклад, у 1999 г. дэпутаты Палаты прадстаўнікоў Нацыянальнага сходу Рэспублікі Беларусь Валер Драко і Сяргей Касцян такім чынам апісвалі стан улады ў Расійскай Федэрацыі: “На данном этапе в РФ существует вполне оформившийся сионофашизм. Зародившись после второй мировой войны в капиталистических странах,

⁷ Мурниецэ И. На страже интересов Крэмля // ИноСМИ [Электронны рэсурс]. Рэжым доступу: <http://www.inosmi.ru/sngbaltia/20091026/156425908.html>. Дата доступу: 15.01.2012.

он в нынешней России добился “сионизации государственной власти” и временного порабощения ее народов... В Российской Федерации, сионизировав государственную власть, сионофашисты уже захватили ключевые позиции в экономике, политике, культуре”⁸. Сучасны русацэнтрызм у Беларусі ўсё больш становіцца скіраваным на Расію, зараз менавіта туды змяшчаецца ўвага, менавіта там бачыцца актыўны полюс, які будзе вырастоўваць рускую цывілізацыю. Прэзідэнт Лукашэнка з гэтай адказнай місіяй не справіўся.

Такім чынам, кола русацэнтрыстаў пачынае свядома выкарыстоўваецца расійскімі палітэахілагамі як сродак ціску на беларускія ўлады, якія ўжо з падазрэннем глядзяць на русацэнтрызм і праводзяць некаторыя рэпрэсіўныя крокі сярод найбольш палымяных актывістаў (зноў жа згадаем звальненні Герашчанкі і Малішэўскага).

Можна прагназаваць толькі далейшае разыходжанне інтарэсаў кола русацэнтрыстаў і дзяржаўнікага праекту беларускай нацыі, што вядзе да стварэння чарговага ідэйнага вакууму ў Беларусі. Нарастаючае разбурэнне гэтага альянсу з пачатку 2000-х г. сапраўды стварае магчымасці для перахопу стратэгічнай ініцыятывы па вызначэнні сутнасці і зместу беларускай ідэнтычнасці ў нашай краіне.

⁸ Драко В., Костян С. Неофашизм: вымыслы и реальность // Славянский набат. 1999. № 10 (91).

Сённяшнія выклікі ў дачыненнях ЕС і Беларусі: ці можа Усходняе партнёрства паспрыць еўрапеізацыі Беларусі?

Уводзіны: выйці з тупіка

Сітуацыя, што склалася ў Беларусі, пачынаючы з 19 снежня 2010 г., здаецца, дазвання разбурыла апошнія спадзяванні наблізіць гэтую краіну да “кола сяброў” Еўрапейскага саюза (ЕС). Паколькі, як калісьці казаў Віталь Сіліцкі (*Jarábik and Silitski, 2008*), дачыненні Беларусі з ЕС – усяго “вытворныя” ад зменаў у дачыненнях Мінска і Масквы, нядаўняе падпісанне новага газавога пагаднення з Расіяй і энтузіястычная падтрымка Лукашэнкам пуцінскага Еўразійскага саюзу пакідае Бруселю мала падставаў для аптымізму. Масква дапамагае рэжыму пазбегнуць поўнай дыпламатычнай ізаляцыі, і маскоўская падтрымка азначае, што Мінск надоўга можа адварнуцца ад Еўропы.

Тым не менш, не варта лічыць, што Беларусь застанеца цалкам глухой да заклікаў пайсці на еўрапеізацыю і дэмакратызацыю ажно да моманту сканчэння панавання Лукашэнкі. Паколькі пытанне, як скінуць доўгатрывалага дыктатара, знаходзіцца па-за рамкамі дадзенага артыкулу, то асноўная ўвага ў ім будзе засяроджаная на доўгатэрміновых выкліках, што стаяць перад ЕС у ягоных дачыненнях з Беларуссю.

Аспрэчваючы ідэю “самаізаляцыі” Беларусі ад Еўропы, артыкул настойвае, што змена парадэгмы ў падыходзе Бруселя можа пераламаць цяперашнюю патавую сітуацыю і “перазапусціць” працэс збліжэння

Беларусі з аб'яднанай Еўропай. Усходняе Партнёрства (УП) на сёння паўстае найбольш прыдатнымі рамкамі для аднаўлення супрацоўніцтва з Беларуссю пры ўмове, што найбольш эфектыўны складнік такой палітыкі – а менавіта, будаванне партнёрскіх сувязяў – стане прыярытэтным.

Тэкст падзелены на 3 часткі. У першай частцы размова пойдзе пра розныя азначэнні “еўрапеізацыі” і магчымую блытаніну пры выкарыстанні дадзенага паняцця. У другой частцы апісваецца дыпламатычны тупік, характэрны для адносінаў паміж ЕС і Беларуссю на працягу 2011 г., з заўвагай, што ЕС нясе сваю долю адказнасці за няўдачу сваёй палітыкі “крытычнага заангажавання”, распачатай у 2008 г. Карыстаючыся расійскім афарызмам “Кто виноват? Что делать?”, тэкст разглядае пытанне, “хто вінаваты”, а потым прапануе, “што рабіць”, прадстаўляючы ў апошняй частцы рэкамендацыі адносна ўцягвання Беларусі назад ва УП.

1. Канцэпцыя “еўрапеізацыі”

Хоць і няма аднастайнага азначэння “еўрапеізацыі”, варта ўсё ж акрэсліць гэты працэс перад тым, як задавацца пытаннем, ці з’яўляецца або ці павінна быць Беларусь часткай працэсу і якім чынам. Свядома пакінем у баку гістарычны падыход (*Gerner 1999, Zielonka 2006*), які атаясамлівае еўрапеізацыю з імперыялізмам, дзе кантроль і прымус – гэта асноўныя ўжываныя інструменты для пашырэння сферы ўплыву Еўропы, паколькі такі падыход добра вядомы ў Беларусі і з’яўляецца лейтматывам аргументацыі з боку антызаходняй дзяржаўнай прапаганды. Таму застаюцца 2 асноўныя прызмы, праз якія можна глядзець на працэсы еўрапеізацыі ў краінах-не сябрах ЕС, такіх, як Беларусь.

З інстытуцыяналісцкай перспектывы, еўрапеізацыя зводзіцца да працэсу збліжэння, у рамках якога структуры (палітычныя сістэмы) і дзеянні (палітычныя курсы) дзяржаваў-сябраў ЕС і патэнцыйна краінаў-кандыдатаў на далучэнне да ЕС паступова інтэгруюць “супольнасцевы здабытак” (*Grabbe 2001*). Гэтае паняцце таксама можа дастасоўвацца да трэціх краінаў, якія хоць і не маюць шанцаў або амбіцыяў далучыцца да ЕС, але ўсё ж добраахвотна ўводзяць у сябе хаця б частку з 80 000 старонак праўных актаў ЕС дзеля лягчэйшага доступу да рынкаў ЕС. У рамках УП урад Беларусі прадэманструваў сваю гатовасць прыняць

некаторыя нормы ЕС, напрыклад у сферы правілаў кантролю за межамі, ветэрынарных/санітарных і экалагічных стандартаў. Аднак такое селектыўнае дастасаванне абумоўлена хутчэй прагматычным інтарэсам з боку афіцыйнага Мінску, чым сапраўдным жаданнем адпавядаць нормам ЕС. Улічваючы, што Беларусь не з'яўляецца краінай-кандыдатам на далучэнне да ЕС, для кіраўніцтва Беларусі інстытуцыйная і нарматыўная прывабнасць еўрапейскай мадэлі практычна роўная нулю.

Альтэрнатыўны падыход, які выкарыстоўвае шырэйшую, канструктывісцкую прызму, падкрэслівае ідэйнае вымярэнне механізмаў дыфузіі, выкліканых еўрапеізацыяй. Паводле яго, еўрапейскія ідэі, каштоўнасці і “спосабы дзеяння” могуць быць пашыраныя “мірным чынам” па-за межы ЕС (*Radaelli & Pasquier 2007*). Ва Усходняй Еўропе гэты працэс быў распачаты ў 1975 годзе Хельсінскім заключным актам НБСЕ і з таго часу пашыраўся нага ў нагу з дэмакратычнымі пераменамі. Нягледзячы на сваю несаніманічнасць, Парыжская хартыя для новай Еўропы ў рамках НБСЕ прызнала дэмакратыю за асноўны краевугольны камень супольных еўрапейскіх каштоўнасцяў. Такое разуменне падзяляецца большасцю праеўрапейскіх сілаў (але не ўсімі прадэмакратычнымі) у самой Беларусі (Усов 2011). У дадатак да найбольш універсальных крытэраў дэмакратыі – павагі да правоў чалавека і фундаментальных свабодаў – такія ідэалы, як адмова ад смяротнага пакарання, шанаванне прынцыпаў добрага кіравання, грамадзянскі кантроль над збройнымі сіламі і вырашэнне канфліктаў мірнымі спосабамі, могуць разглядацца як па-сапраўдному еўрапейскія дэмакратычныя каштоўнасці, што распаўсюджваюцца праз еўрапеізацыю.

З гэтага гледзішча, еўрапеізацыя – гэта феномен, які развіваецца ад нізу і адлюстроўвае прывабнасць, што такія каштоўнасці маюць для краінаў, дзе гуманістычныя і ліберальныя ідэі маюць пэўныя гістарычныя і культурныя карані, незалежна ад таго, ці пранікаюць нормы ЕС у нацыянальныя інстытуты – праз вонкавы (і нізавы) вектар працэсу, ці адпаведнасць еўрапейскім нормам толькі дэкаратыўная, як тое зараз і ёсць у некаторых постсавецкіх краінах.

Наколькі беларусы хочучь жыць паводле еўрапейскіх каштоўнасцяў, застаецца адкрытым пытаннем. Іх ўздзеянне на ментальныя ўстаноўкі і ступень “еўрапейскасці” апошніх цяжка ацаніць з прычыны “ролі вета”, якую адыгрывае рэжым. Сацыялагічныя апытанні, тым не менш, сведчаць пра цікавасць беларускай грамадскай думкі да заходнееўрапейскай

мадэлі развіцця (BISS & НОВАК 2010). Аднак істотны дэфіцыт разумення ў шырэйшым грамадстве таго, што на самой справе азначае інтэрналізацыя дэмакратычных правілаў, абмяжоўвае шанцы Беларусі атрымаць права на ўступленне ў ЕС у бліжэйшы час у любым выпадку. Апытанні таксама паказваюць, што ніякі геапалітычны ці цывілізацыйны рух у бок ЕС не можа быць зроблены беларусамі за кошт расійскага вектару знешнепалітычных інтарэсаў іхнай краіны.

Геапалітычная гульня Лукашэнкі, якая палягае на супрацьпастаўленні Расіі з ЕС і наадварот, каб максімізаваць сітуацыйную рэнта, якую можна атрымаць ад кожнага з іх, вычарпала свой патэнцыял. ЕС, падзелены з прычыны ўласнай слабасці, цалкам мог бы прызнацца ў дарэмнасці намаганняў, каб вывесці краіну з сферы ўплыву Расіі. Тым не менш, пачынаючы з 2007 г. (і аж да лістапада 2011 г.) у нарастальнай колькасці сацыяльных слаёў Беларусі назіралася сталае падзенне прарасійскіх настрояў. Гэта дазволіла экспертам сцвярджаць, што праз хвалевы эфект шанцы на еўрапеізацыю “знізу-ўверх” могуць павялічыцца (Власкін & Круглашов 2011: 40). Аднак каб скарыстаць з гэтай магчымасці, трэба змяніць парадыгму таго, як ЕС ставіцца да Беларусі.

Прымус, пашырэнне станюўчых практык і згода – вось тры асноўныя прылады ў распараджэнні краінаў ЕС, каб паспрабаваць спрыяць еўрапеізацыі. Як мы ведаем, палітыка абумоўленасці з боку ЕС праз выкарыстанне адмоўных (“бізун”) або станюўчых (“пернік”) заахвочванняў не змагла дагэтуль выклікаць дэмакратычныя змены ў Беларусі. Што тычыцца трэцяга спосабу ўздзеяння (пашырэнне каштоўнасцяў праз сацыялізацыю), ён па-ранейшаму слаба дзейнічае з прычыны абмежаванай колькасці людскіх кантактаў паміж Беларуссю і яе суседзямі з ЕС.

ЕС фактычна нясе частку адказнасці за такі стан рэчаў. Занадта ўпэўнены ў прывабнасці свайго мадэлі, ЕС істотна запляміў свой імідж, пакідаючы “Шэнгенскую крэпасць” зачыненай для грамадзянаў Беларусі. Негатыўны пабочны эфект дэклараванай “самаізаляцыі” Беларусі, абмежавальная візавая палітыка з’яўляецца толькі адной з многіх праблемаў у сённяшнім парадку дня, але яна павінна быць перагледжанай у Брусэлі. Аднаковае спрашчэнне візавага рэжыму для добрасумленых падарожнікаў дашле беларусам правільны сігнал: партнёрства ЕС з Беларуссю як краінай “адмежаванае” ад двухбаковых стасункаў з афіцыйным Мінскам, якія са свайго боку павінны быць звядзеныя да мінімуму, а спіс неўязных у ЕС службаў рэжыму – павялічаны, каб

было ясна, што Брусэль не хоча мець справы з парушальнікамі правоў чалавека.

Каб вырашыць дылему “як будаваць адносіны” з Беларуссю, ЕС павінен выйсці з тупіка, да якога вядзе непаслядоўнае ажыццяўленне ягонаў інакш рацыянальнай палітыкі “двух узроўняў”. Як мы ўбачым далей, Усходняе партнёрства (УП) з’яўляецца на сённяшні дзень адзінай дзейнай платформай для адкрыцця “трэцяга” ўзроўню – узроўню рэальнага партнёрства, – які можа адрадыць еўрапейцаў Беларусі.

2. Вяртаючыся да зыходнай дылемы: хто вінаваты?

У якасці першага кроку ЕС павінен выйсці з тупіка, у які ён сам сябе загнаў. Сцвярджаць, што “мяч цяпер знаходзіцца на полі каманды Лукашэнкі”, – не ёсць вырашэнне, улічваючы, што найгоршы выпадак – калі дыялог зводзіцца да мінімуму, а геапалітычны баланс вярнуўся назад да сітуацыі Халоднай вайны – ужо адбыўся. Захад будзе парушаць свае ўласныя каштоўнасці, калі ён адмовіцца ад свайго патрабавання, што аднаўленне стасункаў з афіцыйным Мінскам адбудзецца пры ўмове вызвалення і рэабілітацыі палітычных зняволеных. Зараз жа, калі ягоны рэжым зноў апынуўся пад абаронай парасону Расіі, Лукашэнка можа з упэўненасцю ігнараваць такія патрабаванні да таго моманту, пакуль у ягоных уласных інтарэсах не будзе выгадна пачаць “гандаль” што да вызвалення Саннікава, Бяляцкага і іншых апанентаў рэжыму, якія зараз знаходзяцца за кратамі.

Заміж таго, каб дадаваць новыя, усё больш нерэальныя ўмовы – такія, як правядзенне дэмакратычных парламенцкіх выбараў у верасні наступнага 2012 г., – у спіс папярэдніх умоваў для аднаўлення дыялогу з рэжымам, Брусэль павінен цвяроза ацаніць свае памылкі і пралікі ў дачыненні да Беларусі. З 2004 г. палітыка ЕС вагалася паміж ізаляцыяй і супрацоўніцтвам, замест таго, каб комплексна аб’яднаць і першае, і другое ў наступным дзеянні, што азначала б поўную ізаляцыю рэжыму (праз эфектыўныя адрасныя санкцыі, у тым ліку і эканамічныя) і паўнаважнае супрацоўніцтва з рэштай краіны (праз амбітны план сацыялізацыі Беларусі ў Еўропу).

Якім бы “крытычным” яно не было, узаемадзеянне з існым рэжымам у сярэдзіне 2008 г. было заўчасным крокам, асабліва ў варунках

адсутнасці далёкасяжнай агульнай стратэгіі для забеспячэння ўстойлівага ўключэння краіны ў дынаміку супрацоўніцтва пад эгідай ЕС. Якім бы прынцыповым яно не было, вяртанне Брусэля пасля снежня 2010 г. да сваёй рыторыкі санкцыяў застаецца неэфектыўным з прычыны непаслядоўнага ажыццяўлення абмежавальных захадаў. Да таго моманту, пакуль дваістыя падыходы ў дачыненні да Беларусі будуць дамінаваць ў нацыянальных дыпламатыях асобных дзяржаваў-сябраў, а падвойныя стандарты – адносна прымянення абумоўленасці пры адстойванні каштоўнасцяў у дачыненні да розных усходніх суседзяў, пасланне Брусэлю будзе заставацца размытым у вачох беларусаў, а значыць, ускосна служыць інтарэсам афіцыйнага Мінску.

Знайсці правільны баланс не з'яўляецца лёгкай задачай, улічваючы абмежаванні ЕС як знешнепалітычнага гульца, так і беручы пад увагу нязменную здольнасць Лукашэнкі перахітроўваць заходніх настаўнікаў дэмакратыі, як дома, так і за мяжой. ЕС павінен прызнаць, што ягоны “нарматыўны ўплыў” мінімальны ў параўнанні з мяккім уплывам Расіі ў гэтай частцы постсавецкай прасторы (*Wilson and Popescu 2009*). На аснове аналізу інстытуцыйных правілаў, якія ляжаць у аснове інструментаў “знешняй палітыкі” ЕС, і правілаў Масквы ў рамках СНД, Антаанета Дзімітрава і Рылька Драгнева даказалі, што эфектыўнасць еўрапеізацыі вагаецца ў залежнасці ад мадэлі узаемазалежнасці (*Dimitrova and Dragnaeva 2009*) – у выпадку Беларусі відавочна дамінуюць прывілеяваныя адносіны з Расіяй.

Каб памяняць гэтую тэндэнцыю, трэба больш заангажавання і матэрыяльных рэсурсаў, што сёння ЕС не гатовы і што жадае рабіць. Больш за тое, ЕС не мае поспеху ў Беларусі па шэрагу іншых прычын, абумоўленых асаблівасцю ягоных механізмаў прыняцця супольных знешнепалітычных рашэнняў (або іхнай адсутнасцю).

Па-першае, Брусэлю заўсёды бракавала належнага разумення і амбітнай стратэгіі для Беларусі (*Klinke 2007*). Па іроніі лёсу, аднымі з першых, хто гэта прызнае, з'яўляюцца еўрачыноўнікі і дыпламаты нядаўна створанай Еўрапейскай службы знешняга дзеяння (ЕСЗД). На жаль, не варта чакаць ніякіх паляпшэнняў у бліжэйшы час: большасць лідараў ЕС у цяперашні час занятыя як унутранымі праблемамі (крызіс прасторы еўра), так і новымі выклікамі на паўднёвых межах рэгіёну, так што Беларусь наўрад ці стане для іх прыярытэтам. Данія выразна заявіла, што ў яе няма амбіцыяў, каб падтрымаць польскі парадак дня ў адносінах

з усходнімі суседзямі ЕС у бліжэйшыя 6 месяцаў; рэгіён таксама, верагодна, не будзе прыярытэтным падчас наступных старшынстваў у Радзе Кіпру і Ірландыі.

Па-другое, рэагаванне ЕС на дзеянні “дыктаплатматы” занадта мяккае. З прычыны сваёй слаўтай бюракратычнай цяганіны, у ЕС рэдка атрымоўваецца рабіць досыць моцныя і своечасовыя захады ў адказ на злоўжыванні дыктатараў. Санкцыі супраць беларускага рэжыму не з’яўляюцца выключэннем: праз іх не ўдалося аказаць ўплыву на рэжым галоўным чынам таму, што яны не былі ўведзеныя досыць аператыўна. Нягледзячы на тое, што жорсткая рэакцыя на рэпрэсіі пасля 19 снежня павінна была быць выказаная адразу, давялося чакаць да канца студзеня, каб Рада ЕС прыняла (абмежаваныя) “абмежавальныя захады”, і да чэрвеня, каб да іх дадаліся кропкавыя эканамічныя санкцыі. Эксперты ж сведчаць, што рэжым Лукашэнкі ў канчатковым выніку рэагуе на знешнія патрабаванні, толькі калі ён матываваны эканамічнымі стымуламі або абмежаваннямі (Portela 2011).

Па-трэцяе, рэакцыі ЕС на недэмакратычныя паводзіны Лукашэнкі бракуе ўзгодненасці, таму што дзяржавы-сябры ЕС занадта часта абіраюць стратэгію “безбілетнага ўдзелу” (Marin 2011a). Многія краіны ЕС на самой справе дзейнічаюць аднаасобна ў дачыненні афіцыйнага Мінска, каб абараніць уласныя бізнес-інтарэсы ў Беларусі ці ўласнае “стратэгічнае” партнёрства з Расіяй. Знешнепалітычная пазіцыя Літвы, Італіі, Аўстрыі ці Францыі добра адлюстроўвае іхнюю перавагу на карысць двухбаковых адносінаў. Больш за тое, большасць “старых” краінаў ЕС, такіх, як Францыя і Германія, устрымлівацца ад прыняцця любых стратэгічных рашэнняў адносна Беларусі, якія, на іхнюю думку, могуць быць інтэрпрэтаваныя як варожыя ў Маскве. Такі сіндром мыслення “Расія найперш” нават не дазваляе грамадскай думцы тых краінаў успрымаць Беларусь па-за сферай уплыву Расіі – сітуацыя, якая рэпрадукуе тую ж самую залежнасць Беларусі ад усходняй суседкі.

У той час як большасць уплывовых краінаў ЕС пагаджаюцца з ідэяй, што Беларусь застаецца буфернай дзяржавай, якая іх аддзяляе ад Расіі, толькі адзінкі, пачынаючы з Польшчы, тым не менш, хочуць, каб Беларусь засталася незалежнай буфернай краінай.

Той факт, што суверэнітэт Беларусі сёння знаходзіцца пад пагрозай праз эканамічны крызіс і “выратавальную” ролю Расіі (у варунках адсутнасці якой-кольвек іншай альтэрнатывы), на самой справе ёсць

найбольш пільным выклікам, які і мусіць вызначаць парадак дня Брусэлю ў дачыненні да Беларусі. Лідары ЕС павінны сама задаць сабе пытанне, што з'яўляецца больш важным у іхных вачах: Беларусь як добра кіраваная (чытай: дэмакратычна) суседка або Беларусь у якасці незалежнага партнёра? Гэтыя дзве мэты – дэмакратызацыя і незалежнасць – сумяшчальныя, але каб “палітычная сумесь” была эфектыўнай, трэба дадаць пару інгрэдыентаў, якія сёння адсутнічаюць ў палітыцы ЕС. Многія эксперты лічаць, што “ўцягненне” Беларусі патрабуе новых палітычных рамак, а менавіта, пашыранага партнёрства, больш тэхнічнага і менш палітычнага, “заснаванага на гарызантальных сетках супрацоўніцтва, а не на іерархічным кіраванні з прынцыпам абумоўленасці, што мае мала водгуку” ў Беларусі (Korosteleva 2009). У момант яго запуску шмат хто спадзяваўся на Усходняе партнёрства як адкрыццё новых рамак для доўгачаканага “трэцяга” (рэгіянальнага) ўзроўню ЕПС. Нягледзячы на свае недахопы, УП сапраўды можа яшчэ дапамагчы ЕС справіцца з праблемай паўторнага ўзаемадзеяння з Беларуссю як краінай.

3. Што можа Усходняе партнёрства ўсё яшчэ прынесці ў адносіны ЕС–Беларусь?

Усходняе партнёрства было ініцыяванае менавіта, каб абысці дылему паміж ўключэннем і выключэннем, якая вынікала з “двухузроўневай” стратэгіі. Хоць двухбаковае (міжурадавае) вымярэнне УП – да падпісання Пагаднення аб асацыяцыі і Дамовы аб паглыбленай і ўсеагульнай зоне вольнага гандлю (ДПУЗВГ) – было зачыненае для Беларусі ад самага пачатку, УП утрымлівае іншы, інавацыйны і яшчэ недафінансаваны “ўзровень” для супрацоўніцтва, у якім шмат хто ў Беларусі хацеў бы ўдзельнічаць: шматбаковы (рэгіянальны) узровень. Акрамя тэхнічнага супрацоўніцтва, прадугледжанага ў рамках чатырох “тэматычных платформаў” і справаў, якія адносяцца да “флагманскіх ініцыятываў”, Беларусь мае магчымасць узяць удзел у шэрагу шматбаковых форумаў, створаных у рамках УП: Міжпарламенцкай асамблеі (ЕЎРАНЕСТ), Форуме грамадзянскай супольнасці (ФГС), бізнес-форуме і Канферэнцыі мясцовых і рэгіянальных уладаў (CORLEAP).

Аднак у першы раз ЕЎРАНЕСТ скліканы ў траўні 2011 г. у адсутнасць беларускіх парламентарыяў, выбары якіх еўрадэпутаты лічаць

нелегітымнымі. У Беларусі ўлады паступова страцілі цікавасць да УП. Як высветлілася, прынцып абумоўленасці стаў пераважаць над іншым асноватворным прынцыпам палітыкі, “сумеснай прыналежнасці”. Яны лічаць, што ЕС дыскрымінуе іхнюю краіну, абмяжоўваючы магчымасці супрацоўніцтва ў пытаннях, якія, на іхнюю думку, прыносяць узаемную выгаду. З іх пункту гледжання, Усходняе партнёрства ёсць “партнёрствам” толькі па назве: правілы і інтарэсы ЕС дамінуюць адносіна, у той час як ініцыятывы і прапановы, прадстаўленыя ўрадам Беларусі ў 2009–2010 г. не былі прынятыя пад увагу ў Брусэлі (*Marin 2011b*).

Прызнаючы, што мяч цяпер знаходзіцца на палове поля ЕС, вывучэнне і ў канчатковым выніку развіццё гэтых прапановаў будзе канструктыўным сігналам для Беларусі, што ў *шматбаковым фармаце* УП ЕС гатовы вярнуцца да духу *рэальнага*, дэпалітызаванага партнёрства, без папярэдніх умоваў або двайных стандартаў. Дыялог варта аднавіць як мага хутчэй па большасці тэхнічных пытанняў, якія сапраўды прадстаўляюць інтарэсы для абодвух бакоў, а таксама суседзяў Беларусі (Украіна, Літва), напрыклад, у галіне транспартных інфраструктурных праектаў.

Той факт, што адносіны знаходзяцца на самым нізкім узроўні, сёння дае ЕС некаторую прастору для маневру: Камісія павінна выкарыстоўваць перспектыву перазапуску або прагрэсу ў некаторых нізавых сферах, каб заахоціць беларускую бюракратыю да ліберальных рэформаў – прынамсі, у эканамічнай сферы для пачатку. Як адміністрацыйная, так і эканамічная эліты былі б зацікаўленыя ў большым гандлі з Захадам, асабліва дзеля імпарту тэхналогіяў, у якіх Беларусь мае патрэбу пры мадэрнізацыі сваёй прамысловасці. Вектар еўрапеізацыі беларускай культуры бізнесу, пашырэнне эканамічнага супрацоўніцтва маглі б дапамагчы кансалідаваць супраціў Беларусі адносна прывабнасці і ўплыву расійскіх эканамічных метадаў кіравання. Бізнес-форум Усходняга партнёрства мог бы стаць прывадным рамянём для прагматычнага ўзаемадзеяння, якое маглі б ініцыяваць бізнес-лобі з краінаў ЕС, што ўжо супрацоўнічаюць з беларускімі галіновымі міністэрствамі і буйнымі прадпрыемствамі (Германія, Літва, Балгарыя).

Усё большая колькасць беларускіх чыноўнікаў цяпер прызнаюць, што структурныя рэформы немагчыма больш адкладаць, а павышэнне ціску бізнес-колаў Расіі, зацікаўленых у прыватызацыі беларускіх актываў, толькі ўзмацняе разуменне такой неабходнасці. У якасці нарастальнага эфекту паступовая лібералізацыя беларускай эканомікі можа прывесці

да сітуацыі, калі патрабаванні для эфектыўнага кіравання (чытай: больш празрыстага, дэцэнтралізаванага і падкантрольнага дзяржаўнага кіравання) таксама стануць асноўнымі патрабаваннямі грамадскай думкі і нават чыноўнікаў. Стварэнне дэмакратычных інстытутаў урэшце стане наступным патрабаваннем.

Гэта, аднак, зойме пэўны час, паколькі найперш трэба, каб у Беларусі саспела аўтаномная, самадастатковая грамадзянская супольнасць. ЕС з гатоўнасцю прапануе беларускай грамадзянскай супольнасці ўдзельнічаць у некаторых платформах (ФГС УП) і фінансавых інструментах (Інструмент Еўрапейскай палітыкі суседства – *ENPI*, Еўрапейскі інструмент садзеяння дэмакратыі і правам чалавека – *EIDHR*, і неўзабаве Еўрапейскі фонд на карысць дэмакратыі – *EED*). Задуманы інструмент для змены мыслення, УП служыць рамкамі для працэсу стварэння новых паняццяў: “флагманскія ініцыятывы”, “дарожныя карты” і “адкрыты метады каардынацыі” з’яўляюцца моднымі словамі, якімі ўжо эфектыўна карыстаюцца актывісты грамадзянскай супольнасці ў сваіх паўсядзённых дачыненнях як з уладамі, так і з шырэйшым грамадствам у Беларусі. ЕС павінен засяродзіць свае намаганні на пашырэнні правоў і магчымасцяў арганізацыяў грамадзянскай супольнасці (АГС) для таго, каб ператварыць іх у каналы для распаўсюджвання еўрапейскіх каштоўнасцяў унутры краіны, у тым ліку ў дзяржаўных структурах.

Ловячы Лукашэнка на словы, ЕС павінен заахвоваць афіцыйны Мінск запрасіць “усе здаровыя сілы ў краіне”, каб “сесці за стол, хай гэта будзе круглы ці квадратны стол, і ацаніць, што яны могуць зрабіць”, каб вывесці беларускую эканоміку з крызісу. ЕС можа дапамагчы праз шырокае рэкламаванне дарожных карт, распрацаваных кампетэнтнымі арганізацыямі грамадзянскай супольнасці для кожнага сектару Усходняга партнёрства, з тым, каб пасланні і метады, якія выкарыстоўваюцца ў ЕС, дасягнулі адпаведных груп эліты ўнутры сістэмы.

Іншымі словамі, ЕС можа выйсці з цяперашняга тупіка, прапанаваўшы новы “алгарытм” у сваіх адносінах з Беларуссю як *краінай* з выразнымі арыенцірамі і справядлівымі дарожнымі картамі (Уласкін і Круглашов 2011: 43). ЕС павінен зрабіць дастаткова прывабнай прапанову вярнуцца да рэальнага партнёрства, скіраванага на мадэрнізацыю Беларусі (каб зрабіць яе эканоміку больш канкурэнтаздольнай) і на ўмацаванне яе суверэнітэту як нацыянальнай дзяржавы (незалежнай ад Расіі). Брусэль ужо страціў некалькі магчымасцяў: УП можна было б выкарыстаць,

напрыклад, каб знізіць залежнасць Беларусі ад расійскіх энергетычных рэсурсаў (*Łahviniac & Parko* 2010). Цяперашні “мядовы месяц” Мінска і Масквы, верагодна, скончыцца пасля выбараў прэзідэнта Расіі ў сакавіку наступнага года – Пуцін ніколі не хаваў раздражнення, якое выклікае ў яго Лукашэнка сваімі паводзінамі. Таму па вяртанні на ранейшую пасаду ён можа ўзмацніць ціск, а гэта азначае, што ў бліжэйшы час сапраўды могуць з’явіцца новыя магчымасці для руху геапалітычнага ківача Беларусі назад у бок Захаду.

Прадбаччы гэты магчымы сцэнар, Брусэль мусіць неадкладна больш шырока дэманстраваць і прасоўваць сваю ўласную мадэль развіцця ў Беларусі (і ў іншых краінах на ўсходняй мяжы). Замест таго, каб накладаць новыя санкцыі, каб асудзіць невыкананне рэжымам нерэалістычных дэмакратычных патрабаванняў, ЕС павінен у аднабаковым парадку прапанаваць зноў адкрыць магчымасці для прагматычнага супрацоўніцтва ў выбраных сферах, якое насамрэч можа быць дэпалітызаваным. У іншых сферах рыторыка павінна мець менш востры характар: напрыклад, можна выказаць гатовасць прыняць беларускіх парламентароў у ЕўРАНЕСТ, калі апошнія патрапяць у парламент у выніку *больш справядлівых* выбараў у верасні наступнага года.

Дыферэнцыяцыя паміж краінамі, гатовымі да “глыбокай і ўсёабдымнай дэмакратыі”, і іншымі не павінна прыводзіць да астракізму Беларусі з боку ЕС, бо гэта ўспрымаецца беларусамі як падвойнае пакаранне. Заходняя рыторыка санкцыяў адбіваецца на іх адмоўна, і вярнуць іхны давер будзе нялёгкай задачай для ЕС. Менавіта таму павінны быць прыкладзены намаганні, каб больш наблізіць беларусаў да ЕС, што можа быць лёгка зроблена двума ўзаемадапаўняльнымі спосабамі.

Па-першае, доўгачаканай саступкай будзе палягчэнне ў аднабаковым парадку візавага рэжыму для добрасумленых беларусаў. Даданне імёнаў у чорны спіс можа ў нейкі момант спрычыніцца да дыскамфорту ў парушальнікаў правоў чалавека, але гэтая “сілавая” палітыка будзе ўсёабдымнай, толькі калі яна будзе ўраўнаважана радыкальным рухам у бок адкрыцця межаў для *ўсіх астатніх* грамадзянаў. Такі крок дазволіць палепшыць імідж ЕС у грамадскай свядомасці, пакідаючы прыхільнікаў Лукашэнкі ў збянтэжанасці. Абвешчаныя год таму перамовы паміж ЕС і Беларуссю аб спрашчэнні візавага рэжыму не вядуцца, але гэта не павінна перашкодзіць ЕС па прыкладзе некаторых

краін-сябраў адмовіцца ад візавых збораў ці даручыць консульскім установам быць менш прыдзірлівымі з візавымі анкетамі. Шэнгенскі кодэкс пакідае магчымасць для такіх крокаў, якія маглі б быць станоўча далучанымі да сімвалічнай наступальнай палітыкі, каб зноў вярнуць ЕС большы давер.

Па-другое, пазбягаючы сегрэгацыі чыноўнікаў, абноўленая прапанова партнёрства павінна быць распаўсюджанай на ўсіх беларусаў, акрамя тых прадстаўнікоў кіроўнай эліты, у каго рукі ў крыві. Хача Лукашэнка і сапраўды сам прымае рашэнні і кантралюе амаль усё, ён мае патрэбу ў шматлікім чынавенстве для ажыццяўлення сваёй волі і выканання бруднай працы. Гэтыя асобы ня толькі ўсяго механізмы вялікага дзяржаўнага апарату, але яны таксама людзі, якія маюць свой розум і могуць заняць крытычную пазіцыю, калі рэжым будзе не ў стане належным чынам узнагародзіць іх за лаяльнасць. Зважаючы на надзвычайны характар нядоўгатрывалай “рэвалюцыі праз сацыяльныя сеткі”, якая сабрала тысячы людзей на вуліцах мінулым летам, Захад павінен выходзіць за рамкі палітычнай апазіцыі і ідэнтыфікаваць патэнцыйных “перабегчыкаў” сярод “расчараванай” адміністрацыйнай і бізнес-эліты (Maу 2011). Гэта абавязковая ўмова для будучых структурных рэформаў. Бо толькі асобы ўнутры рэжыму будуць валодаць неабходнымі ведамі аб дзяржаўных справах для распачынення рэфармавання Беларусі, у той час як асобы па-за рэжымам (а менавіта апазіцыя), верагодна, будуць не ў стане ажыццяўляць радыкальныя рэформы супраць волі дзеючых дзяржаўных службоўцаў.

Прадбачачы і спрыяючы такому працэсу дэзертырства, ЕС варта засяродзіць свае намаганні на еўрапеізацыі беларускага чынавенства. Стымуляванне зменаў можа быць зроблена праз адкрыццё некаторых праграмаў па развіцці інстытуцыйнага патэнцыялу (ICB) для зацікаўленых дзяржаўных службоўцаў, у прыватнасці з рэгіянальных адміністрацыяў – гэта можа ажыццяўляцца праз Канферэнцыю мясцовых і рэгіянальных уладаў (CORLEAP). Больш за тое, Брусэль павінен заахвочваць еўрапейскіх і нацыянальных чыноўнікаў займацца дзейнасцю па навучанні, абмене лепшым досведам з беларускімі дзяржаўнымі службоўцамі, выкарыстоўваючы існыя сеткі супрацоўніцтва (напрыклад, пагадненні аб пабрацімстве паміж гарадамі, Паўночнае вымярэнне і праграмы трансмежавага супрацоўніцтва ў рамках ІЕПС), праз якія яны могуць быць “сацыялізаваныя” ў Еўропу.

Заклучэнне

Зусім не з’яўляючыся фармальнай і прымусовой з’явай, еўрапеізацыя праз сацыялізацыю – гэта інклюзіўны працэс нападўнення дэмакратычных пераўтварэнняў шляхам *практычнага* ажыццяўлення дэмакратыі на штодзённай аснове. Кансалідацыя гэтага працэсу практычнага *навучання* будзе дасягнутай і праявіцца ў Беларусі, калі адукаваная грамадзянская супольнасць будзе гатовая да мабілізацыі і абароны дэмакратычных каштоўнасцяў ад пагрозы аўтарытарнага рэваншу. Гэта галоўны выклік перад ЕС цягам бліжэйшага дзесяцігоддзя, на які УП можа дапамагчы адказаць.

Для беларусаў у набліжэнні да еўрапейскіх каштоўнасцяў дэмакратыі найбольш важным з’яўляецца не тое, што палітычныя структуры і суб’екты дзейнічаюць у адпаведнасці з працэсуальнымі нормаў дэмакратыі (свабодныя і справядлівыя выбары паводле стандартаў АБСЕ), а тое, што *вяршэнства закона* перамагае над самавольнай уладай. Дбанне аб упарадкаваным мірным пераходзе ў Беларусі – вось што выкліча ў сярэдняга беларуса жаданне трансфармаваць цяперашнюю палітычную сістэму.

Ключавое паняцце, на якім варта засяродзіцца, – гэта “адэкватнасць”. Беларусы губляюць веру ў сваё кіраўніцтва, калі яны лічаць, што рэакцыя ўрада на сучасныя выклікі, эканамічныя ці палітычныя, з’яўляецца *неадэкватнай*. Іхнае асуджэнне непарцыйнага ўжывання сілы міліцыяй і КДБ супраць мірных грамадзянаў пасля 19 снежня таксама выражаецца прыслоўем “неадэкватна”. Нарматыўны дыскурс ЕС павінен дэманстраваць “адэкватны” ўзровень павагі да таго як самі атрымальнікі разумеюць, што ёсць іхнымі ўласнымі інтарэсамі і каштоўнасцямі.

Што тычыцца павагі агульнапрызнаных правоў чалавека ўлучна з правамі меншасцяў, а таксама павагі асноўных свабодаў (сумлення, слова, сходаў і г.д.), яны могуць стаць шанаванымі каштоўнасцямі для большасці беларусаў, і, магчыма, лозунгамі для мабілізацыі масаў толькі ў выніку працяглага саспявання *грамадзянскай супольнасці*. Гэта, у сваю чаргу, вымагае аўтанамізацыі АГС ад засілля органаў дзяржаўнага кіравання і прадзяржаўных структураў. ЕС можа паскорыць гэты працэс дэцэнтралізацыі праз памнажэнне платформаў для сацыялізацыі беларусаў, праз адкрыццё сваіх межаў для добрасумленных асобаў, у тым ліку для чыноўнікаў-рэфарматараў, якія мусяць мець магчымасць

скарыстацца з наяўных інструментаў па развіцці інстытуцыйнага патэнцыялу (ІСВ), а таксама абмене і навучальных праграмах.

Калі падсумаваць, то “абноўленае партнёрства” з Беларуссю вымагае, каб ЕС навучыўся лепш камунікаваць, пашырыў спектр атрымальнікаў сваёй дапамогі, што азначае ўлучэнне ў гэтае кола таксама кіруючай эліты – адміністрацыйнай або эканамічнай бюракратыі, і апошняе, але не менш важнае: памножыў намаганні, накіраваныя на “пашырэнне магчымасцяў” беларускай грамадзянскай супольнасці ў якасці самастойнага гульца на ўнутраным полі. Разам з апазіцыйнай арганізацыі грамадзянскай супольнасці павінны ўступіць у перамовы з уладамі з мэтай вырашэння праблемаў, якія стаяць перад Беларуссю на шляху мадэрнізацыі. Найлепшае, што ЕЗ можа зрабіць, каб дапамагчы, – гэта прадстаўляць свае ініцыятывы ў выглядзе “дарожных карт” Усходняга партнёрства, выступаючы такім чынам у якасці канструктыўнага “брокера” ў дыялогу паміж дзяржаўнымі ўстановамі і паўставалай беларускай грамадзянскай супольнасцю.

Крыніцы

- Власкин, А.; Круглашов, А. (2011). “Европеизация” белорусской внешней политики: диалог ЕС-Беларусь и его перспективы, in: Ольга Шпарага (ed.) Пути Европеизации Беларуси. Между политикой и конструированием идентичности 1991–2010. Логвинов И.П., Минск. С. 16–44.
- Усов, П. (2011). Европейский вектор и евроинтеграция во властном и оппозиционном дискурсах, in: Ольга Шпарага (ed.) Пути Европеизации Беларуси. Между политикой и конструированием идентичности 1991–2010. Логвинов И.П., Минск. С. 84–106.
- BISS and NOVAK (2010). Belarus and the world: geopolitical choice and security in the context of economy and culture, *BISS Study*, Belarusian Institute for Strategic Studies & NovAK axiometral research laboratory, Minsk, doc. No. SA#01/2010EN, 1 June.
- Dimitrova, A.; Dragneva, R. (2009). Constraining external governance: interdependence with Russia and the CIS as limits to the EU’s rule transfer in the Ukraine, *Journal of European Public Policy*, Vol. 16, No. 6, p. 853–872.
- Gerner, K. (1999). A Moveable Place With A Moveable Past: Perspectives on Central Europe, *Australian Journal of Politics & History*, Vol. 45, No. 1, p. 3–19.
- Grabbe, H. (2001). How does Europeanization affect CEE governance? Conditionality, diffusion and diversity, *Journal of European Public Policy*, Vol. 8, No. 6, p. 1013–1031.

- Jarábik, B.; Silitski, V. (2008). Belarus, in: Richard Young (ed.) *Is the European Union Supporting Democracy in its Neighbourhood?* FRIDE & ECFR, London, p. 101–120.
- Klinke, I. (2007). The European Union's Strategic Non-Engagement in Belarus. Challenging the Hegemonic Notion of the EU as a Toothless Value Diffuser, *Perspectives. The Central European Review of International Affairs*, Vol. 14, No. 27, p. 25–43.
- Korosteleva, E. (2009). The limits of EU governance: Belarus's response to the European Neighbourhood Policy, *Contemporary Politics*, Vol. 15, No. 2, p. 229–245.
- Łahviniec, A.; Papko, A. (2010). Unfinished business: challenges for Belarus on its way to democracy, *European View*, Vol. 9, No. 2, p. 253–262.
- Marin, A. (2011a). Divided we fail. Time for the EU to speak with one voice to Belarus, *FIIA Briefing Paper* No. 85 (June), Finnish Institute of International Affairs, Helsinki.
- Marin, A. (2011b). Saving what can be: what the Eastern Partnership could (still) bring to Belarus, *Eastern Partnership Review* No. 3 (November), Estonian Center of Eastern Partnership, Tallinn.
- May, M.-L. (2011). How to deal with Belarus? New Approaches in EU–Belarus Relations, *DGAPanalyse kompakt*, German Council on Foreign Relations, Berlin, No. 2, May.
- Popescu, N.; Wilson, A. (2009). The limits of enlargement-lite: European and Russian power in the troubled neighbourhood, *ECFR Policy Report*, European Council on Foreign Relations, London.
- Portela, C. (2011). The European Union and Belarus: sanctions and partnership, *Comparative European Politics*, Vol. 9, No. 4-5, p. 486–505.
- Radaelli, C.; Pasquier, R. (2007). Conceptual issues, in: P. Graziano; M. Vink (eds.) *Europeanization: New Research Agendas*, Palgrave MacMillan, Basingstoke, p. 35–45.
- Zielonka, J. (2006). *Europe as Empire: the nature of the enlarged European Union*, Oxford University Press.

АЛЯКСЕЙ БРАТАЧКІН
("Новая Еўропа", Беларусь)

Апошнія тэндэнцыі дыскурсу еўрапеізацыі ў Беларусі

Гэты невялікі артыкул напісаны на падставе вынікаў калектыўнага даследчага праекта "Шляхі еўрапеізацыі Беларусі: паміж палітыкай і канструяваннем ідэнтычнасці (1991–2010)"¹. Мэтай гэтай працы з'яўлялася вывучэнне паняцця еўрапеізацыі ў беларускім кантэксце. Даследаванне было завершана і прадстаўлена напачатку 2011 г. у Мінску.

Рэканструкцыя гісторыі еўрапейскай ідэі ў Беларусі

Перад тым, як прадставіць практычныя вынікі даследавання, неабходна сцісла распавесці пра гісторыю еўрапейскай ідэі ў Беларусі, пачынаючы з перыяду канца 80-х-пачатку 90-х гг. XX ст. У другой палове 80-х гг. XX ст. у ходзе палітыкі перабудовы і асабліва пасля распаду СССР у 1991 годзе ў Беларусі пачынаецца пераасэнсаванне таго месца, якое краіна займае ў свеце і ў сусветнай (у тым ліку еўрапейскай) гісторыі. Гэта пераасэнсаванне закранала цэлы шэраг праблем: ідэнтычнасць беларусаў, геапалітычныя арыентацыі, спрэчкі пра дэмакратычныя і іншыя каштоўнасці. Сярод усіх гэтых дыскусій пэўнае месца займала і еўрапейская праблематыка. Напачатку 1990-х г. "еўрапейская ідэя" ў Беларусі разглядалася з двух пунктаў гледжання. Па-першае,

¹ Пути европеизации Беларуси: между политикой и конструированием идентичности (1991–2010). Под ред. О. Шпараги. Минск, 2011. 278 с.

“вобраз Еўропы” быў вобразам навакольнага свету, у якім няма ўсіх тых негатыўных рысаў, якія можна было выявіць ва ўласнай (былой “савецкай”) рэчаіснасці. Па-другое, у гісторыі і культуры Беларусі выявіліся “інстытуцыянальныя формы”, якія паўсталі з кантэксту агульнаеўрапейскай гісторыі і культуры: хрысціянства ў яго праваслаўнай, каталіцкай і іншых версіях, Магдэбургскае права, элементы Рэфармацыі, Адраджэнне і гэтак далей. У той час лічылі, што ўся гэтая еўрапейская традыцыя (“еўрапейская спадчына”) была раптам “перапынена”, калі беларускія землі далучылі да Расійскай імперыі, а разрыў з гэтай спадчынай захоўваўся і пазней, калі Беларусь існавала ўжо ў якасці адміністрацыйнай адзінкі ў складзе “савецкага праекта”. Зараз трэба было гэту “еўрапейскую” гісторыка-культурную спадчыну актуалізаваць, каб упісаць беларусаў у еўрапейскі кантэкст дзеля “вяртання ў Еўропу”. Першая палова 1990-х г., такім чынам, была перыядам рознага роду ілюзій, якія складаліся ў тым, што рэфлексія з нагоды вобразу “Еўропы” і “Беларусі ў Еўропе” была абумоўлена (і абмежавана) крызісным станам самага беларускага грамадства і надзеямі на хуткае збавенне ад гэтага стану, у тым ліку і пры дапамозе ўваходжання ў “Еўропу”. Між тым, беларускае грамадства з’ўлялася “постсавецкім грамадствам”, у якім ужо склаліся пэўныя каштоўнасці, і “новапаўсталая” эліта якога ў сваіх памкненнях больш арыентавалася на іншыя рэчы.

У сярэдзіне 90-х, пасля прыходу да ўлады Аляксандра Лукашэнкі, стала зразумелым, што “еўрапейская ідэя” ў Беларусі слабая і яна мала ўкаранена (не ў мінулым, а ў сучаснасці). Геапалітычная сітуацыя, разам з іншымі фактарамі, у тым ліку і з уласнай гісторыяй Беларусі апошніх двух стагоддзяў, “задае” іншы вектар – прарасійскі. Арыентацыя на Расію была абрана менавіта тады, калі ў самой Еўропе здолелі, нарэшце, падпісаўшы ў 1992 г. Маастрыхцкую дамову, палітычна рэалізаваць ідэю еўрапейскай інтэграцыі, ператварыўшы “эканамічнае аб’яднанне” еўрапейскіх краінаў у нешта большае – у палітычную супольнасць, заснаваную, у тым ліку, на ідэі дэмакратычных каштоўнасцяў. Другая палова 1990-х і пачатак 2000-х г. былі перыядам паралельнай эвалюцыі ідэі еўрапейскай інтэграцыі ўнутры самой Еўропы і эвалюцыі “прарасійскага” вектару ўнутры Беларусі. Унутры Еўропы паспяховы ход палітычнай і эканамічнай інтэграцыі натыкнуўся на перашкоду ў выглядзе “культурных фактараў”: унутраныя праблемы краінаў ЕС, якія сталі відавочнымі падчас інтэграцыі, атрымалі сваё выражэнне

ў выглядзе росту “лакальнага сепаратызму” і звароту да нацыяналізму. Паўстала неабходнасць у тым, каб аформіць палітычнае і эканамічнае адзінства Еўрапейскага Саюза (ЕС) у якасці “адзінства культурнага”, але заснаванага не на ўніфікацыі, а на разнастайнасці, мультыкультуралізму. Можна па-рознаму ставіцца да ідэі мультыкультуралізму, але гэтая ідэя з’яўлялася відавочна дэмакратычнай: гаворка ішла пра ўлік інтарэсаў усіх, а не пра навязванне нейкай адной мадэлі агульнаеўрапейскай ідэнтычнасці ўсім жыхарам ЕС.

Унутры ж Беларусі тым часам, па-першае, адбылося ўмацаванне аўтарытарнага рэжыму, а па-другое, “прарасійскі” вектар страціў першапачатковы змест: гаворка ішла ўжо не пра цесны саюз Расіі і Беларусі ў духу савецкага “сяброўства народаў”, а пра такое “спажыванне” Расіі, яе эканамічных рэсурсаў, якое б дазволіла захаваць уладу ў Беларусі тым, хто яе атрымаў у сярэдзіне 90-х гг. На пачатку 2000-х кіроўны палітычны рэжым асэнсваў ідэю “суверэнітэту” Беларусі і пачаў інакш будаваць адносіны з Расіяй (да гэтага часу Лукашэнка і страціў палітычныя амбіцыі, звязаныя з тым, каб заняць пэўнае месца ў Расіі). Паралельна з гэтым “спажываннем” Расіі ўзнікае і феномен “спажывання” Еўропы. Улада пачала сцвярджаць, што ў Беларусі ўсё зараз робіцца так, як у Еўропе, – “тыя ж дарогі, крамы”, але фактычна адмаўляла еўрапейскія дэмакратычныя каштоўнасці². Новы вобраз Еўропы хоць і стаў меней ілюзорным (у сілу разумення адрознення ў эканамічным і палітычным ладзе паміж краінамі ЕС і Беларусі), але захаваў сваю прывабнасць, у тым ліку і для беларусаў.

Унутры беларускага грамадства таксама адбыліся змены. Па дадзеных сацыялагічных апытанняў ў 2000-я ўжо вылучаецца група людзей, арыентаваных на “еўрапейскія каштоўнасці” – “беларускія еўрапейцы”. Структура каштоўнасцяў гэтай групы складалася і з таго, пра што казала ўлада, гэта значыць – імкнення да “еўрапейскага ўзроўню” спажывання тавараў і паслугаў; і з таго, што ўлада адмаўляла – імкнення бачыць у Беларусі дэмакратычныя інстытуты, “такія, як у Еўропе”. Праўда, цяжка сказаць, у якой прапорцыі гэтыя два складнікі спалучаюцца паміж сабой. Але можна выказаць здагадку, што пачаўшы спажываць

² Прыклад праўладнай трактоўкі тэмы “эўрапейскіх каштоўнасцяў” гл. ў “Экспертыза с Юрием Зиссером”. Лидия Ермошина: Я не думаю, что власть – это большое счастье” [Электронны рэсурс] Рэжым доступу: <http://news.tut.by/politics/163529.html> Дата доступу: 12. 01.2012.

“па-еўрапейску”, шматлікія беларусы сутыкнуліся з тым, што іх магчымасці і жаданні не могуць быць рэалізаваны ў сілу адсутнасці другога складніка – дэмакратычных інстытутаў. Таксама варта адзначыць, што ў беларускім грамадстве пачалі размножвацца розныя “вобразы Еўропы” – ад “ліберальнай Еўропы” да “кансерватыўнай”, “без мусульман”, “без лесбіянак і гомасэксуалістаў” і гэтак далей.

Іншымі словамі, да сярэдзіны 2000-х г. “еўрапейская ідэя” толькі пачала спраўды ўкараняцца ў беларускай рэчаіснасці. Але пры гэтым паўсталі розныя варыянты “еўрапейскай ідэі”: адзін, цалкам вызначаны, у трактоўцы ўлады, іншыя – не кансалідаваныя, у трактоўцы грамадства (розныя “вобразы” Еўропы).

Гаворка таксама не ідзе пра тое, што мы ў Беларусі бачым канфлікт паміж антыеўрапейскай уладай і грамадствам з праеўрапейскай арыентацыяй. Хутчэй беларускае грамадства вельмі цікава структуравана палемікай на еўрапейскую тэму: улада ў сваёй палітыцы адмаўлення дэмакратычных каштоўнасцяў можа абапірацца не толькі на прамых праціўнікаў “еўрапейскай ідэі”, але і на тых яе прыхільнікаў, якія выбіраюць “вобраз Еўропы”, максімальна пазбаўлены дэмакратычных прыкмет, кансерватыўны і традыцыйны.

Сёння, у канцы першага дзесяцігоддзя 2000-х, гутарка пра “еўрапейскую ідэю” ў Беларусі падышла да пэўнай мяжы, да таго, што можна пазначыць у якасці каштоўнага выбару. “Вобраз Еўропы” перажываецца яго праціўнікамі і прыхільнікамі ўжо не з пункту гледжання спажывання (хоць і гэта важна), але з пункту гледжання спрэчкі пра каштоўнасці. Праціўнікі “еўрапейскай ідэі” мала крытыкуюць спажыванне, яны крытыкуюць “падвойныя стандарты” Еўропы ці яе “ліберальныя каштоўнасці”, а прыхільнікі “еўрапейскай ідэі” паказваюць на тое, што спажыванне “па-еўрапейску” – гэта яшчэ далёка не ўсё, што трэба беларусам, але пры гэтым не заўсёды здаюць сабе справы ў тым, пра якія менавіта каштоўнасці ідзе гаворка. Сама беларуская палітычная рэчаіснасць таксама апынулася ў “новым” пункце: ілюзіі з нагоды “лібералізацыі” палітычнага рэжыму зніклі і агалілася праблема “дэмакратычных каштоўнасцяў”, не замаскіраваная больш ілюзіяй эканамічнай “стабільнасці” (яскравы прыклад – падзеі 19 снежня 2010 г., калі адбыўся брутальны разгон мітыngu на плошчы Незалежнасці ў Мінску і пачаліся рэпрэсіі супраць грамадскіх актывістаў).

Уся гэта сітуацыя “праблемы з выбарам каштоўнасцяў” развіваецца на фоне таго крызісу, які мы назіраем зараз унутры ЕС. Некаторыя разглядаюць гэты крызіс як крызіс “эканамічны”, але, на наш погляд, ён мае таксама каштоўнаснае вымярэнне. Падзеі ў Грэцыі, напрыклад, паказваюць не столькі “эканамічную безгрунтоўнасць” гэтай краіны, колькі спецыфіку функцыянавання інстытутаў рынкавай эканомікі ў рамках “культурнай традыцыі”, якая склалася ў Грэцыі: наяўнасць праблем з дэмакратычнымі інстытутамі, спецыфіку стаўлення да таго, што ёсць “справядлівасць” у размеркаванні эканамічных рэсурсаў і гэтак далей. Гэта “культурная традыцыя” Грэцыі сутыкнулася з іншымі формамі “культуры”, з’яўленне якіх было злучана з уключэннем Грэцыі ў працэс еўрапейскай інтэграцыі. І сённяшні “крызіс Еўропы”, на прыкладзе грэцкага, з’яўляецца ў значнай ступені праявай працэсу ўзгаднення каштоўнасцяў паміж краінамі ЕС, у выніку якога еўрапейскае адзінства павінна атрымаць новы змест. У Беларусі ж часцей за ўсё гэты “крызіс Еўропы” разглядаюць не як трансфармацыю, вынік якой пакуль не вядомы, а як крах “еўрапейскага праекта”. На фоне гэтага ўмоўнага “краху” пачынае прапагандавацца і ажыццяўляцца ідэя інтэграцыі ў рамках ЕўРАЗЭС. А яна, у сваю чаргу, як і любы рух улады ў бок Расіі, далей ад Еўропы, выклікае адчуванне вычарпанасці ідэі “еўрапеізацыі” Беларусі.

Аднак гэта зусім заўчаснае адчуванне, таму што, як было паказана вышэй, “еўрапейская ідэя” ў Беларусі з “гісторыка-культурнай” ператварылася ў актуальную: яна, у параўнанні з пачаткам 1990-х г., прысутнічае зараз не толькі ў якасці гісторыка-культурнай спадчыны, але і ў якасці таго, што становіцца часткай палітычных, інтэлектуальных, паўсядзённых і іншых практык у беларускім грамадстве. Гэта ідэя сёння фармулюецца са значна меншай колькасцю ілюзій, чым раней, і яна пачынае станавіцца інструментальнай: яе сапраўды пачалі аналізаваць і спрабаваць ужываць у такім выглядзе да беларускай рэальнасці.

Акрамя таго, сёння гаворка ідзе яшчэ і пра тое, што ў беларускім кантэксце паступова з’явілася разуменне: “Еўропа” можа застацца недасягальнай мэтай яшчэ вельмі доўгі час, а вось шэраг каштоўнасцяў, рэалізаваных у Еўропе, максімальна пажаданы ў беларускім кантэксце незалежна ад таго, як будзе развівацца працэс “еўрапеізацыі” Беларусі ў яго палітычным і эканамічным вымярэннях. І да гэтых каштоўнасцяў адносяцца, першым чынам, тыя, што злучаны з функцыянаваннем дэмакратычных інстытутаў у Беларусі, а не толькі каштоўнасці спажывання.

“Еўрапеізацыя” Беларусі як тэарэтычная праблема і яе практычныя вымярэнні

Тэарэтычнае асэнсаванне паняцця еўрапеізацыі ў беларускім кантэксце пачалося не так ужо даўно. Гэтым сталі займацца, галоўным чынам, інтэлектуалы, незалежныя даследчыя цэнтры і акадэмічныя інстытуцыі. У 2007 г., напрыклад, пад рэдакцыяй Вольгі Шпарагі выходзіць зборнік артыкулаў “Еўрапейская перспектыва Беларусі: інтэлектуальныя мадэлі”³. У гэтым зборніку разглядаліся, першым чынам, такія праблемы, як: праблематызацыя паняцця еўрапейскай ідэнтычнасці і яе вымярэнні ў беларускім кантэксце (Рыгор Мінянкоў), новая сітуацыя, якая склалася ва Усходняй Еўропе пасля інтэграцыі шэрагу краінаў у Еўрапейскі Саюз і перасэнсаванне стаўлення да еўрапейскай праблематыкі ўнутры Беларусі пасля гэтых працэсаў (Альміра Усманова), працэсы постсавецкай трансфармацыі Беларусі на фоне працэсаў еўрапейскай інтэграцыі (Аляксей Пікулік) і гэтак далей. Пасля выхаду зборніку стала відавочна, што яго тэарэтычная накіраванасць – вельмі важная рэч, але трэба працягваць даследаванні і надаць ім практычнае вымярэнне. Такім чынам, калектыўная праца “Шляхі еўрапеізацыі Беларусі: паміж палітыкай і канструяваннем ідэнтычнасці (1991–2010)” першапачаткова была арыентавана на больш шырокае кола праблем.

Адна з задач – спроба вызначэння паняцця еўрапеізацыі ў беларускім кантэксце, зыходзячы з практычных задач яе ажыццяўлення. Для аўтараў зборніка арыенцірам стала ідэя “еўрапеізацыі знізу” нямецкага палітолага Штэфана Гарштэцкага. У сваім артыкуле, які ўвайшоў у гэты зборнік, Гарштэцкі апісвае еўрапейскую інтэграцыю ў рамках Еўрапейскага Саюза не толькі як працэс распаўсюду нейкіх інстытутаў “зверху”, але і як працэс, які ўлічвае шматлікія ініцыятывы “знізу”. На думку аўтара, гэтыя ўзроўні еўрапеізацыі трэба ўлічваць, калі мы гаворым аб культурна-гістарычным, палітычным, грамадскім і эканамічным вымярэннях працэсу еўрапейскай інтэграцыі ў межах ЕС⁴. Такім чынам, мы маем магчымасць

³ Европейская перспектива Беларуси: интеллектуальные модели. Сост. О. Шпарага. Вильнюс, 2007. 280 с.

⁴ Гарштэцкі Ш. Актуальныя вымярэнні Еўропы ў Цэнтральнай і Усходняй Еўропе – еўрапеізацыя знізу? // Пути европеизации Беларуси: между политикой

вызначыць і пэўную тэарэтычную рамку, калі разглядаем працэсы еўрапеізацыі Беларусі: гэты працэс еўрапеізацыі блакаваны ў краіне “зверху”, але ёсць прыкметы таго, як гэты працэс разгортваецца знізу. У сувязі з гэтым тэзісам трэба адзначыць шэраг паняццяў еўрапеізацыі, якія выкарыстоўваліся аўтарамі зборніка: еўрапеізацыя зверху і знізу, пасіўная еўрапеізацыя, еўрапеізацыя палітыкі і сацыяльных практык, паўсядзённага жыцця і гэтак далей.

Калі сцісла вызначыць вынікі даследавання, то мы ўбачым наступную карціну таго, як разгортваецца дыскурс еўрапеізацыі ў сучаснай Беларусі. Ва ўладным дыскурсе вобраз Еўропы з’яўляецца амбівалентным: з аднаго боку, гэта “вобраз ворага”, з іншага – гэта пэўныя сацыяльна-эканамічныя і, нават, палітычныя стандарты, якія павінны прадэманстраваць тое, што існы палітычны рэжым ім адпавядае. Для беларускай апазіцыі вобраз Еўропы цалкам супрацьпастаўлены існай у Беларусі ўладзе (Павел Усаў)⁵. Калі гаворыць аб тым, як адбываецца канструяванне вобразу Еўропы ў беларускіх СМІ, то аўтар даследавання гэтай праблемы, Аляксандр Сарна вызначае наступнае: дзяржаўныя СМІ арыентаваны на палітычныя прамовы ўлады і змест інфармацыі пра Еўропу залежыць ад палітычнага загаду, недзяржаўныя СМІ больш свабодныя ў сваіх матэрыялах. Пры дапамозе дзяржаўных СМІ ажыццяўляецца канструяванне мадэлі нацыянальнай ідэнтычнасці, прапанаванай уладай, у межах якой Беларусь прадстаўлена як “цэнтр Еўропы”, як еўрапейская краіна. У сувязі з чым і няма ніякай неабходнасці ў еўрапеізацыі, таму што мы і так у Еўропе⁶. На ўзроўні паўсядзённага жыцця і сацыяльных практык мы сёння можам зафіксаваць у Беларусі “спажыванне Еўропы”: паняцце “еўрапейскай якасці” стала вызначальным для беларускага кансьюмерызму, шматлікія прыкметы гэтага мы бачым на шыльдах і рэкламных праспектах, у назвах гатэляў і магазінаў. І ў гэтым сэнсе для шматлікай колькасці беларусаў Еўропа з’яўляецца “прафанным Іншым”, яны, на вялікі жаль,

і конструіраваннем ідэнтычнасці (1991–2010). Под ред. О. Шпараги. Минск, 2011. С. 108–130.

⁵ Усов П. Европейский вектор и евроинтеграция во властном и оппозиционном дискурсе // Пути европеизации Беларуси: между политикой и конструированием идентичности (1991–2010). Под ред. О. Шпараги. Минск, 2011. С. 84–108.

⁶ Сарна А. Европейская идентичность белорусов и имидж Европы в белорусских СМИ // Пути европеизации Беларуси: между политикой и конструированием идентичности (1991–2010). Под ред. О. Шпараги. Минск, 2011. С. 225–257.

аддзяляюць спажыванне Еўропы ад уяўленняў ліберальных інтэлектуалаў аб еўрапейскіх дэмакратычных і іншых каштоўнасцях (Дзмітрый Калядаў)⁷.

З вялікай цяжкасцю можна сцвярджаць, што канструяванне нацыянальнай ідэнтычнасці беларусаў адбываецца ў кірунку сучасных “постнацыянальных” формаў і арыентавана на еўрапейскую прастору. Гэтаму перашкаджае “гістарычная палітыка” дзяржавы і іншыя праблемы, якія звязаны з маніпуляваннем гістарычнай памяццю беларусаў (Аляксей Братачкін)⁸. Адна з задач, якая паўстае перад беларускім грамадствам – асэнсаванне сябе ў якасці еўрапейскага, але такім чынам, каб пры гэтым не адбывалася рэлятывізацыя еўрапейскіх дэмакратычных каштоўнасцяў. Гэту праблему паднімае Вольга Шпарага, якая прааналізавала месца каштоўнасцяў, распаўсюджаных у Беларусі, у прасторы каштоўнасцяў сучаснай Еўропы. Яна злучыла ў сваім даследаванні філасофскі і сацыялагічны падыходы⁹.

Таксама ў зборніку прадстаўлены даследаванні, якія прысвечаны праблемам еўрапеізацыі знешняй і рэгіянальнай палітыкі Беларусі (Юлія Коцкая, Анатолій Круглашоў і Аляксандр Уласкін); праблемам выкарыстоўвання пры размовах аб еўрапеізацыі інтэлектуальнай спадчыны ў выглядзе ідэі “Сярэдняй Еўропы” (Аляксей Ластоўскі).

Перспектывы і вынікі

Такім чынам, на падставе матэрыялаў зборніка можна сцвярджаць, што працэс еўрапеізацыі Беларусі пэўным чынам адбываецца зараз, але ён не набыў інстытуцыянальных формаў і сустракае шмат перашкодаў,

⁷ Колядов Д. Повседневные практики в Беларуси: от идеализации Европы к ее потреблению // Пути европеизации Беларуси: между политикой и конструированием идентичности (1991–2010). Под ред. О. Шпараги. Минск, 2011. С. 257–269.

⁸ Братачкин А. Генезис, основные проблемы и европейское измерение “исторической политики» в Беларуси // Пути европеизации Беларуси: между политикой и конструированием идентичности (1991–2010). Под ред. О. Шпараги. Минск, 2011. С. 155–198.

⁹ Шпарага О. Место Беларуси в пространстве европейского социoliberalизма // Пути европеизации Беларуси: между политикой и конструированием идентичности (1991–2010). Под ред. О. Шпараги. Минск, 2011. С. 130–155.

у асноўным мы бачым прыкметы “еўрапеізацыі знізу”. У перспектыве мы можам стаць сведкамі таго, як у беларускім кантэксце адбудзецца злучэнне двух вымярэнняў еўрапейскай ідэі: “спажывецкага” і дэмакратычнага. Але для гэтага патрэбна з’яўленне палітычных і іншых сіл і груп, якія будуць прасоўваць у Беларусі новую “ідэалогію”, заснаваную на такім спалучэнні. Пры ўмове, што будзе дасягнута згода на прадмет таго, што менавіта гэтыя каштоўнасці трэба прасоўваць, і калі ў самім грамадстве паўстане ідэя такой згоды. Таксама трэба адзначыць, што на дадзены момант існуе вялікая патрэба ў даследаваннях, у якіх можна было б дакладна вызначыць структуру і месца еўрапейскіх каштоўнасцяў сярод розных сацыяльных груп у беларускім грамадстве, каб можна было планаваць больш абгрунтавана працу, арыентаваную на прасоўванне ідэі еўрапеізацыі ў Беларусі.

АНАСТАСІЯ КЛІМОВІЧ
(Беларускі інстытут стратэгічных даследаванняў, Літва)

Рэгіяналізацыя стасункаў ЕС і Беларусі: першы крок да еўрапеізацыі ці магчымасць пераадолення крызісу?

Уводзіны

Пазіцыя Еўрапейскага Саюза ў дачыненні да Беларусі грунтуецца **на палітычнай абумоўленасці дыялогу**: палітычныя свабоды і павага правоў чалавека з'яўляюцца неад'емнымі ўмовамі, без выканання якіх размарозка стасункаў недапушчальная.

Беларускія ўлады, у сваю чаргу, адмаўляючы абвінавачванні ў парушэнні правоў чалавека і дэмакратычных прынцыпаў, аргументуюць свае дзеянні абаронай дзяржаўнай бяспекі і грамадзянаў ад знешняга ворага, а таксама ўнутраных пагроз.

Тым не менш, наяўнасць палітычных зняволеных, прыняцце шэрагу норм па абмежаванні грамадзянскіх свабодаў, а таксама пераслед за праваабарончую дзейнасць, працяг палітыкі па абмежаванні дзейнасці дэмакратычна арыентаваных палітычных партый, з'яўляецца падставай для ЕС працягваць палітыку **палітычнай абумоўленасці**, якая ўжо прадэманстравала сваю неэфектыўнасць, паколькі ЕС выконвае яе досыць непаслядоўна і рэактыўна. Палітычная абумоўленасць пры неабходнасці выкарыстоўваецца беларускімі ўладамі як акно магчымасцяў для **палітычнага гандлю** (як гэта адбывалася напярэдадні прэзідэнцкіх выбараў 2010 года).

Аднак рэагаванне на падзеі і палітычная абумоўленасць стасункаў звужае патэнцыйны інструментарый партнёрства не толькі на высокім узроўні, але і адмоўна ўплывае на дынаміку кантактаў і супрацоўніцтва на сярэднім узроўні. Відавочна, што стасункі на высокім узроўні, якія дагэтуль не маюць юрыдычнай асновы (Дамова аб супрацоўніцтве і партнёрстве так і не была ратыфікавана, а спробы стварыць юрыдычны субстытут гэтай дамовы былі перапыненыя чарговай зменай тэндэ ад дыялогу да эскалацыі канфлікту ў снежні 2010 года), маюць цыклічны характар.

Як вынік, палітычная абумоўленасць і цыклічнасць стасункаў адмоўна ўплываюць на супрацоўніцтва, якое далёка не заўсёды павінна быць абумоўлена палітычна, а залежыць ад інстытуцыйна-прававой прасторы і актывізацыі ўдзелу беларускіх партнёраў у шэрагу транс-еўрапейскіх ініцыятываў, такіх, як нацыянальныя праграмы тэхнічнай дапамогі, рэгіянальныя праграмы супрацоўніцтва, тэрытарыяльныя праграмы ў межах інструментаў Еўрапейскай палітыкі суседства (*ENP*).

Рэгіянальнае, або тэрытарыяльнае, вымярэнне інтэграцыі не знаходзіцца ў такой моцнай залежнасці ад агульнапалітычнага кантэксту стасункаў Беларусі і ЕС. А рэгіяналізацыя як стратэгія ўцягвання партнёраў у агульнаеўрапейскія інструменты супрацоўніцтва стварае добры падмурак для інстытуцыйнага збліжэння, якое доўгі час было прыярытэтным унутры Еўрапейскага Саюза і мела на мэце рэгіянальнае выраўноўванне тэрыторыяў з розным узроўнем сацыяльна-эканамічнага развіцця (*territorial cohesion*)¹.

Так, зварот да рэгіянальнага вымярэння інтэграцыі можа дапамагчы вызначыць новыя агульныя кропкі для пераадолення знешнепалітычнага крызісу і высветліць, ці можа стратэгія рэгіяналізацыі стаць дзейснай для паступовага ўцягнення беларускіх тэрыторыяў у еўрапейскую партнёрскую сетку як на ўзроўні асобных арганізацыяў (дзяржаўных і недзяржаўных), так і на міждзяржаўным узроўні.

¹ Fifth Report on Territorial Cohesion in EU // European Commission, autumn 2011. Available at: http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docoffic/official/reports/cohesion5/pdf/5cr_en.pdf; M. Heidenreich, C. Wunder. Patterns of Regional Inequality in the Enlarged Europe, *European Sociological Review*, VOLUME 24 № 1, 2008, p. 19–36. Available at: www.esr.oxfordjournals.org.

Такім чынам, дадзены артыкул ставіць мэту адказаць на пытанне, *ці можа рэгіяналізацыя адносінаў Беларусі з ЕС стаць спосабам пераадолення напружанасці і стварыць умовы для недапушчэння палітычных крызісаў у будучыні?*

Рэгіяналізацыя – еўрапеізацыя: суадносіны, вымярэнні і інструменты. Праявы і інструменты еўрапеізацыі

Еўрапеізацыя – працэс паступовага збліжэння еўрапейскіх тэрыторыяў, які ўключаў у сябе энергетычнае, эканамічнае, а затым і палітычнае, сацыяльнае, адукацыйнае і іншыя вымярэнні. Ідэя агульнага еўрапейскага наддзяржаўнага ўтварэння першапачаткова грунтавалася на атрыманні ўзаемных эканамічных выгадаў і стварэнні прасторы свабоднага гандлю, што забяспечыла б рост дабрабыту ў “Старой Еўропе”, а таксама зрабіла б такі саюз краінаў моцным геапалітычным утварэннем. Ацэнка гатовасці той ці іншай дзяржавы да ўваходжання ў склад ЕС і правядзення супольных з іншымі еўрапейскімі дзяржавамі палітык (энергетычнай, эканамічнай, агульнай замежнай палітыкі, палітыкі бяспекі і г.д.) праводзіцца на падставе так званых Капенгагенскіх крытэраў. Існаванне крытэраў, паводле якіх вызначаецца магчымасць стаць часткай “Агульнай Еўропы”, дае падставы гаварыць пра **традыцыйную абумоўленасць еўрапеізацыі**².

Еўрапеізацыя найперш праяўляецца ў наддзяржаўнай інстытуцыялізацыі, а таксама **ва ўніфікацыі палітык усіх дзяржаваў-сябраў Еўрасаюзу**. На падставе гэтага еўрапеізацыю называюць “узаемазалежным еўрапейскім кіраваннем” (*Interdependent European governance*)³. Падобны падыход выкарыстоўваецца і ў дачыненні да “трэціх краін”: каб увайсці ў склад ЕС, краіны павінны прадэманстраваць сваю падрыхтаванасць да тэхнічных перамоў па асобных палітыках, што папярэднічаюць уступленню, і прыняцця супольных еўрапейскіх

² Frank Schimmelfennig. EU Political Accession Conditionality after the 2004 Enlargement: Consistency and Effectiveness, *Journal of European Public Policy*, 2008, Vol. 15, No. 6, p. 918–937.

³ *Linking EU and National Governance*, edited by Beate Kohler-Hoch. Oxford University Press, 2003; p. 10–24.

палітык (*acquis communautaire*)⁴. Прычым **абумоўленасць** еўрапеізацыі часам уключае ў сябе і **каштоўнасны кампанент** (напрыклад, Турцыя і сітуацыя з існаваннем двух асобных дзяржаўных утварэнняў на востраве Кіпр). Каштоўнасную прыроду маюць патрабаванні ЕС у дачыненні да павагі правоў чалавека, правоў нацыянальных меншасцяў, прынцыпаў дэмакратыі і транспарэнтнасці, “добрага кіравання”⁵.

З пункту гледжання патэнцыйнага ўваходжання ў склад ЕС, еўрапеізацыя Беларусі немагчымая, паколькі еўрапейская перспектыва краіны не была акрэсленая нават падчас “пацяплення” адносінаў на высокім узроўні. Нягледзячы на стварэнне ў 2009 г. інструменту шматбаковага супрацоўніцтва краінаў Усходняга вымярэння, “Усходняга партнёрства”, дзе Беларусь прадстаўленая Нацыянальнай платформай грамадзянскай супольнасці, але не прадстаўленая на міжпарламенцкай пляцоўцы ЕўраНест, казаць пра новы этап стасункаў нельга: яны маюць тую ж цыклічную прыроду – ад пацяплення да эскалацыі канфлікту. Такім з’яўляецца **палітычнае вымярэнне еўрапеізацыі** Беларусі.

Эканамічнае вымярэнне еўрапеізацыі магло б мець месца, напрыклад, ва ўсталяванні прэферэнцыяльнага рэжыму гандлю (паралельна з уваходжаннем Беларусі ў Сусветную гандлёвую арганізацыю), праз павелічэнне колькасці нацыянальных праграм, што рэалізуюцца пры падтрымцы Еўрапейскай Камісіі, заключэнне гандлёвых пагадненняў і г.д. Тым не менш, эканамічныя стасункі Беларусі і ЕС па сёння рэгулююцца ратыфікаваным у савецкі час Пагадненнем аб супрацоўніцтве, а шматлікія тэхнічныя пытанні абумоўлены палітычна. Напрыклад, у пытанні спрашчэння візавага рэжыму і зніжэння коштаў шэнгенскіх віз для беларускіх грамадзянаў апошняе слова застаецца за Беларуссю, якой былі накіраваныя ўсе неабходныя дакументы па рэадмісіі і спрашчэнні візавага рэжыму больш за год таму. Яшчэ адной прайвай стасункаў з’яўляецца палітычны гандаль, які беларускі бок неаднаразова выкарыстоўваў, абцяючы выпусціць палітычных зняволеных у абмен на скасаванне існых візавых санкцыяў супраць беларускіх дзяржаўных асоб,

⁴ Frank Schimmelfennig. Europeanization beyond Europe, Living Reviews in European Governance, 2009, vol. 4, no. 3, p. 15. Available at: <http://www.livingreviews.org/lreg-2009-3>.

⁵ European Union. White Paper: European Governance, July 2001. EUROPA, Documentation centre, Official documents, White Papers. Available at: http://europa.eu/documentation/official-docs/white-papers/index_en.htm

а таксама неўвядзенне кропковых эканамічных санкцыяў супраць шэрагу беларускіх прадпрыемстваў. Эскалацыя канфлікту і пашырэнне санкцыяў, аднак, адбылося, а ЕС у чарговы раз прадэманстравала няздатнасць і нават адсутнасць адзінай палітыкі ў дачыненні да Беларусі.

Палітычную абумоўленасць пачынаюць набываць і стасункі Еўрапейскага Саюза з Украінай пасля парушэння правоў чалавека і шматлікіх судовых пераследаў па палітычных матывах (напрыклад, справа Юліі Цімашэнкі). Гэтая тэндэнцыя можа затармазіць працэс паглыблення стасункаў з Украінай і стварэнне зоны свабоднага гандлю с Еўрасаюзам, а таксама ставіць пад сумнеў падпісанне Дамовы аб асацыяцыі з Украінай.

Такім чынам, еўрапеізацыя Беларусі ў сэнсе збліжэння і ўсталявання стабільных і не абумоўленых палітычна міждзяржаўных адносін, якія б выявіліся ў пашырэнні прававой базы і прыняцці двухбаковых пагадненняў, прадстаўляецца малаверагоднай ва ўмовах палітычнай абумоўленасці стасункаў з двух бакоў. Прынцыповыя патрабаванні Еўрапейскага Саюза не знятыя, а ўлады Беларусі дэманструюць, у сваю чаргу, нежаданне ісці насустрач у пабудове дэмакратычных інстытутаў, стварэнні спрыяльных умоваў для дзейнасці грамадзянскай супольнасці, спыненні пераследу асобных грамадзянаў на падставе прафесійнай і грамадскай дзейнасці.

Тлумачэнні рэгіяналізацыі

Рэгіяналізацыя – комплекс мер, палітыка, што рэалізуецца ў дачыненні да канкрэтнай тэрыторыі дзяржавы, некалькімі дзяржавамі альбо наддзяржаўным утварэннем. Рэгіяналізацыя мае некалькі тлумачэнняў, распрацаваных у межах розных дысцыплін – эканомікі, паліталогіі, міжнародных стасункаў. Так, рэгіяналізацыя можа азначаць сукупнасць актуальных працэсаў рэгіянальнай інтэграцыі, як, напрыклад, палітычныя і эканамічныя ўтварэнні Вышаградскай групы, Еўрапейская эканамічная прастора (ЕЭП), ЕўрАзЭС на постсавецкай прасторы⁶. Рэгіяналізацыя – гэта таксама спосаб пабудовы стасункаў “цэнтр –

⁶ Г.К. Широков. Регионализация: новые тенденции мирового развития на рубеже 20–21 вв. Новая и новейшая история, 2004, № 4. С. 55–66.

рэгіёны” ў межах адной дзяржавы, дзяржаўная палітыка, якая цесна звязаная з дэцэнтралізацыяй⁷. Нарэшце, рэгіяналізацыя можа разглядацца як тэрытарыяльная інтэграцыя ў палітычных, эканамічных, культурных і адукацыйных стасунках (напрыклад, краіны АПЭК па эканамічным прынцыпе, Агульная еўрапейская адукацыйная прастора (Балонскі працэс) у галіне адукацыі і г.д.)⁸.

У ЕС рэгіяналізацыя як палітыка тэрытарыяльнай інтэграцыі прадстаўлена некалькімі палітыкамі: рэгіянальнай палітыкай (*Regional Policy*), палітыкай збліжэння (*Cohesion Policy*), часткова ў структурнай палітыцы (*Structural Policy*), а таксама палітыкай у дачыненні да “трэціх” краінаў – Еўрапейскай палітыкай суседства (*European Neighborhood Policy*), якая пабудавана як на нацыянальных інструментах супрацоўніцтва, так і на шматбаковых ініцыятывах, такіх як “Усходняе партнёрства”, “Паўночнае вымярэнне”, “Міжземнаморскае вымярэнне”. Еўрапейская палітыка суседства прадугледжвае таксама шэраг трансмежавых і транснацыянальных ініцыятываў у рамках Еўрапейскага інструмента суседства і партнёрства (*ENPI*), накіраваных на тэрытарыяльнае збліжэнне (“Польшча-Беларусь-Украіна”, “Латвія-Літва-Беларусь”, “Рэгіён Балтыйскага мора” і інш.).

Рэгіяналізацыя грунтуецца на **тэрытарыяльным бачанні**⁹, г.зн. пэўны рэгіён, краіна ці шэраг краінаў разглядаюцца не як палітычныя адзінкі і дзяржаўныя ўтварэнні, а як тэрытарыяльныя ўтварэнні, нават комплексы са сваімі прыкметамі і актуальнымі працэсамі, з якімі на супольным вырашэнні лакальных пытанняў і пераадоленні рэгіянальных пагрозаў можа быць пабудавана супрацоўніцтва. Тэрытарыяльны падыход ляжыць у аснове праграм развіцця і інтэграцыйных ініцыятываў ЕС, накіраваных на паступовае “сцягванне” прасторы, уключэнне новых тэрыторыяў у розныя вымярэнні супрацоўніцтва. Сярод гэтых праграм – ІНТЭРРЭГ, Сёмая рамачная праграма ў галіне навукі, праграмы Еўрапейскага інструмента суседства і партнёрства. Істотна, што тэрмін “тэрытарыяльны” разглядаецца ў якасці цэнтральнага і адпраўнога

⁷ Linking EU and National Governance, edited by Beate Kohler-Hoch. Oxford University Press, 2003, p. 10–24.

⁸ Климович А., Широканова А. Беларусь и ЕС: европеизация или регионализация? // Современная Европа. 2011. № 03. С. 32–44.

⁹ М. Китинг. Новый регионализм в Западной Европе. Проект «Ruthenia». Available at: <http://www.ruthenia.ru/logos/number/40/07.pdf>.

для тлумачэння еўрапеізацыі, як даследчыкамі¹⁰, так і еўрапейскімі палітыкамі і стратэгіямі развіцця¹¹.

Адзначым, што рэгіяналізацыя ў разуменні дэцэнтралізацыі не будзе з'яўляцца дзейснай для Беларусі стратэгіяй, паколькі краіна з'яўляецца ўнітарнай, а рэгіёны (вобласці) не маюць значнай аўтаноміі ў вырашэнні істотных для свайго развіцця пытанняў – большасць вызначальных момантаў і палітык падпарадкаваныя цэнтру. Таму больш метаэгодна казаць пра рэгіяналізацыю з пункту гледжання галіновага збліжэння з памежнымі тэрыторыямі суседніх краін, прычым стратэгія можа стаць дзейснай для абодвух вектараў знешняй палітыкі Беларусі – як заходнееўрапейскага, так і ўсходняга, расійскага і ўкраінскага.

У дачыненні да Беларусі стратэгія рэгіяналізацыі да гэтага часу не разглядалася Еўрапейскім Саюзам у якасці інструмента збліжэння, безадносна да палітычных абставін. Тым не менш, тэрытарыяльны падыход можа стацца добрай падставай для пераадолення напружанасці ў палітычным вымярэнні і станю́ча паўплывае на іншыя вымярэнні супрацоўніцтва з ЕС праз стратэгію *рэгіяналізацыі – праз наступовае ўцягванне гульцоў сярэдняга ўзроўню, а таксама лакальных гульцоў у супрацоўніцтва з еўрапейскімі партнёрамі*.

Поспех імплементацыі гэтай стратэгіі залежыць ад лабіявання неабходных зменаў у інстытуцыйна-прававым полі супрацоўніцтва ЕС і Беларусі. Карэктываў на патрэбу рэгіяналізацыі патрабуюць наступныя беларускія дзяржаўныя палітыкі: палітыка ў галіне міжнароднага развіцця (атрыманне міжнароднай дапамогі і ўдзел у міжнародных праектах), стварэнне спрыяльных умоў для функцыянавання еўрарэгіёнаў, у якія ўваходзяць беларускія тэрыторыі, актывізацыя працэсаў спрашчэння візавага рэжыму і рэадмісіі, ратыфікацыя пагадненняў аб малым памежным руху, прыцягненне міжнародных арганізацыяў у развіццё адукацыйных праграм і фармуляванне дзяржаўнай адукацыйнай палітыкі ў межах Агульнай еўрапейскай адукацыйнай прасторы і інш.).

¹⁰ Frank Schimmelfennig, Ulrich Sedelmeier. Introduction: Conceptualizing the Europeanization of Central and Eastern Europe. In: Schimmelfennig, F.; and Sedelmeier, U. The Europeanization of Eastern and Central Europe, 2005, Ithaca; London: Cornell University Press.

¹¹ Fifth Report on Territorial Cohesion in EU// European Commission, autumn 2011. Available at: http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docoffic/official/reports/cohesion5/pdf/5cr_en.pdf.

Разглядаючы, такім чынам, рэгіяналізацыю як больш тэхнічнае паняцце, звязанае з сектаральным супрацоўніцтвам у межах розных вымярэнняў, можна сцвярджаць, што такі падыход з'яўляецца альтэрнатыўным выключна палітычна абумоўленаму дыялогу. А тэрытарыяльнае галіновае супрацоўніцтва на аснове стратэгіі рэгіяналізацыі можа стаць падставай для паступовай еўрапеізацыі Беларусі і ў палітычным сэнсе: збліжэння з Еўрапейскім Саюзам на высокім узроўні і пераадолення існых супярэчнасцей. Аналагічная стратэгія працуе падчас інтэграцыі на постсаветскай прасторы, напрыклад, у Мытным саюзе, дзе вядуцца перамовы ў канкрэтных галінах і выпрацоўваюцца рэгуляцыйныя механізмы, агульныя для мытнай прасторы.

Вымярэнні рэгіяналізацыі

Звернемся да магчымых шляхоў рэгіяналізацыі Беларусі ў чатырох вымярэннях: *палітычным (дзяржаўнага кіравання), эканамічным, сацыякультурным, інфармацыйна-адукацыйным*.

Першым (1) вымярэннем рэгіяналізацыі, якое задае парадыгму ўсім астатнім сферам, з'яўляецца **палітычнае вымярэнне**, а дакладней – вымярэнне дзяржаўнага кіравання.

Нягледзячы на цэнтралізаваную сістэму дзяржаўнага кіравання, рэгіяналізацыя можа прысутнічаць у дзяржаўных праграмах і праектах, звернутых да рэгіёнаў, а таксама шэрагу дзяржаўных палітык і іх выкананні ў рэгіёнах. У такіх выпадках рэгіяналізацыя з'яўляецца інструментам ажыццяўлення дзяржаўнай улады. Да прыкладу, існаванне інстытуту спецыяльных дарадцаў прэзідэнта ў рэгіёнах. У гэтым выпадку рэгіяналізацыя працуе на падтрыманне дзяржаўнай вертыкалі ўлады.

Аднак паглыбленне рэгіяналізацыі Беларусі магчымае толькі пры пашырэнні паўнамоцтваў мясцовай прадстаўнічай улады і стымуляванне яе ініцыятывы ў супрацоўніцтве з мясцовымі ўладамі межавых тэрытарыяльных адзінак. Стымуляванне трансмежавага супрацоўніцтва пры падтрымцы міжнародных агенцтваў развіцця і еўрапейскіх інстытутаў на ўзроўні дзяржаўнай палітыкі зможа павысіць інтэнсіўнасць тэрытарыяльнага збліжэння і ў межах іншых вымярэнняў – эканамічнага, сацыякультурнага, інфармацыйна-адукацыйнага. Відавочнай супярэчнасцю рэгіяналізацыі ў вымярэнні дзяржаўнага кіравання з'яўляецца

наяўнасць моцнай вертыкалі ўлады, калі рэгіянальныя і мясцовыя ўлады абмежаваныя ў сваіх дзеяннях і падпарадкаваныя вышэйшым інстытутам ў межах сістэмы субардынацыі. Такім чынам, мясцовыя супольнасці, якіх прадстаўляюць абраныя заканадаўчыя ўлады, не маюць прамых каналаў уплыву на вызначэнне прыярытэтаў развіцця краю.

Другім вымярэннем рэгіяналізацыі з'яўляецца **эканамічнае (2)**, у рамках якога выкарыстоўваюцца такія інструменты, як стварэнне свабодных эканамічных зон, зон свабоднага гандлю, мясцовых інвестыцыйных фондаў, інструментаў стымулявання сумесных прадпрыемстваў з прадстаўнікамі бізнесу межавай краіны. А таксама стварэнне рэгіянальных цэнтраў эканамічнага развіцця, якія б уключалі і даследчыцкія, і вытворчыя і камерцыйныя комплексы, падтрымліваючы мясцовыя галіны эканомікі, а таксама развівалі новыя тыпы вытворчасці і эканамічныя мадэлі. Наогул, больш шырока эканамічная рэгіяналізацыя азначае стварэнне рэгіянальных (транснацыянальных, лакальных) рынкаў (працы, збыту), вытворчых кластэраў¹² і іншых сістэм для забеспячэння эканамічнага росту той ці іншай тэрыторыі. Прыкладамі рэгіяналізацыі Беларусі ў эканамічным вымярэнні можна лічыць свабодныя эканамічныя зоны ў абласных цэнтрах (Брэст, Гродна), якія з'яўляюцца цэнтрамі прыцягнення капіталу, працоўнай сілы і інтэлектуальных рэсурсаў, у тым ліку з суседніх краін. Падтрымка і сумеснае развіццё традыцыйных (народных) вытворчасцяў, промыслаў – таксама прыклад рэгіяналізацыі ў эканамічным вымярэнні. Аднак відавочнай супярэчнасцю могуць служыць працэсы глабалізацыі, якія прыводзяць да змяшчэння цэнтраў прыцягнення, што адмоўна адбіваецца на развіцці лакальных рынкаў, дробных прадпрыемстваў, якія паглынаюцца больш буйнымі і сталымі альбо не вытрымліваюць канкурэнцыі.

Рэгіяналізацыя ў **сацыя-культурным вымярэнні (3)** азначае найперш фармаванне трансмежавых мясцовых супольнасцяў, для якіх характэрна рэгіянальная самасвядомасць (аднясенне сябе да пэўнай трансмежавай групы, напрыклад жыхары Падляшша на памежжы Беларусі і Польшчы) і ўсведамленне сувязі з жыхарамі памежных тэрыторыяў

¹² Klaus H. Goetz. The New Member States and the EU // Simon Bulmer and Christian Lequesne Member States and the European Union, Oxford: Oxford University Press, 2004. Available at: http://www.mzes.uni-mannheim.de/projekte/typo3/site/fileadmin/research%20groups/1/teamB-reader/Goetz_The%20new%20member%20states%20and%20the%20EU.pdf.

суседніх дзяржаваў. Сярод магчымых інструментаў у гэтым вымярэнні рэгіяналізацыі можна выдзеліць трансмежавыя культурныя ініцыятывы і мерапрыемствы, даследаванні і рэканструкцыю агульнай культурнай і гістарычнай спадчыны, летапіс рэгіёна. Істотнымі для дадзенага вымярэння з'яўляюцца таксама асабістыя зносіны жыхароў рэгіёна ў безбар'ерных умовах, у тым ліку і бязвізавых. Праявамі рэгіяналізацыі могуць стаць рэгіянальны турызм, экатурызм і агратурызм, павелічэнне колькасці гасцей з межавых тэрыторыяў і г.д. Інфармацыйныя каналы, трансмежавыя, агульныя для пэўнага рэгіёна, адыгрываюць істотную ролю ў канструванні сацыякультурнай тэрытарыяльнай супольнасці. Яднальная ідэя, якая мае патэнцыял выступіць канструюючым элементам, – гэта супольнае пераадоленне выклікаў устойліваму развіццю той ці іншай тэрыторыі¹³ (Кіцінг 2008). Такім падыходам кіруецца Еўрапейскі Саюз у выкананні сваіх рэгіянальных палітык і, як вынік, у “рэгіёнабудаўніцтве”, якое разглядаецца як аснова канкурэнтаздольнасці тэрыторыяў¹⁴.

Чацвёртым вымярэннем рэгіяналізацыі з'яўляецца **адукацыйнае вымярэнне**, а таксама **інфармацыйнае** (4), што грунтуецца на стварэнні супольнай дыскурсіўнай прасторы праз трансмежавыя сродкі масавай інфармацыі, навуковыя і ўніверсітэцкія пляцоўкі і г.д. Стварэнне акадэмічнай і ўніверсітэцкай супольнасці, агульнай для трансмежавай тэрыторыі, можа стаць добрым падмуркам для пашырэння кантактаў і ў іншых сферах. Тым не менш, рэгіянальныя акадэмічныя супольнасці не змогуць вытрымаць канкурэнцыі са сталымі цэнтрамі прыцягнення навукі і адукацыі, аднак змогуць даць штуршок развіццю ведаў на пэўнай прасторы, што станюцца паўплывае на канкурэнтаздольнасць краю. Дастаткова рэальнай можа стаць здольнасць такіх акадэмічных супольнасцяў актуалізаваць абмеркаванне ў акадэмічным асяроддзі тэм і праблем пэўнага краю ці тэрыторыі, а таксама садзейнічаць складанню адзінага і ўнікальнага для “ўяўлення” таго ці іншага рэгіёна дыскурсу.

¹³ М. Китинг. Новый регионализм в Западной Европе. Проект «Ruthenia». Available at: <http://www.ruthenia.ru/logos/number/40/07.pdf>.

¹⁴ Гл., напрыклад, Макрарэгіянальную стратэгію развіцця Рэгіёна Балтыйскага мора: European Union strategy for the Baltic Sea Region and the role of macro-regions in the future cohesion policy 2009/2230 (INI). Committee on Regional Development. Available at: [http://www.europarl.europa.eu/oeil/popups/ficheprocedure.do?lang=en&reference=2009/2230\(INI\)](http://www.europarl.europa.eu/oeil/popups/ficheprocedure.do?lang=en&reference=2009/2230(INI))

Інструментамі рэгіяналізацыі ў дадзеным вымярэнні могуць быць рэгіянальныя інфармацыйныя каналы, парталы, інтэрактыўныя Інтэрнэт-сэрвісы, а таксама акадэмічныя і ўніверсітэцкія пляцоўкі для стварэння рэгіянальнага дыскурсу, выдавецкая дзейнасць і г.д.

Такім чынам, намі былі акрэслены магчымыя вымярэнні рэгіяналізацыі Беларусі, а таксама згаданыя некаторыя з яе інструментаў, праз увядзенне ці пашырэнне якіх набліжэнне беларускіх рэгіёнаў да суседніх еўрапейскіх тэрыторыяў будзе больш інтэнсіўным.

ВЫСНОВЫ

З аднаго боку, еўрапеізацыя Беларусі пры прынцыповай палітычнай абумоўленасці афіцыйных стасункаў малаверагодная. З іншага боку, Беларусі даступныя інструменты рэгіяналізацыі з ЕС у акрэсленых вышэй вымярэннях, і поспех сумесных тэрытарыяльных партнёрскіх ініцыятываў з краінамі ЕС можа не залежаць ад палітычных акалічнасцей.

Рэгіяналізацыя з'яўляецца інструментам еўрапеізацыі, з дапамогай якога Еўрапейскім Саюзам ажыццяўлялася тэрытарыяльнае збліжэнне шматлікіх рэгіёнаў і тэрыторыяў, адрозных у сацыяльна-эканамічным развіцці. Праз удзел у такіх праграмах, як ІНТЭРРЭГ, рэгіёны і на ўзроўні мясцовых уладаў, і на ўзроўні асобных арганізацыяў цягам часу выбудоўвалі еўрапейскую партнёрскую сетку, што стала падмуркам для сцягвання тэрыторыяў унутры ЕС¹⁵. Зыходзячы з таго, што рэгіяналізацыя – адзін са складнікаў еўрапеізацыі, можна сцвярджаць, што такая стратэгія з боку ЕС у дачыненні да Беларусі можа стацца дзейснай альтэрнатывай існым сёння падыходам да нашай краіны; напрыклад, праз актывізацыю стасункаў на сярэднім узроўні сістэмы дзяржаўнага кіравання Беларусі з адпаведнымі еўрапейскімі партнёрамі. Гэта паспрыяе ўсталяванню нецyklічных і не абумоўленых палітычна стасункаў (нават пры ўмове кадравай ратацыі абласных і раённых чыноўнікаў).

Аднак для поспеху такой стратэгіі неабходна прыняць цэлы шэраг крокаў. Гэта, напрыклад, не толькі перагляд палітыкі Еўрапейскага

¹⁵ Karl Peter Schon. Concepts, Strategies and Guiding Principles for Europe's Territorial Development. Guiding Principles for Spatial Development in Germany, German Annual of Spatial Research and Policy, 2009, p. 1–16.

Саюза ў дачыненні да Беларусі, але і грунтоўная беларуская палітыка па паляпшэнні інстытуцыйна-прававых умоваў дзейнасці арганізацыяў, што задзейнічаны ў развіцці еўрапейскіх ініцыятываў у Беларусі; акрамя гэтага, максімальная дэцэнтралізацыя адносінаў Беларусі і ЕС, замяшчэнне палітычнай абумоўленасці перамовамі на сектаральным узроўні з абавязковым уцягненнем мясцовых органаў самакіравання і выканаўчай улады.

Такім чынам, еўрапеізацыя Беларусі, не маючы рэальных умоваў, прававых падставаў і палітычнай волі, можа быць распачатая ўцягваннем беларускіх арганізацыяў, дзяржаўных інстытутаў, мясцовых уладаў у супрацоўніцтва з адпаведнымі еўрапейскімі інстытутамі паводле тэрытарыяльнага прынцыпу. Праз распрацоўку і выкананне стратэгіі еўрапеізацыі Беларусі праз рэгіяналізацыю Еўрапейскі Саюз можа прыйсці да якасна новай палітыкі ў дачыненні да Беларусі і пазбегнуць палітычна непаслядоўных крокаў у стасунках з краінай у будучыні.

У сваю чаргу, відавочнай супярэчнасцю з'яўляецца той факт, што Беларусь з большага павернутая да Расіі праз удзел у геапалітычным праекце Масквы – Мытным саюзе і Еўразійскай эканамічнай прасторы – з моцным эканамічным складнікам, дзе рэгіяналізацыя выкарыстоўваецца ў якасці інструмента паглыблення інтэграцыі на постсавецкай прасторы. Занепакоенасць ЕС інтэграцыйнымі працэсамі на постсавецкай прасторы ў межах ЕўрАзЭС, у тым ліку, з паступовым уцягненнем Беларусі ў шэраг праектаў па паглыбленні інтэграцыі з Расіяй, абумоўліваюць неабходнасць далейшага перагляду палітыкі суседства ў дачыненні да Беларусі. Спробай фармулявання новага бачання такой палітыкі стала пашырэнне падтрымкі грамадзянскай супольнасці, а таксама новы падыход у Еўрапейскай палітыцы суседства “*more for more*”, які заключаецца ў павелічэнні памеру дапамогі тым краінам, якія прадэманстравалі гатовасць ісці насустрач у структурных і палітычных рэформах¹⁶.

Такім чынам, для поспеху стратэгіі рэгіяналізацыі патрэбныя супольныя і паступовыя дзеянні ў стварэнні добрых умоваў для тэрытарыяльнага ўцягнення беларускіх партнёраў у супольныя еўрапейскія ініцыятывы.

¹⁶ Pawlak P., Kurowska X. EU foreign policy: More for more, or more of the same? Available at: <http://euobserver.com/7/113818>.

Магчымыя кірункі рэформы публічнай адміністрацыі ў Беларусі

Выкладзенае тут меркаванне належыць аўтару і ніяк не звязанае з арганізацыямі, да якіх аўтар належыць.

Неабходнасць рэформы публічнай адміністрацыі ў Беларусі шырока ўсвядомлена палітычнымі лідэрамі, адміністратарамі вышэйшага ўзроўню і незалежнымі экспертамі. Крытыка нацыянальнай кіроўнай адміністрацыі можа быць зведзеная да таго, што сённяшняя канцэпцыя і практыкі проста не адпавядаюць выклікам, з якімі сутыкнецца Беларусь у бліжэйшай будучыні. Улада ўжо прызнала адсутнасць адэкватных механізмаў паляпшэння справаздачнасці, павышэння адказнасці перад патрэбамі грамадзянаў і жадання браць адказнасць сярод дзяржаўных служачых.

Доўгатэрміновая барацьба, каб зрабіць дзяржаўных служачых, асабліва ў асяроддзі мясцовага самакіравання, асноўным сродкам для прыцягнення і эфектыўнага выкарыстання замежных інвестыцыяў у эканоміку, правалілася. Першапачатковыя надзеі на памяркоўныя рэформы (у першую чаргу датычныя структурнай неэфектыўнасці цэнтральных уладаў), звязаныя з праграмай, выкладзенай новапрызначаным прэм'ер-міністрам Мясніковічам, хутка зніклі, як толькі праграма рэформаў адышла на другі план¹. Тым не менш фінансавы і эканамічны крызіс

¹ “Міхаіл Мясніковіч: у студзені мы плануем прадставіць нашы прапановы па рэформе дзяржаўнага кіравання” (руская версія). Рэжым доступу: <http://belapan.by/archive/2010/12/30/439217/> Дата доступу: 01.12.2011.

у 2011 падкрэсліў тэму старых інстытуцыйных праблемаў беларускага дзяржаўнага кіравання, якая павінна быць вырашана вельмі хутка для таго, каб улады былі здольныя рэалізаваць пакет эканамічных і фінансавых рэформаў нават ва ўмовах абмежавання мераў, што прымаюцца ў якасці абавязанняў перад знешнімі крэдыторамі і эканамічнымі партнёрамі.

У той момант, як адсутнічае палітычная воля рэформаў і ўрад выглядае ўпэўненым, што крызіс амаль скончаны (дзякуючы вялікім газавым і нафтавым субсідыям Расіі і продажу БелТрансГазу), відавочна, што сітуацыя далёкая ад стабільнасці і перамены (аднак непажаданыя для ўладаў) непазбежныя. Гэтая непазбежнасць вызначаецца, на маю думку, 3 галоўнымі чыннікамі:

- значнае скарачэнне наяўных дзяржаўных (бюджэтных) рэсурсаў;
- істотнае павелічэнне знешніх абавязанняў па аплаце доўгу;
- абавязанні, прынятыя Беларуссю ў рамках ЕўрАзЭс і пагадненняў Адзінай эканамічнай прасторы.

Пакуль на дадзены момант гэта застаецца перадусім тэарэтычнай магчымасцю, недзяржаўная арганізацыя *SYMPA (School of Young Managers of Public Administration – Школа маладых менеджараў публічнага кіравання)* выдала серыю аналітычных нататак аб магчымых кірунках рэформы публічнага кіравання. Перадумовай гэтага даследавання было перакананне, што палітычная воля важная для пачатку рэформаў, аднак не менш важна рэалістычна падыходзіць да здольнасці дзяржаўнага апарату стварыць дэталёвыя, рацыянальныя і рэалістычныя планы і ажыццявіць гэтыя планы. На фоне прыведзенага вышэй першапачатковы выбар тэмы даследавання быў вызначаны на аснове здагадкі, што галоўнай мэтай такой рэформы будзе павышэнне эфектыўнасці развіцця і ажыццяўлення публічнай палітыкі дзяржаўнай адміністрацыяй.

Таму асноўны акцэнт быў зроблены на магчымасцях развіцця палітыкі цэнтральных уладаў (на дадзены момант цалкам узурпаваных адміністрацыяй прэзідэнта, на нашу думку, абсалютна некампетэнтна), новых падыходах у фінансавым менеджменце і найманні на працу дзяржаўных служачых.

Экспертная супольнасць у Беларусі не мае агульнай думкі, наколькі эфектыўнай з'яўляецца публічная адміністрацыя. Па-першае, няма ніякіх агульных крытэрыяў, каб ацаніць эфектыўнасць (акрамя дасягнення мэтавых макраэканамічных паказчыкаў і выкарыстання выдзеленых бюджэтных сродкаў, гэта можа быць праілюстравана любой дзяржаўнай

праграмай²). Па-другое, адсутнічае шырока распаўсюджанае разуменне, як мусяць выглядаць вынікі эфектыўнай публічнай адміністрацыі. У такой сітуацыі эксперты часта прыходзяць да дыяметральна розных высноваў адносна стану публічнай адміністрацыі ў Беларусі.

Дыяпазон меркаванняў можа быць звязаны ў два пункты гледжання. Згодна з першым, большасць беларускіх бюракратаў могуць эфектыўна працаваць пад паслядоўным і сістэматычным палітычным лідэрствам. Згодна з другім, здольнасці дзяржаўнай бюракратыі эфектыўна распрацоўваць і ажыццяўляць дзяржаўныя палітыкі вельмі абмежаваная нават у слаба палітызаваных сферах.

З адміністрацыйнага пункту гледжання, можа быць аспрэчана тое, што беларускія бюракраты больш эфектыўныя ў галінах, дзе пажаданы вынікі зразумелыя, простыя, якія могуць быць падлічаны (напрыклад, будаўніцтва і рэканструкцыя). У галінах, дзе адміністрацыйная праблема патрабуе даследавання, аналітыкі і выбару з некалькіх магчымых варыянтаў варыянта, які пасля ажыццяўляецца і ацэньваецца, беларуская бюракратычная махіна або завісае ў нерашучасці, або выбірае самае павярхоўнае рашэнне, якое яна затым спрабуе рэалізаваць з дапамогай камандна-адміністрацыйных інструментаў (напрыклад, старшыня лакальнага выканкаму прапанаваў дэдалярызацыю эканомікі шляхам забароны публічным асобам узгадваць у публічных выступак кошты ў даляравым эквіваленце)³. Ва ўсё больш непрадказальным эканамічным асяроддзі (як унутраным, так і знешнім) відавочна, што ўладам хутка прыйдзеца мець справу пераважна з адміністрацыйнымі праблемамі іншага кшталту.

Даследаванне акрэсліла некаторыя з асноўных перашкод для развіцця эфектыўнай публічнай палітыкі беларускіх цэнтральных уладаў, якія могуць быць падсумаваныя наступным чынам:

- адсутнасць рацыянальнага фінансавання публічнай палітыкі;

² Напрыклад, “Нацыянальная праграма дэмаграфічнай бяспекі 2011-2015” (руская версія). Рэжым доступу: http://mintrud.gov.by/ru/new_url_1751033009/new_url_1383761826/new_url_1312348330

³ Якабсан прапаноўвае адмовіцца ад далярызацыі беларускай эканомікі (руская версія). Рэжым доступу: http://www.belta.by/ru/all_news/economics/Jakobson-predlagaet-otkazatsja-ot-dollarizatsii-belorusskoj-ekonomiki_i_579334.html Дата доступу: 26.10.2011.

- адсутнасць крытэрыяў ацэнкі эфектыўнасці, у тым ліку фінансавага менеджменту;
- адсутнасць палітычнага патэнцыялу ва ўрадзе (звязаныя з канкрэтнай чалавечай практыкай кіравання рэсурсамі).

Акрамя некаторых асобных прыкладаў, калі ўлады публічна прадстаўляюць некаторыя магчымыя выбары палітыкі і абгрунтоўваюць рэкамендацыі рацыянальнымі аргументамі⁴, працэс публічнай палітыкі ў Беларусі найлепш абагульняецца цытатай Надзеі Ермакавай, кіраўніка Нацыянальнага банка Беларусі. Адказваючы на пытанне журналістаў, ці лічыць яна, што меркаванне Нацыянальнага банка аб афіцыйным курсе абмену валют як “эканамічна жыццяздольным” амаль перад самай дэвальвацыяй было апраўданым, яна адказала: “Я думаю, што яны лічылі так, але аказалася інакш”.

Працэс публічнай палітыкі ў Беларусі характарызуецца толькі пачатковым разуменнем уладамі грамадства. Напрыклад, нягледзячы на прыярытэт эканамічнага росту беларускіх уладаў, веды аб адным з ключавых чыннікаў росту – працоўнай сіле – цалкам адсутнічаюць. Толькі напрыканцы лістапада 2011 г. пад ціскам Сусветнага банка ўлады распачалі даследаванне рэальнага стану беспрацоў’я праз даследаванні хатніх гаспадарак. Урад не мае рэальных дадзеных аб колькасці беларусаў, працуючых за мяжой на сезоннай ці сталай аснове. Такім чынам, база для разумення і прагназавання будучыні працоўных не існуе. Часткова праблема звязаная з адсутнасцю незалежнай сацыялогіі ў Беларусі, і аналіз публічнай палітыкі базуецца на персанальных меркаваннях не толькі палітыкаў, але і чыноўнікаў.

Таму, як заўважана раней, улады маюць тэндэнцыю выкарыстоўваць найбольш павярхоўныя інструменты адміністрацыйнай палітыкі. У выпадку міграцыі працоўнай сілы (напрыклад, цэлыя пласты рабочых з’язджаюць працаваць у Расію) мы назіралі такія крокі⁵, як адмаўленне праблемы, спробы зрабіць немагчымым ці вельмі цяжкім для рабочых

⁴ Беларускі ўрад падтрымлівае “адносна спрыяльны” сцэнар сацыяльна-эканамічнага развіцця ў 2012 годзе. Рэжым доступу: <http://belapan.by/archive/2011/09/21/498082/> Дата доступу: 01.12.2011.

⁵ У Беларусі знікла паўмільёны працаўнікоў (руская версія). Рэжым доступу: http://naviny.by/rubrics/society/2011/11/04/ic_articles_116_175709/ Дата даступу: 01.12.2011.

спыніць іх кантракты, замаўленне ў мясцовых органаў улады пачаць субсідаванне жылля для працаўнікоў і г.д.

Многія эксперты згаджаюцца, што ў рэдкіх выпадках, калі ўлады маюць (ці могуць атрымаць) дастаткова інфармацыі, каб выпрацаваць рацыянальныя варыянты палітыкі, шмат ўплывовых чыннікаў перашкаджаюць ім зрабіць гэта, перадусім, палітычная лаяльнасць і наступнае нежаданне інфармаваць асоб, якія прымаюць рашэнні аб непапулярных выбарах. У камбінацыі з недастаткова кампетэнтным аналізам інфармацыі ці (калі аналіз прадстаўлены незалежным інстытутам даследавання палітыкі, недавер да гэтых інстытутаў) вядзе да ігнаравання цяжкіх палітычных выбараў.

Вычарпальнае апісанне праблемы прадставіў у траўні 2011 блогер *Financial Times* Юзэф Катэрыл: “Хто б не скончыў фінансаваць Беларусь, яны маюць у сваіх руках усе магчымыя сродкі палітычнага кіравання (рэгуляцыі)”⁶. Адзінае, што можна дадаць, што для таго, каб гэтыя карэкціроўкі палітыкі былі эфектыўнымі, ім павінны папярэднічаць навукова-даследчыя працы вялікага маштабу.

Палітычнае даследаванне бюджэтных практык менеджменту⁷ выявіла некаторыя ключавыя праблемы ў сферы фінансавага кіравання дзяржаўных праграм (у 2011 г. 9,7 трлн. рублёў былі накіраваныя на пакрыццё коштаў 66 дзяржаўных праграм і 83 падпраграмы, з якіх 11 (4%) канфідэнцыйныя (кіраваныя КДБ, Камітэтам памежнага кантролю і Міністэрствам абароны).

1. Адсутнасць эфектыўных крытэрыяў дзяржаўным праграм (такім чынам, няма мэтаў, згодна з якімі можа быць вымераны прагрэс, акрамя колькасных паказчыкаў, такіх, як колькасць закупленых тавараў ці сума выдаткаваных сродкаў) з вызначэннем пажаданых сацыяльных вынікаў ці тлумачэнняў, чаму пэўная праграма прыносіць найбольш эфектыўныя вынікі.
2. Нізкі ўзровень празрыстасці фінансаваных дзяржавай праграм (большасць статыстычных і аналітычных дадзеных канфідэнцыйныя

⁶ Cotterill J. Autocracy risk, Belarus edition. Рэжым доступу: <http://ftalphaville.ft.com/blog/2011/05/17/570936/autocracy-risk-belarus-edition/>

⁷ “Evaluation of options for modernisation of the budgetary system of Belarus at the present stage” (2011) Mukha, Migutskaya. Рэжым доступу: http://www.businessforecast.by/files/booklet_muha_ENG.pdf

і недаступныя незалежным экспертам і нават міжнародным фінансавым арганізацыям.

3. Няма справаздачнасці дзяржаўных менеджараў (уключаючы міністраў) з эфектыўнага выкарыстання сродкаў і дасягнення мэтаў (іх узнагароджанне ні ў якой меры не звязана з вынікамі праграм, якія яны кантралююць).
4. Няма сувязі паміж планамі фінансаваных дзяржавай праграм і даступнасцю дзяржаўных рэсурсаў (шматлікія праграмы, як і іншыя бюджэтныя выдаткі, фінансуюцца за кошт квазіфіскальнай дзейнасці, гэта значыць фінансуюцца Нацыянальнымі банкам і дзяржаўнымі банкамі, пераважна “Беларусбанкам” і “Белаграпрамбанкам”, праз эмісію грошай).

Намаганні палепшыць фінансавы менеджмент дзяржаўных праграм становяцца асабліва важнымі, калі сённяшняя сітуацыя (эмісія, што прыводзіць да інфляцыі і негатыўны гандлёвы баланс) была вызначана ў якасці галоўнай перашкоды для эканамічнай стабільнасці вялікай колькасцю міжнародных фінансавых інстытутаў.

Іншы шлях палепшыць палітычны патэнцыял беларускіх цэнтральных уладаў ва ўсеагульным менеджменце чалавечых рэсурсаў, уключаючы празрыстыя працэдурны наймання, якія грунтуюцца на прафесійных кваліфікацыях. Некаторыя рэкамендацыі былі зробленыя ў даследчай працы⁸, дзе была пачатковая спроба вывучыць практыку наймання на працу ў беларускай дзяржаўнай службе. Дзякуючы інтэрв’ю з толькі што нанятымі публічнымі служачымі і менеджарамі чалавечых рэсурсаў аўтары прыйшлі да высновы, што сістэма набору кадраў збольшага засталася нязменнай ад савецкіх часоў, калі кіраўнік арганізацыі меў права апошняга голасу ў наборы падначаленых. Калі ў тэорыі набор кадраў рэгулюецца шматлікімі законамі і правіламі, то на практыцы няма магчымасці забяспечыць выкананне фармальных і бесстаронніх працэдур найму. У выніку, асноўнымі крытэрыямі прызначэння дзяржаўных служачых з’яўляюцца добрыя сувязі і палітычная лаяльнасць, а не прафесіяналізм.

⁸ Рэкамендацыі па ўдасканаленні сістэмы найму на грамадзянскую службу ў (2011) Кавалкін, Юдзіцкі (руская версія) Рэжым доступу: http://www.businessforecast.by/files/booklet_kovalkin.pdf

Аўтары прапануюць розныя магчымасці паляпшэння дзеючага заканадаўства і рэгуляцыяў, каб зрабіць працэс наймання больш празрыстым і павысіць адказнасць і справаздачнасць найманых менеджараў. Другая важная рэкамендацыя ў тым, што ключавыя прызначэнні мусяць быць пад кантролем бесстаронняга публічнага органа, які ўключае ў сябе прадстаўнікоў гандлёвых саюзаў, акадэмікаў ці грамадзянскую супольнасць. У той жа час, аўтары прызнаюць, што ўсе галоўныя зацікаўленыя бакі маюць вельмі мала стымуляў змяняць ці паляпшаць існую сістэму, хоць вельмі важна ініцыяваць і праводзіць публічныя дыскусіі, каб павялічыць публічную ўсвядомленасць гэтай праблемы.

Такім чынам, былі выяўлены некаторыя асноўныя праблемы, якія падрываюць палітычны патэнцыял беларускіх цэнтральных уладаў:

1. Развіццё палітыкі ў Беларусі грунтуецца не на рацыянальных ведах аб тым, як працуе грамадства, а на каштоўнасных меркаваннях палітыкаў і адміністратараў (звязана з тым, што амаль адсутнічаюць незалежныя сацыялагічныя даследаванні ў канкрэтных галінах палітыкі).
2. Адсутнасць крытэрыяў ацэнкі эфектыўнасці дзяржаўных арганізацыяў і праграм (эфектыўны ў простых задачах, неэфектыўны ў неадназначных сітуацыях з рознымі варыянтамі палітыкі), у тым ліку неэфектыўнае кіраванне фінансамі.
3. Няма практыкі наймання на працу на аснове кампетэнцыяў у рамках нацыянальнай дзяржаўнай службы, і ў выніку няма бесстаронняй і прафесійнай публічнай службы.

Ідэнтыфікацыя гэтых праблемаў паказвае магчымыя кірункі будучай рэформы публічнага кіравання ў Беларусі:

1. Будаванне здольнасцяў цэнтральных уладаў да палітычных даследаванняў і аналізаў.
2. Увядзенне сучасных практыкаў публічнага кіравання, уключна з фінансавым менеджментам.
3. Садзейнічанне стварэнню бесстаронняй прафесійнай дзяржаўнай службы шляхам укаранення (і забеспячэння) бесстаронняй практыкі наймання на працу з грамадскім кантролем.

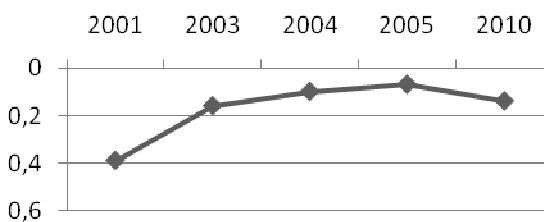
Электронны ўрад у Беларусі: пераадолець інерцыю інфарматызацыі

Завяршэнне дзяржаўнай праграмы інфарматызацыі Рэспублікі Беларусь на 2003–2005 г. і на перспектыву да 2010 г. “Электронная Беларусь” стала важным крокам у стварэнні кампанентаў электроннага ўрада ў краіне:

- развівалася тэлекамунацыйная інфраструктура;
- былі створаны найважнейшыя дзяржаўныя інфармацыйныя сістэмы і рэсурсы;
- распрацоўваліся і прымаліся заканадаўчыя акты і іншыя нарматыўныя дакументы.

Табліца 1

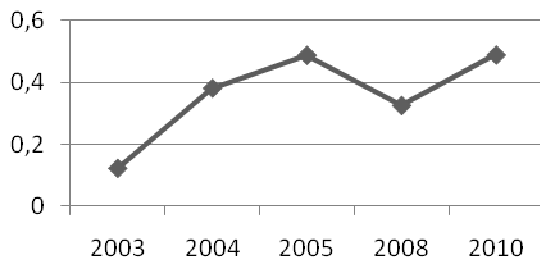
Індэкс электроннага ўрада для Рэспублікі Беларусь (рознiца з сярэднім паказчыкам па Еўропе)¹

¹ UN Department of Economic and Social Affairs (UNDESA) and the Civic Resource Group (CRG). (2003) *UN Global e-government survey*. Available at <http://unpan1>.

Вынікі выканання праграмы сведчаць аб тым, што ў Беларусі паспяхова ідзе працэс укаранення тэхналогій інфармацыйнага грамадства ў сферы функцыянавання ўладных структураў. У выніку не толькі павялічыўся індэкс электроннай гатоўнасці Рэспублікі Беларусь, але і стала памяншацца розніца з сярэднім паказчыкам у Еўропе.

Табліца 2
Агульны індэкс электроннага ўрада для Рэспублікі Беларусь²

Узровень пранікнення Інтэрнэту ў Беларусі наблізіўся да 50%, а гэта азначае, што задача арганізацыі эфектыўнага электроннага ўзаемадзеяння грамадзянаў і дзяржаўных органаў робіцца ўсё больш актуальнай.

un.org/intradoc/groups/public/documents/un/unpan016066.pdf003 (Accessed 25 September 2011); UN Department of Economic and Social Affairs (UNDESA), UN Division for Public Administration and Development Management. (2004). *UN Global e-government readiness report 2004 towards access for opportunity*. Available at: <http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/un/unpan019207.pdf> (Accessed 25 September 2011); UN Department of Economic and Social Affairs (UNDESA), UN Division for Public Administration and Development Management. (2005). *UN Global e-government readiness report 2005 from e-government to e-inclusion* (UNPAN/2005/14). Available at: <http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/un/unpan021888.pdf> (Accessed 25 September 2011); UN Department of Economic and Social Affairs (UNDESA), UN Division for Public Administration and Development Management. (2008). *United Nations e-government survey 2008. From e-government to connected governance* (ST/ESA/PAD/SER.E/112). Available at: <http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/un/unpan028607.pdf> (Accessed 25 September 2011); UN Department of Economic and Social Affairs (UNDESA). (2010). *United Nations e-government survey 2010. Leveraging e-government at a time of financial and economic crisis* (ST/ESA/PAD/SER.E/131). Available at: <http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/un/unpan038851.pdf> (Accessed 25 September 2011).

² Тамсама.

Тым не менш, як паказаў аналіз развіцця дзяржаўных электронных паслугаў, праведзены беларускімі экспертамі на падставе таксаноміі краіна-лідар, краіна-паслядоўнік, даганяючая краіна і адстаючая краіна, Рэспубліка Беларусь зрушыла з пазіцыі “паслядоўніка” ў 2008 г. на пазіцыю “даганяючай” у 2010 г.³.

Галоўнымі праблемамі ў гэтай сітуацыі з’яўляюцца не тэхналагічныя праблемы, а пытанні фарміравання адекватнай канцэптуальнай і прававой базы для арганізацыі працэсаў электроннага ўзаемадзеяння грамадзянаў і дзяржаўных органаў. У сувязі з гэтым узнікае неабходнасць вызначыць такія напрамкі стратэгічнага планавання, якія дазваляць Беларусі прайсці “пункт незвароту” ў працэсе рэалізацыі комплекснага праекту электроннага ўрада: аптымізацыі працэсу кіравання, прадстаўлення паслугаў і забеспячэння палітычнага ўдзелу грамадзянаў пры дапамозе інфармацыйных і камунікацыйных тэхналогій (ІКТ).

Электронны ўрад: мадэлі і канцэпцыі. Тэрмін “электронны ўрад” увайшоў у палітычны дыскурс у 90-ыя г. ХХ ст. У аснове праектаў электроннага ўрада палягала мадэль узаемадзеяння дзяржавы, бізнесу і кліента (грамадзяніна) у электроннай прасторы, канцэпцыя “міжсеткавага дзяржаўнага сектару⁴, а таксама канцэпцыя добрага (якаснага) дзяржаўнага кіравання (*good governance*). Апошняя ўключае такія прынцыпы, як вяршэнства права, роўнасць, арыентацыю на кансэнсус, удзел грамадзянаў у працэсе прыняцця палітычных рашэнняў, аператыўнасць (адміністрацыйныя працэсы ў разумны час забяспечваюць ўцягванне і ствараюць магчымасці для ўдзелу ўсіх зацікаўленых асоб) і эфектыўнасць (органы ўлады даюць вынікі, якія задавальняюць грамадскія чаканні і, у той жа час, найлепшым чынам выкарыстоўваюць рэсурсы, якія знаходзяцца ў іх распараджэнні, клапацячыся аб узнаўленні гэтых рэсурсаў), празрыстасць і падсправаздачнасць⁵.

³ Забродская К., Кононов А., Секлицкий О. (2010) Анализ развития государственных e-услуг. *Вестник связи* (1) Рэжым доступу: http://www.mpt.gov.by/File/2010_1/Ю-Кoнoнoв%281%29.pdf. Дата доступу 25.09.2011.

⁴ Heeks R. (2002) *Reinventing government in the information age. International practice in IT enabled public sector reform*. New York: Routledge.

⁵ UN Development Programme (UNDP). (1997) *Governance for Sustainable Human Development, A UNDP policy paper*. Available at: <http://www.pogar.org/publications/other/undp/governance/undppolicydoc97-e.pdf> (Accessed 25 September 2010).

UN e-Government survey, 2010

www.unpan.org/egovkb/global_reports/08report.htm

"Электронны ўрад – гэта такі ўрад, які выкарыстоўвае ІКТ з мэтай пераўтварэння сваіх знешніх і ўнутраных узаемаадносін"

European Commission

http://ec.europa.eu/information_society/tl/soccul/egov/index_en.htm

"Электронны ўрад – гэта выкарыстанне інфармацыйных і камунікацыйных тэхналогій (ІКТ), для больш эфектыўнай і дзейнай парцы адміністрацыйных органаў..."

World Bank

<http://tinyurl.com/2zst8z>

"Электронны ўрад" разумеецца як выкарыстанне дзяржаўнымі органамі інфармацыйных тэхналогій (такіх як глабальныя сеткі, Інтэрнэт і мабільныя кампутары), якія маюць магчымасць змяніць адносіны з грамадзянамі, прадпрыемствамі і іншымі галінамі ўлады. Гэтыя тэхналогіі могуць служыць рознымі мэтам: пляшэнню прадастаўлення дзяржаўных паслуг грамадзянам, пляшэнню ўзаемадзеяння з бізнесам і грамадзянамі праз пашырэнне доступу да інфармацыі, або больш эфектыўнаму дзяржаўнаму кіраванню. У выніку можна дамагчыся памяншэння менш карупцыі, павышэння празрыстасці, большай эфектыўнасці, росту даходаў і / або скарачэння выдаткаў."

OECD

"The e-Government Imperative" (OECD, 2003)

<http://tinyurl.com/84sshev>

"Выкарыстанне інфармацыйных і камунікацыйных тэхналогій, і ў прыватнасці Інтэрнэту, як інструмента для дасягнення лепшага кіравання".

Нягледзячы на няспынным дыскусіі аб сутнасці і ўзаемасувязі паняццяў "электронны ўрад" і "электроннае кіраванне", у палітычнай практыцы яны часта выкарыстоўваюцца як узаемазамяняльныя, паколькі ўключаюць агульныя асноўныя кампаненты: больш эфектыўная дзейнасць урада, аказанне паслугаў грамадзянам і ўдасканаленне дэмакратычнага працэсу на аснове выкарыстання інфармацыйна-камунікацыйных тэхналогій. Пры гэтым праекты электроннага ўрада, як правіла, разглядаюцца ў якасці складовай часткі сістэмных трансфармацый дзяржаўнага кіравання, якія ўключаюць адміністрацыйную рэформу, рэформу дзяржслужбы і пераарыентацыю дзяржавы на абслугоўванне грамадзянаў і бізнесу⁶.

А асноўнымі якаснымі характарыстыкамі электроннага ўрада робяцца:

- даступнасць і індывідуалізаванасць паслугаў, што аказваюцца дзяржавай грамадзянам, арганізацыям, прадпрыемствам;
- падсправядачнасць і празрыстасць дзейнасці ўрадавых органаў;
- інфармаванне і выніковы ўдзел грамадзянаў у палітычным працэсе;

⁶ Кулик А. (2011) *Создание «Электронного правительства»: в чем ключевые факторы успеха?* [Электронны рэсурс] Рэжым доступу: <http://tinyurl.com/84mz4vb> Дата доступу: 25.09.2011.

- пашырэнне магчымасцяў прадстаўнічых устаноў;
- свабодны абмен інфармацыяй⁷.

З улікам розных камбінацыяў названых вышэй характарыстык быў сканструяваны шэраг мадэляў рэалізацыі праектаў электроннага ўрада, галоўная мэта якіх – маніторынг працэсаў трансфармацыі дзяржаўнага кіравання на аснове выкарыстання ІКТ на глабальным узроўні. Вынікам такога маніторынгу стала публікацыя дакладаў аб стане праектаў электроннага ўрада, падрыхтаваных міжнароднымі арганізацыямі і аналітычнымі цэнтрамі⁸.

Аналіз дасягнутых у розных краінах вынікаў, падрыхтоўка новых праграм развіцця інфармацыйнага грамадства і электроннага ўрада, развіццё акадэмічных даследаванняў у гэтай галіне абумовілі як змену акцэнтаў традыцыйных напрамкаў праектаў электроннага ўрада, так і ўвядзенне шэрагу прынцыповых канцэптуальных інавацыяў (Табліца 3).

Так, аснову стратэгічнага планавання ў большасці краінаў вызначае “фокус на грамадзянах” (“кліентацэнтрычнасць”), інакш кажучы:

- арыентаванасць на патрэбах грамадзянаў і арганізацыяў;
- падрыхтоўка і адукацыя грамадзянаў з мэтай стымулявання попыту на электроннае ўзаемадзеянне;
- забеспячэнне высокай ступені даверу грамадзянаў і арганізацыяў.

Іншымі словамі, з пункту гледжання карыстальніка (грамадзяніна або арганізацыі), дзяржава з’яўляецца “чорнай скрыняй”, якая дае магчымасць “індывідуалізаваць” паслугі або прадукты; спажываючы дзяржаўных паслугаў звяртаюцца па іх у адпаведнасці з “жыццёвымі эпізодамі”, г. зн. сітуацыямі, у якіх узнікае патрэба ва ўдзеле дзяржаўных органаў (напрыклад, уступленне ў шлюб, будаванне новага дома, атрыманне сацыяльных выплат). У гэтым кантэксце на першы план выходзяць задачы медыя-адукацыі грамадзянаў, ліквідацыі лічбавай няроўнасці, прапаганды пераваг электронных трансакцыяў. Трэці неабходны элемент дадзенага падыходу – давер – вызначаецца празрыстасцю дзейнасці ўрада і забеспячэннем абароненасці персанальных дадзеных, якія аўтаматычна працоўваюцца.

⁷ Иванова Г. Электронные правительства: потенциал и практическое использование. Москва: Знание, 2008.

⁸ Al-Hashmi, A., Darem A. (2008) Understanding Phases of E-government *Project*. Available at: Retrieved from http://www.csi-sigegov.org/emerging_pdf/17_152-157.pdf (Accessed 25 September 2010).

Табліца 3
Дзве мадэлі электроннага ўрада⁹

Старая мадэль: электронны ўрад 1,0: высокія выдаткі, абмежаваныя вынікі	Новая мадэль: электронны ўрад 2,0: максімізацыя трансфармацыйнага эфекту ІКТ
Спосабы прадстаўлення інфармацыі і аказання набору дзяржаўных паслугаў, які сфарміраваўся раней з выкарыстаннем ІКТ.	Трансфармацыя дзяржаўнага кіравання (з выкарыстаннем ІКТ) у добра інтэграванае кіраванне з удзелам грамадзянаў
<ul style="list-style-type: none"> – аўтаматызацыя састарэлай мадэлі дзярж. кіравання, рэінжынірынг працэсаў, пры якім ІКТ не выкарыстоўваюцца на поўную магутнасць; – абмежаваная інтэграцыя сістэм і сумеснага выкарыстання базаў дадзеных і дата-цэнтраў; – ігнараванне або ўмацаванне ведамасных бар’ераў; – абмежаванае кіраванне зменамі; – абмежаваны ўдзел грамадзянаў 	<ul style="list-style-type: none"> – усебаковы рэінжынірынг працэсаў, пры якім патэнцыял ІКТ улічваецца ў поўнай меры (пераасэнсаванне дзяржкіравання ў эпоху інфармацыі); – разбурэнне ведамасных бар’ераў, стварэнне гарызантальных міжведамасных структураў, супольнасцяў і тэматычных груп; – комплексная інтэграцыя базаў дадзеных і сумеснае выкарыстанне базавых інфармацыйных сістэм і інфраструктуры; – комплекснае кіраванне зменамі; – актыўны ўдзел грамадзянаў у распрацоўцы палітыкі, вызначэнні прыярытэтаў, прыняцці рашэнняў, праектаванні і прадстаўленні паслугаў (парадыгма “адкрыты ўрад”); – шырокае выкарыстанне тэхналогій <i>Web 2.0</i> і мабільнай тэлефаніі

Неабходнасць максімізаваць аддачу ад грандыёзных выдаткаў на ўкараненне праектаў электроннага ўрада абумовіла увядзенне новых канцэптואльных элементаў: адкрытыя дадзеныя і выкарыстанне розных Інтэрнэт-сэрвісаў, якія не з’яўляюцца ўласна дзяржаўнымі рэсурсамі¹⁰.

⁹ Петров О. *Gov 2.0: Новый этап развития электронного правительства и роль Всемирного банка [Электронны рэсурс]* 2010. Рэжым доступу: <http://www.gosman.ru/content/012.pdf>. Дата доступу: 25.09.2011.

¹⁰ Traunmüller R (2009) *E-Governance – Some Challenges Ahead: Social Media Spurring Participation*. Available at: <http://edem2009.ocg.at/files/traunmueller.pdf> (Accessed 25 September 2010).

Адкрытыя дадзеныя – гэта ўрадавыя дадзеныя ў машыначытальным фармаце, якія можна выкарыстоўваць у камерцыйных і некамерцыйных мэтах. Эксперты сцвярджаюць, што арганізацыя адкрытасці дзяржаўных дадзеных становіцца ў апошні час ўстойлівай тэндэнцыяй. Напрыклад, брытанскі ўрад у супрацоўніцтве з грамадскімі арганізацыямі (*Open Knowledge Foundation* і *MySociety*) падтрымлівае рэсурс агульнадаступных дзяржаўных дадзеных <http://data.gov.uk>. У ЗША ў снежні 2009 г. была выдадзена дырэктыва, якая загадвала ўсім дзяржаўным органам на працягу 45 дзён апублікаваць па меншай меры тры наборы дадзеных, якія могуць быць карысныя грамадзянам, бізнесу і арганізацыям¹¹.

Такім чынам, электронны ўрад падтрымлівае новую парадыгму кіравання, арыентаванага на грамадзянаў, што сфармавалася ў выніку перасэнсавання падыходаў да мадэрнізацыі дзяржаўнага сектара ў эпоху Інтэрнэту¹². Нягледзячы на адрозненне нацыянальных кантэкстаў, сфармаваўся шэраг агульнапрынятых прынцыпаў стратэгічнага планавання праектаў у дадзенай галіне:

Прынцып аднаго акна

Стварэнне аднаго пункту доступу да дзяржаўных паслуг і інфармацыі азначае, што сістэма арганізуецца ў адпаведнасці з патрэбамі грамадзяніна або арганізацыі; замест таго, каб тлумачыць ім, якія паўнамоцтвы маюць дзяржаўныя ведамствы, і хто за гэта адказвае. Адзін "жыццёвы эпизод" можа быць звязаны з некалькімі дзяржаўнымі паслугамі, якія ў шэрагу выпадкаў задзейнічаюць функцыянаванне розных ведамстваў. Калі грамадзянін (карыстальнік) мае справу з эфектыўна арганізаванай сістэмай "электроннага ўрада", ён не цікавіцца, якое канкрэтна ведамства абавязана аказаць яму тую ці іншую паслугу (гэта значыць выканаць адну з функцый). Важнай складовай часткай гэтай дзейнасці з'яўляецца рэструктурызацыя адміністрацыйных працэсаў і праектаванне электронных адміністрацыйных рэгламентаў.
А. Данілін

¹¹ Гребнев Е. Открытие данных о государстве становится новым трендом [Электронны рэсурс] 2010. Рэжым доступу: <http://www.cnews.ru/reviews/free/gov2010/articles/articles2.shtml> \$ Дата доступу: 25.09.2011; Маламуд К. Десять правил для радикалов [Электронны рэсурс] 2010. Рэжым доступу: <http://notabenooid.com/book/20470/66892/> \$ Дата доступу: 25.09.2011; Fing D. (2010) *Open Public Data Future Scenarios*. Available at: <http://www.slideshare.net/slidesharefing/open-public-data-future-scenarios> (Accessed 25 September 2011); Tauberer J. (2009) *Open Data is Civic Capital: Best Practices for «Open Government Data»* (рус перевод «Открытые данные – это общественный капитал. Практические рекомендации для «Открытых государственных данных»). Available at: <http://translated.by/you/open-data-is-civic-capital-best-practices-for-open-government-data/into-ru/trans/> (Accessed 25 September 2011).

¹² Петров О.В. Стратегия электронного правительства в России: на пути к эффективному государству, ориентированному на граждан [Электронны рэсурс] 2005. Рэжым доступу: <http://emag.iis.ru/arc/infosoc/emag.nsf/BPA/b947e2ada21505a6c3257456002e2977> \$ Дата доступу: 25.09.2011.

- удасканаленне спосабаў прадстаўлення урадавых паслугаў насельніцтву і бізнесу;
- павышэнне ступені ўдзелу грамадзянаў у працэсах дзяржаўнага кіравання; падтрымка і пашырэнне магчымасцяў самаабслугоўвання грамадзянаў;
- рост тэхналагічнай дасведчанасці і кваліфікацыі грамадзянаў;
- зніжэнне ўздзеяння фактару геаграфічнага месцазнаходжання¹³.

Беларускі профіль электроннага ўрада. Праектаванне і рэалізацыя розных кампанентаў электроннага ўрада вядуцца ў Беларусі, як і на ўсёй постсавецкай прасторы, з 1970-х г., калі пачала распрацоўвацца агульнадзяржаўная сістэма ўліку і апрацоўкі інфармацыі (ОГАС), прызначаная для аўтаматызаванага кіравання ўсёй эканомікай СССР. У 1980-х г., як альтэрнатыва немарксісцкім падыходам тэорыяў інфармацыйнага грамадства, у Савецкім Саюзе пачала складвацца канцэпцыя палітыкі інфарматызацыі, якая да гэтага часу вызначае аснову праграмаў выкарыстання патэнцыялу інфармацыйна-камунікацыйных тэхналогіяў для сацыяльна-эканамічнага развіцця.

Прыняцце ў 2010 г. “Стратэгіі развіцця інфармацыйнага грамадства ў Рэспубліцы Беларусь на перыяд да 2015 году”¹⁴ не прывяло да прыняцця пераасэнсавання прыярытэтаў, паколькі дакумент шмат у чым уяўляе сабой фармальную адаптацыю напрамкаў дзейнасці Туніскай праграмы для інфармацыйнага грамадства, прынятай на другім этапе Сусветнай сустрэчы на вышэйшым узроўні па пытаннях інфармацыйнага грамадства (2005)¹⁵. У сакавіку 2011 г. Пастановай Савета Міністраў Рэспублікі Беларусь была зацверджана “Нацыянальная праграма паскоранага развіцця паслугаў у сферы інфармацыйна-

¹³ Иванова Г. Электронные правительства: потенциал и практическое использование. Москва: Знание, 2008.

¹⁴ Совет Министров Республики Беларусь. Постановление № 1174 О стратегии развития информационного общества в Республике Беларусь на период до 2015 года (5/32317). [Электронны рэсурс] Минск, 2010. Рэжым доступу: <http://www.pravo.by/pdf/2010-197/2010-197%28010-023%29.pdf> Дата доступу: 25.09.2011.

¹⁵ UN Department of Economic and Social Affairs (UNDESA), UN Division for Public Administration and Development Management. (2005). *UN Global e-government readiness report 2005 from e-government to e-inclusion* (UNPAN/2005/14). Available at <http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/un/unpan021888.pdf> (Accessed 25 September 2011).

камунікацыйных тэхналогіяў на 2011–2015 г.”¹⁶, у якую ўвайшла падпраграма “Электронны ўрад”. Ужо сама структура дакумента сведчыць аб тым, што інфарматызацыя з акцэнтам на яе тэхнакратычных аспектах застаецца асновай стратэгічнага планавання электроннага ўрада ў Беларусі.

Менавіта ў рамках апісанага вышэй падыходу распрацоўваліся дзяржаўныя праграмы, законы і нормы, звязаныя з укараненнем электроннага ўрада ў Рэспубліцы Беларусь. Апошні разумеецца як рэалізацыя паўнамоцтваў дзяржавы ў электронным выглядзе – “дзяржаўны электронны ўрад”. У гэтых дакументах асноўная ўвага засяроджваецца на стварэнні электроннай агульнадзяржаўнай размеркавальнай сістэмы кіравання дакументамі і працэсамі іх апрацоўкі, патрабаваннях да сайтаў дзяржаўных устаноў, рэгламентацыі адміністрацыйных працэдур і інш. “Дзяржавацэнтрычны” і тэхнакратычны падыходы ў праектах стварэння элементаў электроннага ўрада абумовілі тое, што асноўнай характарыстыкай буйных рэалізаваных праектаў з’яўляецца арыентацыя дзяржаўных устаноў перш за ўсё на ўласныя патрэбы. Лепшае сведчанне гэтаму – *Адзіны партал дзяржаўных паслугаў і сайты міністэрстваў і ведамстваў* (<http://portal.gov.by/>), дзе грамадзянін сутыкаецца з доўгімі спісамі адміністрацыйных працэдур – дзеянняў упаўнаважанага органа, “якія здзяйсняюцца на падставе заявы зацікаўленай асобы”, якія завяршаюцца “выдачай даведкі або іншага дакумента..., альбо рэгістрацыяй ці улікам зацікаўленай асобы, яго маёмасці, альбо прадастаўленнем грашовых сродкаў, іншай маёмасці і (або) паслугаў за кошт сродкаў рэспубліканскага або мясцовых бюджэтаў, дзяржаўных пазабюджэтных фондаў, з маёмасці, якая знаходзіцца ў рэспубліканскай ці камунальнай уласнасці”¹⁷.

Аналіз падпраграмы “Электронны ўрад” паказвае, што, нягледзячы на ўвядзенне такога кампанента, як “прадастаўленне электронных

¹⁶ Совет Министров Республики Беларусь Постановление №384. Национальная программа ускоренного развития услуг в сфере информационно-коммуникационных технологий [Электронны рэсурс] Минск, 2011. Рэжым доступу: <http://www.mpt.gov.by/File/Natpr/Natpr.pdf> Дата доступу: 25.09.2011.

¹⁷ Палата Представителей, Совет Республики Закон Республики Беларусь № 433-з “Об основах административных процедур” [Электронны рэсурс] Минск, 2008. Рэжым доступу: <http://www.yurist.by/ob-osnovah-administrativnyh-procedur-0> Дата доступу: 25.09.2011.

паслугаў праз розныя асяроддзі доступу шляхам выкарыстання сучаснай сеткавай інфраструктуры”, галоўным арыенцірам праграмы застаецца рэалізацыя паўнамоцтваў дзяржавы ў электронным выглядзе, паколькі:

- у падпраграме адсутнічае вызначэнне дзяржаўнай паслугі;
- тэрміны *дзяржаўная электронная паслуга, інфармацыйная паслуга, адміністрацыйная працэдура* выкарыстоўваюцца вельмі бессістэмна;
- няма згадак пра тое, што зручнасць і запатрабаванні грамадзянаў з’яўляюцца вызначальнымі ў фарміраванні набору паслугаў на аснове прынцыпу “жыццёвых сітуацыяў”, а не аўтаматызацыі існуючых адміністрацыйных працэдур;
- эфект рэалізацыі праграмы для грамадзянаў вызначаецца толькі ў колькасных параметрах (памяншэнне адміністрацыйнай нагрукі на насельніцтва і бізнес, зніжэнне колькасці зваротаў у органы ля аказання паслугаў, скарачэнне часу чакання);
- чаканыя вынікі тычацца, галоўным чынам, дзяржаўных арганізацыяў і арганізацыяў, якія “выкарыстоўваюць глабальную камп’ютарную сетку Інтэрнэт для атрымання ад дзяржаўных органаў і прадастаўлення дзяржаўным органам інфармацыі”.

Дакументы, якія маюць дачыненне да рэалізацыі кампанентаў электроннага ўрада, характарызуюцца не толькі тэхнакратызмам і арыентацыяй на патрэбы дзяржаўных органаў, але і адсутнасцю сістэмнай канцэптуалізацыі. Так, ні адзін дакумент не дае вызначэння найважнейшых, з пункту гледжання стратэгічнага планавання, тэрмінаў “электронны ўрад” і “дзяржаўная паслуга”. Больш за тое, электронны ўрад, з аднаго боку, дзіўным чынам становіцца падпраграмай развіцця паслугаў у галіне інфармацыйных тэхналогіяў, трактуванай як “распрацоўка і продаж праграмных прадуктаў, прадастаўленне паслугаў, звязаных з кансалтынгам, укараненнем і падтрымкай інфармацыйных тэхналогій, уключаючы выкананне падрадчыкам функцыяў, звязаных з падтрымкай і абслугоўваннем інфармацыйных сістэм і ІТ-інфраструктуры, а таксама распрацоўкай праграмага забеспячэння “на замову”. А з іншага – з падпраграмы “Электронны ўрад” выводзяцца такія задачы (або іх канкрэтызацыя ў дачыненні да дадзенага напрамку), як “стварэнне сістэмы аказання электронных паслугаў у галіне сацыяльнай абароны”, “стварэнне агульнадаступных электронных медыцынскіх рэсурсаў”, меры па “павышэнні ўзроўню камп’ютарнай пісьменнасці дзяржаўных

служачых і асельніцтва ў цэлым”, “удасканаленне сістэмы ўзаемадзеяння дзяржавы і бізнесу ў сферы інфарматызацыі” і да т. п.¹⁸

Усе гэтыя канцэптэуальныя недахопы не дазволілі аўтарам падпраграмы сфармуляваць прыярытэты і крытэрыі ацэнкі сістэмнага ефекту яе рэалізацыі. Такая першачарговая задача “рэалізацыі мерапрыемстваў падпраграмы”, як “завяршэнне работ па стварэнні і развіцці базавых кампанентаў інфраструктуры электроннага ўрада і фарміраванні дзяржаўнай сістэмы прадастаўлення электронных паслугаў” (нават з улікам прапанаваных у дакуменце ўдакладненняў) занадта абстрактная, каб разглядацца ў якасці прыярытэтнай.

Не менш праблематычныя і вызначаныя ў падпраграме асноўныя лініі распрацоўкі сістэмы маніторынгу і прагназавання ў дадзенай сферы. Гэта датычыцца, перш за ўсё, індэкса электроннага ўрада ААН (з падіндэксам вэб-паслугаў). Па-першае, паказчык у сусветным рэйтынгу мала што дае для дакладнага аналізу сітуацыі ў краіне і выяўлення спецыфічных праблем і прыярытэтаў. Па-другое, рэйтынг складаецца на аснове вельмі абмежаванага кола паказчыкаў. У прыватнасці, падіндэкс вэб-паслугаў вылічаецца па ацэнцы ўсяго толькі шасці рэсурсаў (урад і пяць міністэрстваў: аховы здароўя, адукацыі, сацыяльнага забеспячэння, працы і занятасці, фінансаў). Відавочна, што гэтага зусім недастаткова для адэкватнага і поўнага разумення развіцця сітуацыі ў краіне.

Апісаная вышэй аспекты палітыкі інфарматызацыі (тэхнакратычны падыход, арыентацыя на патрэбы дзяржавы, адсутнасць комплекснай канцэпцыі) вызначаюць спецыфіку стратэгічнага планавання ў галіне электроннага ўрада ў Беларусі, якое ўступае ў сур’ёзныя супярэчнасці з канцэпцыямі максімізацыі трансфармацыйнага ефекту інфармацыйна-камунікацыйных тэхналогій. Пераадоленне інерцыі інфарматызацыі – залог перамяшчэння краіны ў кластар паслядоўнікаў, а затым і лідараў у галіне рэалізацыі праекта электроннага ўрада.

Падпраграма “Электронны ўрад” апублікаваная. Што далей? У Беларусі пройдзены значны шлях ўкаранення тэхналогій інфармацыйнага грамадства ў сферу функцыянавання ўладных структураў і пабудовы электроннага ўрада. Публікацыя стратэгіі стварэння электроннага ўрада

¹⁸ Совет Министров Республики Беларусь Постановление № 384. Национальная программа ускоренного развития услуг в сфере информационно-коммуникационных технологий [Электронны рэсурс] Минск, 2011. Рэжым доступу: <http://www.mpt.gov.by/File/Natpr/Natpr.pdf> Дата доступу: 25.09.2011.

ў якасці падпраграмы “Нацыянальнай праграмы паскоранага развіцця паслугаў у сферы інфармацыйна-камунікацыйных тэхналогій”, з аднаго боку, сведчыць аб ўсведамленні неабходнасці інтэграванага падыходу, а з іншага – аб захаванні тэхнакратычнага і “дзяржавацэнтрычнага” падыходаў, закладзеных “палітыкай інфарматызацыі”.

У такой сітуацыі далейшае прасоўванне немагчыма без распрацоўкі канцэпцыі і сістэмнага праекта электроннага ўрада, якія адпавядаюць пасляховым мадэлям сусветнай практыкі. Гэтыя мадэлі дэманструюць цесную сувязь паміж арыентацыяй на грамадзянаў і поспехам праектаў. У аснове гэтых мадэляў ляжаць наступныя прынцыпы:

- электронны ўрад радыкальна мяняе адносіны паміж дзяржавай (і самае сутнасць) і грамадзянамі, якія разглядаюцца як кліенты, вартыя павагі і даверу;
- электронны ўрад патрабуе ўсталявання раўнапраўных партнёрскіх адносін паміж дзяржавай і грамадзянамі;
- пераход ад мадэлі разрозненых міністэрстваў да цалкам інтэграванага ўраду¹⁹.

Таму ў беларускім кантэксце канцэпцыя ўрада, арыентаванага на грамадзянаў, разам з задачамі развіцця інфраструктуры, стварэння дзяржаўных інфармацыйных сістэм і рэсурсаў, павінна ўключаць:

- дакладнае вызначэнне электроннага ўрада як аснову бачання таго, што плануецца дасягнуць;
- прыярытэты і класіфікацыю мэтаў на каротка- і доўгатэрміновыя (гэта асабліва важна, улічваючы складанасць задач, пастаўленых у падпраграме “Электронны ўрад”);
- раздзел, прысвечаны вывучэнню патрэбаў і дзеянняў па фарміраванні попыту з боку грамадзянаў і бізнесу на электронныя паслугі дзяржавы;
- вызначэнне прыярытэтных груп паслугаў, якія падлягаюць пераводу ў электронную форму, і задачы іх інтэграцыі да ўзроўню жыццёвых эпізодаў і бізнес-сітуацыяў;

¹⁹ Бунчук М.А., Петров О.В. (2007) Концепция формирования в Российской Федерации электронного правительства до 2010 года: международный опыт и рекомендации [Электронны рэсурс] *Информационное общество (1–2)*. Рэжым доступу: <http://emag.iis.ru/arc/infosoc/emag.nsf/WPA/29b41c2d359d2b71c3257456004015cf> Дата доступу: 25.09.2011.

- пытанні мадэрнізацыі выканання функцыяў дзяржавы ў галіне кантролю, нагляду, прагназавання, рэгулявання ў рамках фарміравання электроннага ўрада;
- зручнасць прадастаўлення паслугаў і іх эфектыўнасць з пункту гледжання грамадзянаў і бізнесу ў якасці базавых крытэрыяў ацэнкі электроннага ўрада;
- нацыянальны стандарт медыя-пісьменнасці грамадзянаў, у тым ліку дзяржаўных служачых, гарманізаваны з міжнароднымі стандартамі;
- дакладнае вызначэнне напрамкаў стратэгічнага партнёрства з прадстаўнікамі грамадзянскай і бізнес- супольнасцяў.

Наступны крок – забеспячэнне нарматыўнай базы, якая адпавядае арыентаванай на грамадзянаў канцэпцыі электроннага ўрада. Неабходна падрабязнае даследаванне існага заканадаўства з наступнай распрацоўкай рэкамендацыяў і паправак, якія здымаюць прававыя бар'еры для рэалізацыі такой канцэпцыі. Хоць ужо цяпер відавочна, што першачарговымі ў гэтай сувязі з'яўляюцца:

- нарматыўна замацаваныя вызначэнні тэрмінаў “электронны ўрад” і “дзяржаўная паслуга”;
- распрацоўка праекта закона аб забеспячэнні доступу да інфармацыі аб дзейнасці дзяржаўных органаў;
- падпісанне Канвенцыі Савета Еўропы “Аб абароне фізічных асобаў пры аўтаматызаванай апрацоўцы персанальных дадзеных”.

Прадуктыўным, з пункту гледжання рэалізацыі комплекснага падыходу, магло б стаць прыняцце асобнага закона аб электронным урадзе для аб'яднання некалькіх звязаных пытанняў у адзіным дакуменце. Распрацоўка канцэпцыі і адпаведнага заканадаўства дазволіць прыступіць да фарміравання сістэмы паслугаў для грамадзянаў, якая заснавана на класіфікацыі карыстальнікаў і патрабаваннях да паслугаў з пункту гледжання менавіта карыстальнікаў, на агульных прынцыпах прадастаўлення паслугаў (класіфікацыя паслугаў, іерархія патрабаванняў, прыярытэты). У Беларусі пакуль не існуе агульнадаступнай базы ведаў, калекцыі вопыту і практыкі рашэнняў у сферы электроннага ўрада, падрабязнага аналізу вынікаў і прычын, поспехаў і праблем рэалізацыі праектаў. Таму задачай з'яўляецца стварэнне адкрытага і адаптаванага па запатрабаваннях тэматычнага рэсурсу, які будзе таксама ўключаць упарадкаваны тэзаўрус тэрміналогіі, асноўныя напрамкі маніторынгу

і цэнкі, аналіз вынікаў і абмеркаванне перспектываў, пазначэнне ключавых фактараў поспеху і г.д. Гэта дазволіць

- больш актыўна прыцягваць да распрацоўкі канцэпцыі і праектаў электроннага ўрада спецыялістаў і экспертаў у сферы сацыяльна-гуманітарных навук і адміністрацыйнага кіравання, забяспечыць для іх магчымасць папярэдняга, паўнаўтаснага і адкрытага афіцыйнага ўдзелу ў распрацоўцы такіх праектаў;
- надаць ўвагу пытанням кіравання і абмену ведамі і абагульнення найлепшых практык у галіне электроннага ўрада, у прыватнасці, шляхам стварэння сеткі кампетэнцыі ў гэтай сферы;
- арганізаваць правядзенне рэгулярных тэматычных мерапрыемстваў для грамадзянаў і выўляць рэальны попыт на паслугі электроннага урада.

Паколькі стварэнне і развіццё электроннага ўрада – гэта бесперапынны працэс удасканалення дзяржаўнага кіравання, асаблівае значэнне набывае яго ацэнка і маніторынг, якія дазваляюць адсочваць тэндэнцыі і ацэньваць эфектыўнасць тых ці іншых праектаў. Пазіцыя ў міжнародным рэйтынгі і адпаведнасць закладзеным у праектах колькасным паказчыкам, як гэта пазначана ў падпраграме “Электронны ўрад”, наўрад ці можа забяспечыць рашэнне сфармуляванай вышэй задачы. Альтэрнатыва гэтаму – вызначэнне спецыфічных задач і выканаўцаў маніторынгу з улікам існых фінансавых, інстытуцыйных і іншых абмежаванняў.

Дзеля забеспячэння эфектыўнасці (аптымальных суадносін выдаткаў і прыбыткаў) і захавання арыентацыі на патрэбы грамадзянаў неабходна праводзіць:

- 1) маніторынг электроннай сталасці²⁰;
- 2) маніторынг прыярытэтных паслугаў электроннага ўрада²¹;
- 3) маніторынг патрэбы дзяржаўных органаў у аўтаматызацыі дзейнасці і ўзровень гатоўнасці да аказання паслугаў у электроннай форме²²;

²⁰ Дрожжинов В. *Мониторинг услуг электронного правительства* [Электронны рэсурс] Москва, 2010. Рэжым доступу: <http://www.iatp.am/economics/egov/it%20government.pdf> Дата доступу: 25.09.2011.

²¹ Абрамычев В. *Методология оценки приоритетности перевода государственных и муниципальных услуг в электронный вид*. [Электронны рэсурс] 2011. Рэжым доступу: <http://tinyurl.com/78ras5d> Дата доступу: 25.09.2011.

²² *Центр содействия и консультирования в области создания электронного правительства региона*” (НП ЦСК ЭПР). Анкета экспертного опроса *Электронное правительство: достижения, проблемы и перспективы* [Электронны рэсурс]

- 4) экспертныя апытанні²³;
- 5) рэйтынг развіцця электроннага ўрада па абласцях²⁴;
- 6) сістэматычны маніторынг урадавых сайтаў²⁵;
- 7) маніторынг якасці прадастаўлення дзяржаўных паслугаў у электронным выглядзе²⁶;
- 8) маніторынг задаволенасці карыстальнікаў²⁷.

Такі шматаспектны маніторынг рэалізацыі праектаў электроннага ўрада магчымы дзякуючы актыўнаму прыцягненню рэсурсаў няўрадавых арганізацыяў. Напрыклад, у Расійскай Федэрацыі да вырашэння дадзенай задачы далучаныя некамерцыйныя партнёрствы “Цэнтр садзейнічання і кансультавання ў галіне стварэння электроннага ўрада рэгіёну”, Інстытут развіцця свабоды інфармацыі і інш арганізацыі.

Акрамя таго, арганізаваны з дапамогай няўрадавых актараў маніторынг з адкрытымі і агульнадаступнымі вынікамі з’яўляецца абавязковай умовай

Москва, 2009. Рэжым доступу: <http://www.egov-reg.ru/index.php/test/category/7-anketa> Дата доступу: 25.09.2011.

- 23 Цэнтр содействия и консультирования в области создания электронного правительства региона” (НП ЦСК ЭПР). Исследование потребностей органов социальной защиты населения в автоматизации деятельности и уровня готовности к оказанию услуг в электронной форме [Электронны рэсурс] Москва, 2009. Рэжым доступу: <http://www.egov-reg.ru/index.php/research/75-soczhshita> Дата доступу: 25.09.2011.
- 24 Комиссия Совета Федерации Федерального Собрания Российской Федерации по информационной политике, Некоммерческое партнерство «Центр содействия и консультирования в области создания электронного правительства региона», Санкт-Петербургский государственный университет информационных технологий, механики и оптики Центр технологий электронного правительства. Рейтинг уровня использования технологий электронного правительства в органах исполнительной власти субъектов Российской Федерации 2009. [Электронны рэсурс] Москва, 2010. Рэжым доступу: gosbook.ru/system/files...2011/04/06...20091.pdf Дата доступу: 25.09.2011.
- 25 Институт развития свободы информации. Мониторинг. [Электронны рэсурс] Москва, 2011. Рэжым доступу: <http://www.svobodainfo.org/ru/node/6> Дата доступу: 25.09.2011.
- 26 Департамент госрегулирования в экономике Минэкономразвития РФ. Методика мониторинга качества предоставления государственных и муниципальных услуг в электронном виде (проект) [Электронны рэсурс] Москва, 2010. Рэжым доступу: <http://www.gosbook.ru/node/10565> Дата доступу: 25.09.2011.
- 27 Лоринч Б., Колклаф Г., Тинхолтом Д. и др. Более умное, быстрее, лучшее электронное правительство. [Электронны рэсурс] Брюссель, 2009. Рэжым доступу: http://www.rusg2c.ru/system/files/egov_benchmark_2009_rus_v2.pdf Дата доступу: 25.09.2011.

эфектыўнага публічнага кантролю за ходам выканання праграм і вынікамі рэалізацыі праектаў і сродкам прыцягнення ўвагі грамадскасці і праз гэта – стымулявання попыту на электроннае ўзаемадзеянне з дзяржаўнымі органамі.

Такім чынам, распрацоўка канцэпцыі электроннага ўрада з акцэнтам на аказанне паслугаў грамадзянам, забеспячэнне адэкватнай нарматыўнай базы, фарміраванне адкрытага рэсурсу для пашырэння экспертнай сеткі і арганізацыя публічнага кантролю як прадуктыўнага маніторынгу на падставе міжнародных методдк, якія ўлічваюць якасныя характарыстыкі электроннага ўрада, дазваляць стварыць умовы для пераадолення інерцыі інфарматызацыі і, адпаведна, для распрацоўкі і ажыццяўлення эфектыўных праектаў.

ЛІНА КЛІМЕНКА
СЯРГЕЙ ГЕРГІНА

Грамадскае ўспрыманне палітычнага рэжыму ў постсавецкай Беларусі

Уводзіны¹

Беларусь з'яўляецца асаблівым выпадкам сярод постсавецкіх краінаў у Еўропе. У адрозненне ад дэмакратычных (краіны Балтыі) ці паўдэмакратычных (Расія, Малдова і Украіна) тэндэнцыяў у іншых краінах, Беларусь характарызуецца паўнаўтварным аўтарытарным рэжымам, увасобленым прэзідэнтам Аляксандрам Лукашэнкам. Падобны да вялікай колькасці сучасных недэмакратычных рэжымаў, гэты персаналізаваны аўтарытарны рэжым карыстаецца на працягу многіх гадоў высокім узроўнем грамадскай падтрымкі. Як сведчыць Незалежны інстытут сацыяльна-эканамічных і палітычных даследаванняў (НІСЭПД), узровень даверу да прэзідэнта з 2005 па 2010 г. вагаўся ад 50 да 60% (НІСЭПД цытуецца ў *Belarus-Analysen 2011*, с. 8). Хоць гэтая падтрымка павінна была б выклікаць пазітыўнае стаўленне да рэжыму (асабліва ў такой персаналізаванай сістэме, як Беларусь), незразумела, якія чыннікі вызначаюць такое пазітыўнае стаўленне.

Папярэднія колькасныя даследаванні мадэляў палітычнай культуры ў Беларусі даюць змешаныя вынікі ў пытанні стаўлення грамадзянаў да рэжыму ў розных аспектах палітычнага жыцця Беларусі і не падаюць ніякіх тлумачэнняў такога ўспрымання (*Haerpfer 2003*, с. 85–99, *White*

¹ Поўная версія артыкулу будзе апублікаваная пазней.

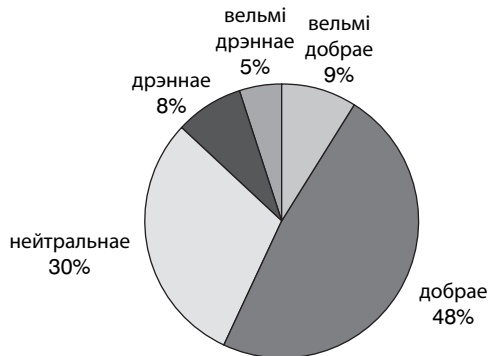
and McAllister 2005, с. 17–34). У гэтых даследаваннях аглядаюцца пытанні стаўлення да лепшых і горшых рысаў камуністычнай улады, ацэнкі розных палітычных сістэм, даверу да палітычных інстытутаў, стаўлення да выбарчага механізму, карупцыі, ураду і альтэрнатываў дэмакратыі, сённяшніх тыпалогій палітычных арыентацыяў грамадзянаў. Аналагічна ранейшыя якасныя даследаванні не паказалі кансэнсусу па вызначальніках грамадскага меркавання ў адносінах да рэжыму ў Беларусі (Matsuzato 2004, с. 235–261, White and Korosteleva 2005, с. 59–77, Marples 2007, с. 59–67, Leshchenko 2008, с. 1419–1433, Ioffe 2007, с. 37–58).

Мэтай гэтага даследавання з’яўляецца тлумачэнне папулярнасці аўтарытарнага рэжыму ў Беларусі. Нашы намаганні накіраваныя на наступнае пытанне: якія крыніцы пазітыўнага стаўлення грамадзянаў да рэжыму ў Беларусі? Каб даць адказ, мы выкарыстоўваем двухмерны і шматмерны аналіз, які злучае ў агульную мадэль серыю тэарэтычна накіраваных тлумачэнняў. Для гэтага мы вылучаем шэраг тлумачэнняў такога стаўлення да аўтарытарнага рэжыму ў Беларусі. Абапіраючыся на ранейшую літаратуру, мы фармулюем і правяраем гіпотэзы аб пазітыўным успрыманні грамадзянамі палітычнага рэжыму ў Беларусі. Мы чакаем, што людзі, якія становяцца ацэньваюць камуністычны рэжым у Савецкім Саюзе (Н1), якія пазітыўна ставяцца да сённяшняй эканомікі Беларусі (Н2), якія ганарацца сваёй краінай (Н3), якія маюць аўтарытарныя схільнасці (Н4) падтрымліваюць цяперашні рэжым у Беларусі. Мы таксама чакаем, што людзі з нізкім узроўнем адукацыі (Н5), з сельскай мясцовасці (Н6) і пажылыя людзі (Н7) будуць выказаць больш пазітыўнае стаўленне, чым маладыя людзі з вышэйшай адукацыяй, якія жывуць у гарадской мясцовасці. Дадзеныя паходзяць з агляду Новага Барометру Еўропы з 2004 г.

Нашы вынікі паказваюць, што пазітыўнае стаўленне да існага палітычнага рэжыму галоўным чынам узаемазвязаны з аналагічнымі ацэнкамі эканомікі і курсу папярэдняга рэжыму. У адрозненне ад папярэдніх даследаванняў, мы выявілі, што сталыя, менш адукаваныя асобы і асобы, якія жывуць у сельскай мясцовасці не характарызуюцца больш пазітыўным стаўленнем у параўнанні з астатнім насельніцтвам. Такія вынікі праліваюць святло на стабільнасць рэжыму і перспектывы дэмакратыі ў Беларусі.

Станоўчае ўспрыманне рэжыму ў Беларусі

На аснове арыгінальнай шкалы стаўлення да ўлады мы стварылі 5 парадкавых катэгорый. Размеркаванне грамадзянаў Беларусі па гэтым катэгорыям графічна адлюстравана на Малюнку 1. Амаль палова грамадзянаў (48%) лічаць, што ўлада добрая. Амаль кожны дзясяты рэспандэнт (9%) мае вельмі добрае стаўленне да рэжыму. Такім чынам, 57% маюць пазітыўнае стаўленне да рэжыму. Амаль траціна насельніцтва (30%) мае нейтральнае меркаванне пра рэжым, у той жа час толькі 13% успрымаюць рэжым дрэнна альбо вельмі дрэнна. Гэтая агульная карціна пацвярджае вынікі папярэдніх даследаванняў у двух аспектах. Па-першае, існуе агульнае пазітыўнае ўспрыманне рэжыму грамадзянамі. Па-другое, ёсць невялікі спрэчны момант: большасць людзей, якія не ўспрымаюць рэжым пазітыўна, маюць хутчэй нейтральнае стаўленне, чым негатыўнае.

Малюнак 1. Узровень стаўлення да рэжыму ў Беларусі (%)

У святле гэтых агульных характарыстык мы прыйдем да тэставання гіпотэз. У Табліцы 1 прыведзены значэнні каэфіцыентаў карэляцыі (каэфіцыент карэляцыі Пірсана), іх узровень статыстычнай значнасці і колькасць выпадкаў. Атрыманыя вынікі сведчаць аб існаванні эмпірычнай падтрымкі для першых чатырох гіпотэз. Паводле першай гіпотэзы, грамадзяне, якія станоўча ацэньваюць камуністычны рэжым у Савецкім Саюзе, хутчэй за ўсё прытрымліваюцца падобнага стаўлення да цяперашняга тыпу палітычнага рэжыму ў Беларусі. Гэта сапраўды так у выпадку Беларусі: станоўчая карэляцыя паміж двюма пераменнымі

знаходзіцца на статыстычным узроўні 0,01. Другая гіпотэза закладае чаканую сувязь паміж эканамічнай і палітычнай ацэнкамі цяперашняга рэжыму ў Беларусі. Станоўчая карэляцыя паміж дзвюма пераменнымі на статыстычным узроўні 0,01 сведчыць аб існаванні такой узаемасувязі. У трэцяй гіпотэзе чакаецца ўзаемасувязь паміж нацыянальным гонарам беларусаў і іх пазітыўным успрыманнем рэжыму. Адмоўны каэфіцыент карэляцыі ў Табліцы 1 паказвае, што гэта сапраўды так (нацыянальны гонар быў закадаваны на шкале ад “вельмі ганарыцца” да “зусім не ганарыцца” ў папярэднім раздзеле). Значэнне каэфіцыентаў сведчыць аб тым, што эканамічная ацэнка грамадзянамі рэжыму з’яўляецца пераменнай, якая найлепш карэлюе (0,58) з іх успрыманнем палітычнага рэжыму ў Беларусі. На самой справе, гэта адзіная пераменная, якая моцна карэлюецца з успрыманнем рэжыму. Такія вынікі паказваюць тонкую лінію паміж дзвюма вымярэннямі рэжыму ў Беларусі. Іншымі словамі, да той пары, пакуль эканоміка ў парадку, успрыманне палітычнага рэжыму станоўчае.

Табліца 1.

Карэляцыя ацэнкі сённяшняга палітычнага рэжыму

Пераменная	Каэфіцыент	Выпадкі
Ацэнка камуністычнага мінулага	0,22**	796
Эканамічная ацэнка рэжыму	0,58**	851
Нацыянальны гонар	-0,18**	852
Аўтарытарныя схільнасці	0,02	863
Адукацыя	-0,03	872
Месца пражывання	0,04	872
Узрост	0,10**	872

* Статыстычная значнасць на ўзроўні 0,05.

** Статыстычная значнасць на ўзроўні 0,01.

Ацэнка папярэдняга рэжыму і нацыянальны гонар слаба звязаныя са стаўленнем да цяперашняй улады. Гэта азначае, што падабенства паміж цяперашняй і папярэдняй сістэмамі з’яўляюцца актуальнымі, але толькі нязначна. Тое ж самае ў выпадку нацыянальнага гонару, які культывуецца беларускім прэзідэнтам на працягу доўгага перыяду. Такія чыннікі могуць стаць актуальнымі, калі яны з’яўляюцца часткай цэлай ідэалогіі. Аднак самі па сабе яны не тлумачаць пазітыўнага ўспрымання рэжыму

ў Беларусі большай часткай грамадзянаў. Гіпотэзы аб аўтарытарных схільнасцях, адукацыі і месца жыхарства не знаходзяць эмпірычнай падтрымкі. Іншымі словамі, грамадзяне, якія маюць аўтарытарныя схільнасці, якія маюць нізкі ўзровень адукацыі або пражываюць у сельскай мясцовасці, падтрымліваюць рэжым у той жа ступені, як і грамадзяне без аўтарытарных схільнасцяў, высокаадукаваныя, якія жывуць у буйных гарадах. Гэтыя доказы ідуць насуперак аргументам, прадстаўленым у некаторых якасных даследаваннях па прычынах папулярнасці рэжыму ў Беларусі, згаданых ва ўводзінах да гэтага артыкулу. Нарэшце, узрост слаба карэлюецца са стаўленнем да рэжыму Лукашэнкі пры тым, што пажылыя людзі паказваюць больш высокі ўзровень падтрымкі рэжыму.

Калі эканоміка адыгрывае ролю

Шматмерны аналіз з Табліцы 2 дапаўняе вынікі двухмернай карэляцыі. Ягоная задача дваякая. Па-першае, стварэння мадэлі імкнучца растлумачыць спецыфіку стаўлення да рэжыму ў Беларусі. Па-другое, мы можам назіраць прадказальную сілу кожнай пераменнай, калі іншыя пераменныя застаюцца нязменнымі. Мадэль 1 уключае ў сябе ўсе пераменныя, для якіх у папярэдняй частцы артыкулу былі сфармуляваныя гіпотэзы. Мадэль 2 спрошчаная і ўключае ў сябе толькі статыстычна значныя пераменныя з Мадэлі 1. Абедзве мадэлі маюць аднолькава высокую тлумачальную сілу: яны тлумачаць 36-працэнтную змену ва ўспрыманні рэжыму ў Беларусі. Сярод гэтых пераменных эканамічная ацэнка і ўспрыманне былога камуністычнага рэжыму прадказальна маюць істотную сілу. Гэта адзіныя статыстычна значныя пераменныя ў прагнаванні пазітыўнага стаўлення грамадзянаў да палітычнага рэжыму ў Беларусі.

Гэтыя дадзеныя ў цэлым пацвярджаюць вынікі двухмернага аналізу. Тым не менш, ёсць тры адрозненні. Нацыянальны гонар губляе сілу і статыстычную значнасць, калі іншыя пераменныя застаюцца нязменнымі. Аналагічная заўвага справядлівая і ў выпадку з узростам. Узрост карэлюецца мацней, чым адукацыя (шматмерная мадэль паказвае адваротную сітуацыю). Адукацыя становіцца больш важнай і статыстычна значнай, а ўзрост губляе прадказальную сілу. Непасрэдная

выснова з гэтай сітуацыі такая, што ўзрост не ўплывае на стаўленне да рэжыму, але ўплываюць іншыя чыннікі. У асноўным, гэта супадзенне: пажылыя людзі дэманструюць іншыя чыннікі, якія моцна ўплываюць на іх стаўленне да рэжыму. Апошняя заўвага датычыць адукацыі: яна не ўплывае на стаўленне да рэжыму ў кірунку, закладзеным гіпотэзай. Статыстычныя вынікі паказваюць, што ў невялікай ступені больш адукаваныя людзі маюць больш станоўчае ўспрыманне рэжыму, чым людзі з ніжэйшым узроўнем адукацыі.

Табліца 2.

Вызначальнікі стаўлення да рэжыму ў Беларусі (OLS)

Пераменныя	Мадэль 1	Мадэль 2
Ацэнка камуністычнага мінулага	0,18** (0,03)	0,18** (0,02)
Эканамічная ацэнка рэжыму	0,54** (0,03)	0,56** (0,03)
Нацыяльны гонар	-0,04 (1,57)	
Аўтарытарныя схільнасці	0,05 (2,59)	
Адукацыя	0,06 (0,75)	
Месца пражывання	-0,04 (0,66)	
Узрост	0,02 (0,09)	
R ²	0,36	0,36
N	762	782

Заўвага: паказаныя каэфіцыенты стандартызаваныя (стандартныя памылкі ў дужках).

* Статыстычная значнасць на ўзроўні 0,05.

** Статыстычная значнасць на ўзроўні 0,01.

Мадэль 2 уключае ў сябе толькі ацэнку папярэдняга рэжыму і эканамічнае ўспрыманне. Такая мадэль (з дзвюма пераменнымі) тлумачыць такую ж колькасць пераменных станоўчага ўспрымання рэжыму ў Беларусі, як і Мадэль 1. Іншымі словамі, нічога не мяняецца, калі мы выключаем іншыя пяць пераменных з мадэлі. Гэтыя дзве пераменныя з'яўляюцца адзінымі, якія ў цэлым аказваюць рэальны ўплыў. Хоць некаторыя пераменныя, напрыклад, нацыянальны гонар, якія з'явіліся ў двухмерным аналізе ў Табліцы 1, не маюць уплыву пры ўключэнні іншых чыннікаў у мадэль. Рэйтынг пераменных у залежнасці ад іх тлумачальнай сілы падобны да Мадэлі 2 у тым, што мы назіралі ў Мадэлі 1. Станоўчае ўспрыманне папярэдняга рэжыму мае слабейшы эфект. Пазітыўнае стаўленне людзей да рэжыму ў Беларусі

галоўным чынам звязанае з бягучай эканамічнай сітуацыяй у краіне. Карасцялёва апісвае гэта як “спецыфіку” беларускага грамадства, хоць яна сцвярджае, што беларусы ведаюць пра фальсіфікацыі выбараў рэжымам, карупцыю і злоўжыванне правам, але яны аддаюць перавагу іх матэрыяльнай стабільнасці пры цяперашнім рэжыме (Korosteleva 2009, с. 340).

Заклучэнне

Абапіраючыся на экспертызу з 2004 г., гэтае даследаванне выявіла некалькі тлумачэнняў такога ўспрымання палітычнага рэжыму ў Беларусі. Аўтарытарны рэжым, увасоблены прэзідэнтам, спалучае ў сабе мноства розных функцыяў аўтарытарнага рэжыму і дае розныя крыніцы для яго грамадскай легітымнасці. Агульны агляд нашага даследавання паказвае, што больш за палову насельніцтва лічаць рэжым добрым ці вельмі добрым, у той час, як толькі адзін з дзесяці грамадзянаў уважае яго за дрэнны ці вельмі дрэнны. Гэтая адсутнасць супрацьстаяння ў стаўленні да рэжыму паміж грамадзянамі пацвярджае вынікі папярэдніх якасных даследаванняў.

Нашы асноўныя вынікі ўзмацняюць некаторыя з існых даследаванняў у Беларусі. У сувязі з гэтым, мы паказалі, што ўспрыманне цяперашняй эканамічнай сітуацыі і станоўчая ацэнка камуністычнага мінулага з’яўляюцца ключавымі чыннікамі, якія вызначаюць станоўчае стаўленне грамадзянаў да палітычнага рэжыму ў Беларусі пры тым, што эканамічныя паказчыкі з’яўляюцца найбольш важным чыннікам. Наш мнагамерны статыстычны тэст паказвае, што гэтыя дзве пераменныя з’яўляюцца галоўнымі прэдыктарамі і тлумачаць пазітыўнае стаўленне да ўлады больш як траціны грамадзянаў. У адрозненне ад іншых даследаванняў, нашы вынікі таксама паказваюць, што аўтарытарныя схільнасці грамадзянаў, месца жыхарства або ўзрост не ўплываюць якім-небудзь чынам на ўспрыманне рэжыму. Гэтыя вынікі таксама паказваюць, што спецыфічныя інструменты, скарыстаныя прэзідэнтам Лукашэнкам дзеля легітымізацыі свайго праўлення (напрыклад, нацыянальная ідэнтыфікацыя), не адыгрываюць аніякай ролі, калі яны бяруцца асобна ад іншых кампанентаў. У той жа час, няма ніякай рэальнай мэтавай групы: агульны абрыс не можа быць намалёваны. Грамадзяне Беларусі

маюць падобныя меркаванні пра рэжым незалежна ад адукацыі, узросту і месца жыхарства.

У святле гэтых эмпірычных доказаў могуць быць зроблены далейшыя высновы адносна стабільнасці рэжыму ў Беларусі. Увогуле ў Беларусі ёсць добрыя перспектывы для дэмакратызацыі на нізавым узроўні. Хоць даследаванне выяўляе настальгію беларускіх грамадзянаў па камуністычным мінулым, як адну з крыніцаў станоўчага стаўлення да ўлады, яна не павінна ўяўляць пагрозы для пераходнага перыяду Беларусі пасля распаду рэжыму. У цэлым людзі ў Беларусі не маюць аўтарытарных схільнасцяў, і не выглядае на тое, каб яны ганарыліся рэжымам. Грамадскае ўспрыманне эканамічных паказчыкаў рэжыму з'яўляецца кароткатэрміновым паказчыкам, што таксама павялічвае магчымасці для дэмакратызацыі ў Беларусі. Калі эканоміка не працуе добра, грамадзяне выказваюць незадаволенасць рэжымам і публічна пратэстуюць з патрабаваннем пераменаў. З узмацненнем працэсу мадэрнізацыі ў Беларусі мы можам чакаць узмацнення постматэрыялістычных каштоўнасцяў, што ў канчатковым выніку прывядзе да дэмакратызацыі на нізавым узроўні.

Крыніцы

- Belarus-Analysen (2011). No. 3. Available at: <http://www.laender-analysen.de/belarus> (Accessed 17 December 2011).
- Haerpfer, Ch.W. (2003). Electoral Politics of Belarus Compared. In: Korosteleva, E. et al. (eds), *Contemporary Belarus. Between Democracy and Dictatorship*. London: Routledge Curzon, p. 85–99.
- Independent Institute of Socio-Economic and Political Research (IISEPS). Available at: <http://iiseps.org/trend.html> (Accessed 17 December 2011).
- Ioffe, G. (2007). Unfinished Nation-Building in Belarus and the 2006 Presidential Election, *Eurasian Geography and Economics* 48 (1), p. 37–58.
- Korosteleva, E. (2009). Was There a Quiet Revolution? Belarus after the 2006 Presidential Election, *Journal of Communist Studies and Transition Politics* 25 (2-3), p. 324–346.
- Leshchenko, N. (2008). The National Ideology and the Basis of the Lukashenka Regime in Belarus, *Europe-Asia Studies* 60 (8), p. 1419–1433.
- Marples, D.R. (2007). Elections and Nation-Building in Belarus: A Comment on Ioffe, *Eurasian Geography and Economics* 48 (1), p. 59–67.

- Matsuzato, K. (2004). A Populist Island in an Ocean of Clan Politics: The Lukashenka Regime as an Exception among CIS Countries, *Europe-Asia Studies* 56 (2), p. 235–261.
- White, S. and Korosteleva, E. (2005). Lukashenko and the Postcommunist Presidency. In: S. White et al., eds. *Postcommunist Belarus*, Lanham: Rowman & Littlefield, p. 59–77.
- White, S. and McAllister, I. (2005). Patterns of Political Culture. In: S. White et al., eds. *Postcommunist Belarus*, Lanham: Rowman & Littlefield, p. 17–34.

Моладзевая палітыка і адносіны ўлады да моладзевых арганізацыяў у сучаснай Беларусі

Гэты артыкул прысвечаны пытанню моладзевай палітыкі ў Беларусі, якое будзе разгледжана праз прызму адносінаў і стаўлення ўладаў да моладзевых арганізацыяў. У прыватнасці гаворка пойдзе аб пратэстных грамадска-палітычных моладзевых рухах і *Беларускім рэспубліканскім саюзе моладзі* (далей БРСМ). Праводзячы паралелі з сітуацыяй у Расіі, дзе пытанне палітычнай мабілізацыі моладзі стаіць асабліва востра і з'яўляецца адным з асноўных клопатаў уладаў, я паспрабую акрэсліць, якія мэты ставяць ўлады і як будуць адносіны з моладдзю ў Беларусі, як рэагуюць на дзейнасць пратэстных моладзевых арганізацыяў і якім чынам шукаюць калі не актыўнай падтрымкі моладзі, дык яе лаяльнасці.

Моладзеве пытанне, у прыватнасці яе грамадска-палітычная мабілізацыя, набыло найбольшую актуальнасць пасля так званых “каляровых рэвалюцыяў”, дзе моладзь адыграла адну з найважнейшых роляў у падрыхтоўцы і непасрэдным правядзенні вулічных акцыяў пратэсту¹.

¹ Ó Beacháin D. and Polese A. (2010) *The Colour Revolutions in the Former Soviet Republics: Successes and Failures*, London & New York, Routledge. Наконт ролі моладзі ў гэтых рэвалюцыях, гл. Kuzio T. (2006) Civil Society, Youth and Societal Mobilization in Democratic Revolutions, *Communist and Post-communist Studies*, No 39, p. 365–386; спецыяльны нумар “Youth” *SAIS Review*, Vol. 25, No 2 summer fall 2006, у прыватнасці Bunce V.J. and Wolchik Sh. Youth and electoral revolutions in Slovakia, Serbia and Georgia; Khamidov A. Kyrgyzstan’s revolutionary youth: between state and opposition.

Тым самым моладзь паказала, наколькі магутным і каштоўным палітычным рэсурсам яна можа з'яўляцца і наколькі яе мабілізацыя можа пагражаць стабільнасці палітычных рэжымаў. Улады многіх постсавецкіх краін, здаецца, зрабілі высновы з гэтых падзей і прынялі шэраг прэвентыўных мер, каб папярэдзіць пагрозу да таго, як яна істотна ўзрасце². Пераглядаючы свае адносіны да моладзі, яны пачалі калі не шукаць яе актыўнай падтрымкі, то імкнуцца неяк яе арганізаваць і скіраваць яе энергію ў патрэбным ім кірунку. Умоўна можна вылучыць некалькі тыпаў стаўлення ўладаў да моладзі, у залежнасці ад палітычнай пазіцыі, якую яна займае.

У дачыненні да палітычна ангажаванай моладзі ўлады зацікаўлены ў яе дэмабілізацыі і падушэнні яе пратэстнай дзейнасці. Для гэтых мэтаў дзяржаўны апарат мае вялікі “рэпертуар рэпрэсіўных сродкаў і метадаў”³. Перш за ўсё гэта заканадаўства, якое перашкаджае легальнай дзейнасці арганізацыяў, уводзіць крымінальную адказнасць за дзейнасць ад імя незарэгістраваных аб'яднанняў, а таксама пасля прыняцця апошніх паправак⁴ робіць практычна немагчымым арганізацыю вулічных акцыяў. Улады таксама абапіраюцца на структуры непасрэдна рэпрэсіўнага прызначэння, такія, як міліцыя і суды. Іх мэта – не толькі пакараць маладзёнаў за пратэстную актыўнасць, але і адбіць у іх жаданне займацца палітычнай дзейнасцю раз і назаўжды.

У дачыненні да крытычна настроенай моладзі, якая трымаецца далёка ад палітычных структураў, улады імкнуцца ўтрымаць яе ад пераходу да больш актыўнай дзейнасці і адахвоціць ад палітычнага пратэсту. Для гэтага ўжываюцца метады, якія Майра Маркс Фэры акрэслівае тэрмінам “*soft repression*”⁵ (мяккія рэпрэсіі), бо яны не абапіраюцца на прамое і адкрытае ўжыванне сілы. У якасці прыкладу можна прывесці

² Наконт “прэвентыўнай палітыкі” (“*policy of pre-emption*”) уладаў Беларусі, гл. Silitski V. (2005) Preempting Democracy: the case of Belarus, *Journal of Democracy*, Vol. 16, No 4, p. 83–97.

³ Па аналогіі з уведзеным Чарльзам Тылі канцэптам “рэпертуар калектыўных дзеянняў”, Tilly Ch. (2008), *Contentious performances*, Cambridge (NY), Cambridge University Press.

⁴ Экспрэс-бюлетэнь заканадаўства Рэспублікі Беларусь за перыяд з 10 па 16 лістапада 2011 г. Рэжым доступу: <http://pravo.by/main.aspx?guid=1871&t=46413>

⁵ Ferree M.M. “Soft repression: ridicule, stigmat and silencing in gender-based movements”, in: Davenport Ch., Johnston H. and Mueller C. (2005) *Repression and mobilization*, Minneapolis: University of Minnesota Press, p. 138–158.

стыгматызацыю пратэстных моладзевых структураў у дзяржаўных СМІ, а таксама разнастайныя “манеўры” па адцягванні ўвагі, якія праводзяць навучальныя ўстановы, каб стрымаць школьнікаў ці студэнтаў ад удзелу ў акцыях пратэсту: арганізацыя нейкіх фэстаў у дзень апазіцыйных сходаў, прызначэнне дадатковых заняткаў з абавязковай праверкай прысутнасці і гэтак далей.

Аднак, гэтыя больш ці менш рэпрэсіўныя метады не заўсёды даюць нейкі плён. З аднаго боку, актывісты імкнуцца неяк адаптавацца да гэтай сітуацыі. Увесь час яны пераглядаюць свае тактыкі пратэсту і трансфармуюць свае структуры. Так адны арганізацыі знікаюць, каб даць актывістам магчымасць перагрупавацца і стварыць новыя структуры. Моладзевыя актывісты таксама імправізуюць з формамі пратэстных акцыяў, прыдумваюць новыя, каб неяк прадухіліць магчымасць разгонаў і затрыманняў. Добрым прыкладам з’яўляюцца флэшмобы ці палітычныя перформансы, што пачалі ладзіцца пасля хвалі рэпрэсій, якая пракацілася па краіне пасля выбараў 2006 года. Насамрэч першапачаткова флэшмобы зусім не былі палітычнымі, а больш забаўляльнымі мерапрыемствамі. Аднак гэтая форма акцыяў была перанятая актывістамі і ўжытая на карысць палітычнай мабілізацыі, што дазволіла ім падтрымаць пратэстную хвалю. З іншага боку, частыя затрымання і “суткі” з часам пачалі губляць свой “запужвальны эфект”. Як часта кажуць актывісты, пасля першых затрыманняў і адбывання ад 5 да 15 сутак у Цэнтры ізаляцыі правапарушальнікаў (ЦП) на Акрэціна адбываецца нейкая пераацэнка рызыкаў, на якія яны гатовы пайсці, таму “суткі” губляюць сваю запужвальную здольнасць і не змяншаюць жадання працягнуць пратэстную дзейнасць.

Асноўная мэта, якую, здаецца, улада ставіць перад сабой – гэта заручыцца лаяльнасцю моладзі і пазбегнуць яе пераходу да крытычнай пазіцыі праз стварэнне уласных моладзевых арганізацыяў, якія б кантралявалі і скіроўвалі яе актыўнасць у патрэбны ўладам бок. Асноўным інструментам для рэалізацыі гэтых мэтаў з’яўляецца *Беларускі рэспубліканскі саюз моладзі*.

БРСМ быў створаны ў 2002 годзе ў выніку аб’яднання буйных моладзевых арганізацыяў-пераемніц камсамола, такіх, як *Саюз моладзі Беларусі* і *Беларускі патрыятычны саюз моладзі*. Фармальна БРСМ пазіцыянуе сябе як недзяржаўная арганізацыя, але з’яўляецца асноўнай установай, якая рэалізуе дзяржаўную моладзевую палітыку

і наўпрост фінансуецца дзяржавай⁶. БРСМ таксама выкарыстоўвае адміністрацыйныя рэсурсы, бо непасрэдна звязаны з Міністэрствам адукацыі, а ва ўніверсітэтах часта займаецца дзейнасцю студэнцкіх прафсаюзаў.

Калі паглядзець і прааналізаваць рэальную дзейнасць БРСМ, то цяжка сцвярджаць, што гэта арганізацыя была задумана як інструмент палітычнай кааптацыі моладзі ці яе актыўнай мабілізацыі ў падтрымку рэжыму, як гэта адбываецца ў Расіі праз такія арганізацыі, як рух “Нашы” альбо “Маладая гвардыя” (далей МГ) – маладзеве крыло партыі “Адзіная Расія”. Гэтыя арганізацыі былі створаны ў сярэдзіне 2000-х гадоў у адказ на актывізацыю і з’яўленне новых пратэстных маладзевых рухаў. “Нашы” і МГ насамрэч актыўна мабілізуюць моладзь, як на вуліцах, так і ў Інтэрнэце, каб прадэманстраваць, наколькі яна падзяляе і падтрымлівае палітычны курс уладаў. Акрамя пошуку падтрымкі за стварэннем гэтых арганізацыяў можна таксама ўбачыць нейкую спробу ўладаў дэлегаваць недзяржаўным структурам працу па супрацьдзеянні і падрыве пратэстнай мабілізацыі⁷. Так “Нашы” і МГ актыўна ладзяць вулічныя контр-акцыі у тым самым месцы і ў той самы час, што і апазіцыйныя рухі. Апошні прыклад можна было ўбачыць пасля парламенцкіх выбараў у снежні 2011, калі актывісты гэтых арганізацыяў выйшлі на Трыумфальную плошчу ў Маскве, гукаючы ў барабаны, каб заглушыць пратэстныя лозунгі супраць фальсіфікацыяў выбараў.

Што датычыцца БРСМ, то складана сабе ўявіць, каб яго сябры выходзілі на плошчу супрацьстаяць пратэстнай мабілізацыі і дэманстраваць такім чынам сваю адданасць і падтрымку ўладам. Калі прааналізаваць дзейнасць БРСМ, то можна сцвярджаць, што ён хутчэй з’яўляецца сацыяльнай арганізацыяй, якую выкарыстоўваюць у палітычных мэтах. БРСМ не імкнецца палітызаваць моладзь і прыцягнуць яе да палітыкі нават пасля таго, як Лукашэнка заявіў на апошнім з’ездзе саюза ў верасні 2011 года, што моладзь не павінна заставацца ў баку ад палітычнага жыцця і што

⁶ У 2010 годзе БРСМ атрымаў крыху менш за 15 мільярд. бел. руб; гл. Елена Якжик, “15 миллиардов для “самокупаемого” БРСМ”. Рэжым доступу: http://www.gazetaby.com/index.php?sn_nid=25419 Дата доступу: 15.04.2010.

⁷ Наконт дэлегавання недзяржаўным структурам працы па супрацьстаянні пратэстнай мабілізацыі гл. Luders J. Countermovements, the State and the Intensity of Racial Contention in the American South, in: Goldstone J.A. (2003) *States, Parties and Social Movements*, Cambridge, Cambridge University Press, p. 27–44.

БРСМ мусіць стаць кадравым рэзервам для ўсёй краіны. Дзейнасць БРСМ скіравана хутчэй на тое, каб зрабіць моладзь апалітычнай (гэта значыць, прадухіліць фармаванне ў яе крытычнай альбо адкрыта канфліктнай пазіцыі ў дачыненні да ўлады) і не дапусціць яе пераходу да пратэстнай дзейнасці. Бо калі БРСМ і працуе над тым, каб моладзь прымала існы палітычны рэжым як нешта раз і назаўсёды дадзенае, то пры гэтым арганізацыя не патрабуе ад маладых людзей шчырай веры ў афіцыйную ідэалогію і адданай падтрымкі рэжыму. Прадэманстраваць гэту ідэю можна на наступных прыкладах.

Па-першае гэта пасіўнае сяброўства і адсутнасць строгага ідэалагічнага кантролю ў гэтай арганізацыі. На самой справе БРСМ не патрабуе ад моладзі ні нейкай актыўнасці, ні падтрымкі ідэй ці палітычных поглядаў арганізацыі. Не з'яўляюцца рэдкасцю выпадкі, калі ўдзельнікі антыўрадавых пратэстаў, зыходзячы з нейкіх стратэгічных меркаванняў, спакойна заставаліся сябрамі БРСМ. Нават на перадвыбарным мітынгу ў снежні 2010 года, які сабраў маладых людзей пад сцягамі БРСМ, можна было пачуць цікавыя дыскусіі наконт таго, хто за каго будзе галасаваць – за Някляева ці Саннікава. Безумоўна, БРСМ ставіць сабе задачу сабраць у сваіх шэрагах як мага больш моладзі. На сённяшні дзень ён налічвае каля 500 000 сябраў і ў гэтым сэнсе з'яўляецца найбуйнейшай моладзевай арганізацыяй. Але яго метады рэкрутацыі – хутчэй бізуном, чым пернікамі – не спрыяюць ні актыўнасці ў самой арганізацыі, ні веры ў яе ідэі і адданасці ёй. Нават “адміністрацыйна-чынавенская” мова артыкулаў на вэб-сайце БРСМ яскрава паказвае, наколькі ён “імкнецца” зацікавіць і прыцягнуць да сябе моладзь⁸.

Па-другое, асноўная дзейнасць БРСМ мае з большага сацыяльны кірунак: арганізацыя вольнага часу і культурна-забаўляльная дзейнасць, дапамога з летнім працаўладкаваннем, спорт і валанцёрства. Насамрэч БРСМ манапалізаваў усе сферы, звязаныя з моладдзю так, што займацца нейкай дзейнасцю, нават зусім не палітычнага характару, не ў рамках БРСМ альбо не пад яго эгідай проста немагчыма, бо выхад з гэтых рамак разглядаецца як патэнцыйна пратэстны. Такім чынам, даючы нейкія рэсурсы, БРСМ паглынае моладзевыя ініцыятывы і накіроўвае энергію моладзі ў патрэбным кірунку – гэта значыць, як мага далей ад палітычнай крытыкі. Пры гэтым БРСМ патрабуе не ідэалагічнай адданасці, а проста

⁸ Гл. www.brsm.by

апалітычнасці, і такім чынам імкнецца засцерагчы моладзь ад удзелу ў палітычных арганізацыях і абмежаваць яе ад пратэстных настрояў.

Па-трэцяе, трэба адзначыць адсутнасць у БРСМ мэтанакіраванай працы па ўцягванні моладзі ў палітыку. Калі ў Расіі рух “Нашы” арганізуе сустрэчы з вядучымі палітыкамі і палітолагамі, “Маладая гвардыя” праводзіць дэбаты па тэме кансерватызму ў палітыцы і арганізуе Моладзевыя праймерыз перад выбарамі ў Дзяржаўную Думу (нават калі гэта падобна больш да гульні ў палітыку), то ў рамках БРСМ такая партыйна-палітычная дзейнасць практычна адсутнічае. Гэта можна растлумачыць тым, што ў Беларусі не існуе, як у Расіі, партыі ўлады, і наогул беларуская ўлада не прызнае нават саму ідэю палітычнага прадстаўніцтва, бо Лукашэнка аддае перавагу “прамой сувязі” з народам без усялякіх пасярэднікаў⁹. Таму асноўным і больш палітычным кірункам дзейнасці БРСМ з’яўляецца патрыятычнае выхаванне моладзі, накіраванае на культывацыю ідэй дзяржаўнага патрыятызму. Аднак як усе мерапрыемствы, якія БРСМ ладзіць у гэтых рамках, так і сама ідэя не сфармуляваная ў палітычных, праграма- ці партыйна-палітычных катэгорыях і тэрмінах. Пры гэтым нельга аспрэчыць, што праз ідэю патрыятызму ўлада стараецца навязаць моладзі канкрэтны светапогляд, дзе няма месца ні пратэсту, ні крытычнай пазіцыі, а ёсць хутчэй нейкае бачанне кансенсуснага суіснавання грамадства і ўладаў. Таму трэба яшчэ раз падкрэсліць, што калі БРСМ і працуе над тым, каб моладзь прымала існы палітычны рэжым як дадзенае, то пры гэтым ён не патрабуе ад маладых людзей шчырай веры ў яго ідэі ды адданай падтрымкі.

Напрыканцы хацелася б дадаць, што якой бы фіктыўнай часам не здавалася дзейнасць БРСМ, у яго добра атрымліваецца дэпалітызаваць пэўную частку моладзі і ўтрымліваць яе далей ад пратэстнай дзейнасці і ад прыняцця адкрыта крытычнай пазіцыі адносна існай улады.

⁹ Гл. Goujon A. (2002) Le “Loukachisme” ou le populisme autoritaire en Biélorussie, *Politique et Sociétés*, Vol. 21, No 2, p. 29–50.

НАТАЛЛЯ АРЦЁМЕНКА

(Варшаўскі ўніверсітэт, Польшча)

Адукацыя за мяжой: уцёкі мазгоў ці інвестыцыя ў будучыню

З часу калі ў 1991 годзе Беларусь стала незалежнай краінай, эміграцыя з яе тэрыторыі адбываецца няспынна. На жаль, беларуская афіцыйная статыстыка не дазваляе прааналізаваць сапраўдны стан рэчаў у гэтай галіне. Гэта, у сваю чаргу, не дазваляе прасачыць дынаміку і склад міграцыйных групаў з тэрыторыі краіны.

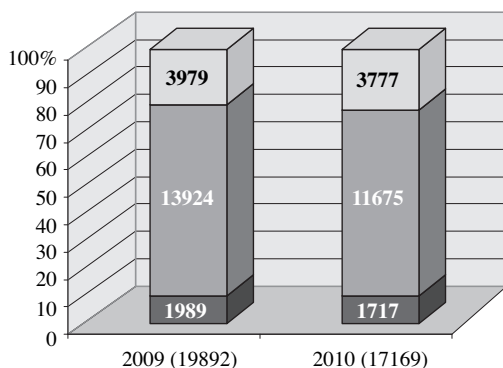
Адной з заўважальных групаў, што выязджае з краіны, з'яўляюцца беларускія абітурыенты. Ці плануюць беларускія студэнты замежных ВНУ вяртацца пасля атрымання адукацыі ў родную краіну? Ці ідэнтыфікуюць яны сябе як беларусаў, выехаўшы за мяжу? Такія пытанні я стаўлю за мэту даследавання, пілотныя вынікі якога прадстаўляю ў дадзенай прэзентацыі. Па атрыманні вынікаў шырэньшых даследаванняў можна будзе адказаць на наступныя пытанні: беларусы, што выязджаюць на адукацыю за мяжу, – гэта простая ўцечка моладзі з іх мазгамі, амбіцыямі і магчымасцямі ці частку з гэтых людзей можна разглядаць як тых, хто будзе ўдзельнічаць у стварэнні эфектыўнага лобінгу беларускіх славуцасяў за мяжой, хто будзе з-за мяжы працаваць на карысць краіны, а ў перспектыве змены палітычнага рэжыму ў Беларусі вернецца і будзе працаваць над рэфармаваннем і развіццём розных галінаў беларускага грамадства і гаспадаркі?

Беларусь у святле міжнароднай міграцыі

Істотным для абранай тэмы з'яўляецца пытанне ўзроставага і рэгіянальнага складу міжнароднай міграцыі з тэрыторыі Беларусі і на яе тэрыторыю.

Метадалогія Нацыянальнага статыстычнага камітэту Рэспублікі Беларусь не дазваляе прасачыць сапраўдныя кірункі і склад міжнародных міграцыйных групаў, што прыбываюць ці выбываюць з тэрыторыі Рэспублікі Беларусь. Згодна з інфармацыяй акрэсленай у зборніку Нацыянальнага статыстычнага камітэту Рэспублікі Беларусь “Население Республики Беларусь. Статистический сборник”, статыстычныя дадзеныя аб міграцыі насельніцтва ў Рэспубліцы Беларусь распрацоўваюцца на падставе міграцыйных карт, якія паступаюць ад падраздзяленняў па грамадзянстве і міграцыі органаў унутраных справаў. Аднак калі прааналізаваць прапорцыі нават гэтай статыстыкі, будзе відаць, што сярод асобаў, якія прыязджаюць жыць у Беларусь, значна большая частка асобаў пенсійнага ўзросту (20% у 2009 г. і 22% у 2010 г.), чым сярод тых, хто выязджае з краіны (10% у 2009 г. і 13% у 2010 г.).

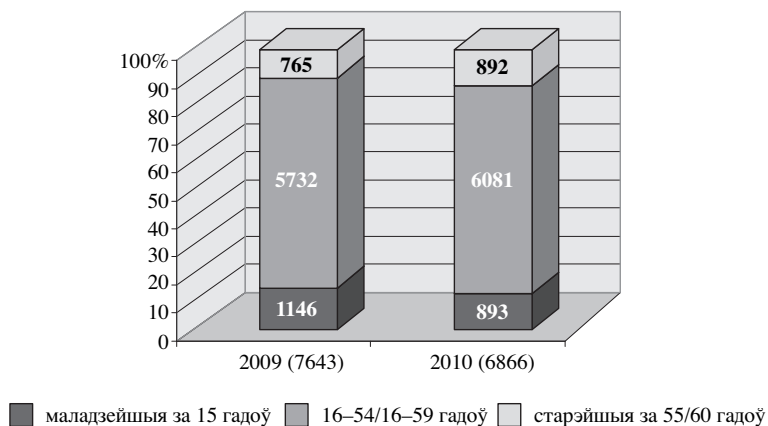
Дыяграма 1. Асобы, што прыбылі ў Беларусь

■ маладзейшыя за 15 гадоў ■ 16–54/16–59 гадоў ■ старэйшыя за 55/60 гадоў

Крыніца: Уласная апрацоўка на падставе дадзеных з “Население Республики Беларусь. Статистический сборник.” Национальный статистический комитет Республики Беларусь, Минск, 2011.

Дыяграма 2. Асобы, што выбылі з Беларусі

Крыніца: Уласная апрацоўка на падставе дадзеных з “Население Республики Беларусь. Статистический сборник.” Национальный статистический комитет Республики Беларусь, Минск, 2011.

Калі б абсалютныя лічбы, прыведзеныя ў зборніку Нацыянальнага статыстычнага камітэту Рэспублікі Беларусь, можна было б лічыць адпаведнымі сапраўднай велічыні міграцыі, сітуацыя не выглядала б крытычна. Але калі можна дапусціць, што колькасць прыбылых у Беларусь больш-менш адпавядае рэчаіснасці (дзякуючы таму, што рэгістрацыя гэтых асобаў праводзіцца на тэрыторыі краіны), то колькасць асобаў, што выбываюць з Беларусі відавочна не адпавядае сапраўднаму стану рэчаў. Так напрыклад, з дадзеных зборніка вынікае, што на тэрыторыю Польшчы ў 2009 г. выбыла 90 чалавек, а ў 2010 г. – 113. Але згодна з інфармацыяй Дэмаграфічнага штогодніка Галоўнага ўпраўлення статыстыкі Польшчы за 2011 год (*Rocznik Demograficzny GUS*), у 2009 г. на час большы за 3 месяцы ў Польшчы прапісалася 4064 асобы з беларускім грамадзянствам, што прыбылі з-за мяжы, а ў 2010/2011 навучальным годзе распачалі адукацыю ў польскіх ВНУ 894 беларусы. Агульная ж лічба студэнтаў з Беларусі толькі ў Польшчы у 2010–2011 г. склала 2650 асобаў. З гэтых дадзеных вынікае, што беларуская міжнародная эміграцыйная статыстыка, што адлюстроўвае міграцыю ў Польшчу, заніжаная ў разы.

Калі прыведзеныя вышэй узроставыя прапорцыі мігрантаў з і на тэрыторыю Беларусі суаднесці з рэальнымі велічынямі эміграцыі з тэрыторыі Беларусь, будзе відаць, што з Беларусі з'язджае ў асноўным найбольш мабільная група насельніцтва – моладзь і маладыя прафесіяналы. Вядома, што адток гэтай групы насельніцтва негатыўна адаб'еца на стане развіцця беларускай гаспадаркі, а таксама можа выклікаць сур'ёзныя сацыяльныя праблемы (напрыклад дзякуючы яшчэ большаму змяншэнню працаздольнай групы насельніцтва, якая сваімі падаткамі і адлічэннямі ў фонд сацыяльнага страхавання і пенсійны фонд забяспечвае працу бюджэтнай сферы і сацыяльных выплат, напрыклад пенсіі).

У наяўнай палітычнай і эканамічнай сітуацыі ў Беларусі не ўяўляецца магчымым спыніць нарастаючы працэс эміграцыі моладзі. У гэты ж час можна думаць пра тое, як выкарыстаць рэсурс, якім з'яўляецца беларуская моладзь за межамі Беларусі, на прадмет лабіявання слаўтасцяў Беларусі за мяжой і патэнцыйнага вяртання адукаванай моладзі ў Беларусь пасля змены ў краіне палітычнага рэжыму.

Правядзенне пілотнага даследавання

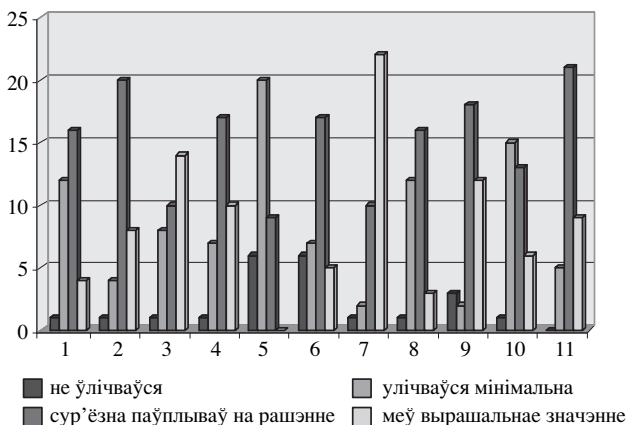
Каб даведацца пра прычыны, якія кіравалі маладымі людзьмі з Беларусі, што абралі вышэйшую адукацыю ў Польшчы, а таксама пра іх планы на будучыню, мной была апрацаваная анкета, што складаецца з 33 пытанняў, пры гэтым 22 з іх – гэта пытанні, якія дапамагаюць адказаць на пытанні даследавання, а 11 – метрыка. Акрамя гэтага студэнты мелі магчымасць абраць мову анкеты (беларускую, расейскую ці ўкраінскую). Даследаванне праводзілася на студэнтах з Беларусі і Украіны, пры гэтым вынікі анкетаў украінскіх студэнтаў не будуць прадстаўляцца ў тэксце.

Дадзеныя, якія будуць прыведзены ніжэй, датычаць другога пілотнага даследавання. У прэзентацыі будуць прадстаўлены вынікі апрацаваных анкет 35 студэнтаў з Беларусі, якія вывучаюць міжнародныя стасункі ці эканоміку на бакалаўрскіх англамоўных праграмах аднаго з прыватных універсітэтаў Польшчы. Трэба падкрэсліць, што ўсе студэнты, якія ўзялі ўдзел у пілотным даследаванні вучацца на платнай аснове і не з'яўляюцца ўдзельнікамі стыпендыяльных праграмаў для рэпрэсаваных студэнтаў з Беларусі.

У дыяграме 3 прадстаўлены чыннікі, якія паўплывалі на рашэнне беларускіх абітурыентаў атрымліваць вышэйшую адукацыю ў Польшчы.

Як відаць з дыяграмы, найважнейшым чыннікам (ён меў вырашальнае значэнне для 22 анкетаваных і сур'ёзна паўплываў на рашэнне 10 анкетаваных, г. зн. быў важным для 32 асобаў з 35) з'яўлялася магчымасць застацца ў адной з краінаў Еўрасаюза пасля атрымання адукацыі. Наступнымі найважнейшымі чыннікамі з'яўляліся: геаграфічная блізкасць Польшчы да ўласнай краіны (для 30 анкетаваных гэты чыннік сур'ёзна паўплываў на рашэнне ці меў вырашальнае значэнне), магчымасць дасканалы вывучыць замежную мову падчас адукацыі (30), узровень адукацыі ў абранай польскай ВНУ (28), магчымасць пажыць у іншай краіне (27) і магчымасць назаўсёды з'ехаць з уласнай краіны (24).

Дыяграма 3. Чыннікі, што ўплываюць на рашэнне атрымаць адукацыю ў Польшчы

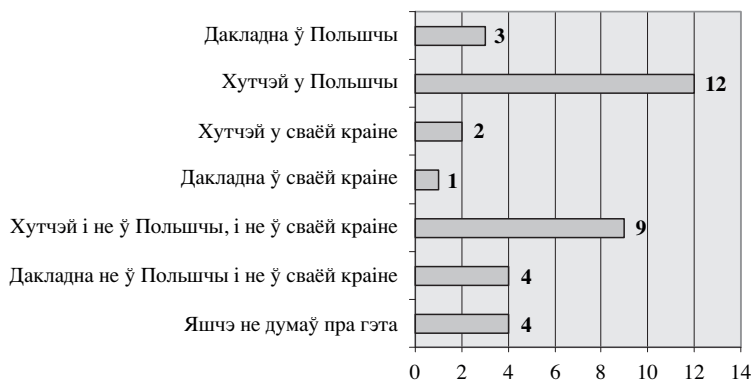

1. Узровень польскай вышэйшай адукацыі
2. Узровень адукацыі ў абранай польскай ВНУ
3. Магчымасць назаўсёды з'ехаць з уласнай краіны
4. Магчымасць пажыць у іншай краіне
5. Працэс прыёму ў польскія ВНУ
6. Магчымасць застацца ў Польшчы пасля атрымання адукацыі
7. Магчымасць застацца ў адной з краінаў Еўрасаюза пасля атрымання адукацыі
8. Кошт адукацыі і жыцця ў Польшчы пасля адукацыі
9. Магчымасць дасканалы вывучыць замежную мову падчас адукацыі
10. Жаданне прыгоды і новых уражанняў
11. Геаграфічная блізкасць Польшчы да маёй краіны

Крыніца: Уласныя пілотныя даследаванні на групе 35 беларускіх студэнтаў, што атрымліваюць адукацыю ў Польшчы.

Каб праверыць шчырасць адказаў у анкеце выкарыстоўваліся пытанні, якія цалкам ці часткова паўтараюць пытанні, зададзеныя раней. Ніжэй прыведзеныя дыяграмы, што паказваюць апрацаваныя дадзеныя адказаў на некаторыя пытанні анкеты. Так, у дыяграме 4 прыведзеныя вынікі адказаў на пытанне “У якой краіне Вы плануеце шукаць працу пасля атрымання адукацыі?” З гэтай дыяграмы вынікае, што 28 з 35 анкетаваных студэнтаў плануюць шукаць працу не ва ўласнай краіне, 4 яшчэ не думалі пра гэта, а 3 думаюць пра пошук працы ў Беларусі. Варта, аднак, заўважыць, што на рашэнне дзвюх з трох асобаў, што плануюць шукаць працу ў Беларусі, сур’ёзна паўплывалі такія чыннікі як магчымасць назаўсёды з’ехаць з уласнай краіны і магчымасць застацца ў адной з краінаў Еўрасаюза пасля атрымання адукацыі. Сярод замежных краінаў і рэгіёнаў, у якіх студэнты плануюць шукаць працу, былі названыя наступныя: Польшча, краіны Еўрасаюза, Заходняя Еўропа, Нямеччына, Аўстрыя, Канада, ЗША, Італія, Францыя, Вялікабрытанія, Турцыя, Азія.

Дыяграма 4. Апрацаваныя дадзеныя адказаў на пытанне “У якой краіне Вы плануеце шукаць працу пасля атрымання адукацыі?”

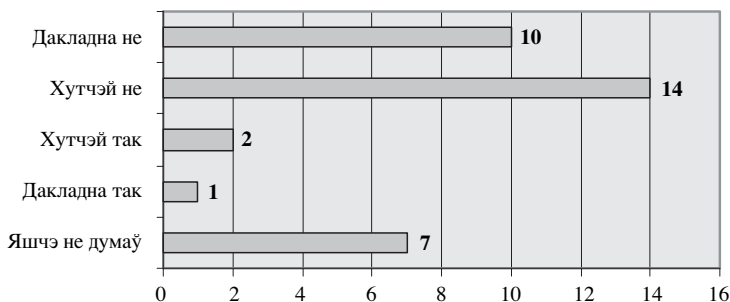

Крыніца: Уласныя пілотныя даследаванні на групе 35 беларускіх студэнтаў, што атрымліваюць адукацыю ў Польшчы.

На пытанне “Ці плануеце Вы вяртацца ў сваю родную краіну адразу пасля атрымання вышэйшай адукацыі?” 24 асобы адказалі не ці хутчэй не, 7 яшчэ пра гэта не думалі і толькі 3 асобы адказалі так ці хутчэй так. І гэта былі тыя самыя 3 асобы, якія плануюць пасля атрымання

адукацыі шукаць працу ў Беларусі. Апрацаваныя адказы на гэтае пытанне прадстаўлены ў дыяграме 5.

Дыяграма 5. Апрацаваныя дадзеныя адказаў на пытанне “Ці плануеце Вы вяртацца ў сваю родную краіну адразу пасля атрымання вышэйшай адукацыі?”

Крыніца: Уласныя пілотныя даследаванні на групе 35 беларускіх студэнтаў, што атрымліваюць адукацыю ў Польшчы.

Каб атрымаць адказ на пытанне, ці ідэнтыфікуюць сябе беларускія студэнты за мяжой як беларусаў, падчас атрымання анкетаў анкетаваныя асобы мелі магчымасць выбару мовы фармуляру анкеты (да выбару былі беларуская і расейская мовы). Сярод 35 студэнтаў 10 абралі беларускую мову, яшчэ 2 асобы паставілі на першай старонцы наступныя азначэнні: “*Belarus*” і “Бел, *Bel*”. Гэта значыць, што прынамсі 34% анкетаваных студэнтаў ідэнтыфікуюць сябе як беларусаў.

Інтэрв’ю з выпускнікамі стыпендыяльных праграмаў для беларусаў у Польшчы

Пасля правядзення пілотных даследаванняў зацікавіла наступнае: ці часцей вяртаюцца ў сваю краіну асобы, якія прыязджаюць у Польшчу па стыпендыяльных праграмах (дзе беларусы з’яўляюцца адной з акрэсленых мэтавых групаў), чым тыя, хто вучыцца на платнай аснове. Прыяду вынікі размоваў з чатырма асобамі, якія скончылі такія праграмы.

Мае пытанні датычылі наступных праграмаў: Стыпендыя імя Каліноўскага для рэпрэсаваных беларускіх студэнтаў, Спецыялізаваныя

ўсходнія даследванні ў Студыюм Усходняй Еўропы Варшаўскага ўніверсітэту (магістарская праграма) і доктарская праграма Школы сацыяльных навук Польскай акадэміі навук. Усіх маіх суразмоўцаў я пытала выключна пра ўдзельнікаў таго набору стыпендыяльнай праграмы, у які яны патрапілі на стыпендыю.

Вынікі гэтых размоваў наступныя:

- З 17 выпускнікоў праграмы Каліноўскага, якіх пайменна змог узгадаць мой суразмоўца, 15 жывуць у Польшчы, 1 у Нямецчыне і 1 у Беларусі.
- З 8 выпускнікоў Спецыялізаваных ўсходніх даследванняў Студыюм Усходняй Еўропы 5 зараз жывуць у Польшчы і 3 у Беларусі.
- З 4 выпускнікоў доктарскай праграмы Школы сацыяльных навук Польскай акадэміі навук 3 зараз жывуць у Польшчы і 1 у ЗША.

З гэтых дадзеных вынікае, што пасля стыпендыяльных праграмаў, створаных для беларусаў ці на якія беларусы прымаюцца як адна з мэтавых групаў, большасць выпускнікоў не вяртаецца ў сваю краіну.

Як уцёкі студэнцкіх мазгоў ператварыць у інвестыцыі ў будучыню Беларусі

Улічваючы вынікі пілотных даследаванняў і размоваў з выпускнікамі стыпендыяльных праграмаў, можна зрабіць выснову, што большасць беларускіх студэнтаў, якія атрымліваюць вышэйшую адукацыю за мяжой, не плануюць вяртацца ў Беларусь і разглядаюць адукацыю як першы крок да эміграцыі. Гэта кажа пра тое, што з кожным годам за межамі Беларусі будзе з'яўляцца ўсё больш і больш беларускіх студэнтаў. Улічваючы тое, што шмат з іх ідэнтыфікуе сябе як беларусаў, вельмі важным падаецца ўтрыманне і развіццё гэтай ідэнтыфікацыі. Акрамя гэтага, важна было б скіраваць адукацыйныя і навуковыя зацікаўленні беларускіх студэнтаў і дактарантаў да тэмаў, звязаных з Беларуссю. А таксама стварыць для беларускіх студэнтаў магчымасці выяўлення грамадскай актыўнасці, скіраванай на змену сітуацыі ў розных галінах беларускага грамадства і гаспадаркі.

Свабода сумлення ў недэмакратычным асяроддзі

Арганізацыя па абароне пераследаваных хрысціян *Open Doors* змясціла Беларусь на 42 месца па ўзроўні несвабоды сумлення (па выніках даследаванняў за 2011 г.)¹. Сітуацыя крыху лепшая, чым у камуністычнай Кубе, але горшая, чым у мусульманскім (шыіцкім) Бахрэйне або (суніцкай) Кіргізіі. Амерыканская камісія па рэлігійнай свабодзе ў свеце залічыла Беларусь у катэгорыю краінаў “пільнай увагі” разам з 10 іншымі краінамі, дзе парушаюцца або дапускаюцца парушэнні рэлігійнай свабоды². Праваабарончыя арганізацыі, як айчыныя, так і замежныя, канстатуюць рэгулярныя парушэнні рэлігійнай свабоды ў Беларусі. Фактаграфія парушэння свабоды веравызнання ўсяго за два гады (2007–2008), складзеная грамадзянскай ініцыятывай “За свабоднае веравызнанне”, налічвае 80 старонак суцэльнага тэксту³.

Адначасна ж самі беларускія ўлады, а таксама вядучыя канфесіі – праваслаўе і рыма-каталіцызм, – схільныя станюўча або прынамсі

¹ The Open Doors World Watch List, 2011. Available at: <http://www.opendoorsuk.org/resources/documents/WorldWatchList.pdf>

² Беларусь пад “пільнай увагай” Камісіі ЗША ў пытаннях рэлігійнай свабоды, Радыё “Свабода”. 28.04.2011. Available at: <http://www.svaboda.org/content/article/16797122.html>; US Department of State. International 2010 Religious Freedom Report. Belarus. Available at: <http://www.state.gov/documents/organization/171684.pdf>

³ Гл. Мониторинг нарушений права на свободу вероисповедания и деятельности религиозных организаций в Беларуси в 2007–2008 гг. Минск, 2010.

нейтральна ацэньваць становішча з рэлігійнаю свабодай у Беларусі. Упаўнаважаны па справах рэлігіі Леанід Гуляка сцвярджае, што “параўнальны аналіз заканадаўства Рэспублікі Беларусь аб свабодзе веравызнання і рэлігійных арганізацыяў сведчыць аб поўнай яго адпаведнасці міжнародным стандартам, а па некаторых пунктах нашы законы больш дэмакратычныя, чым у шэрагу краінаў Заходняй Еўропы”⁴. (Варта пазначыць, што ў ацэнцы рэаліяў спадар Гуляка яшчэ больш аптымістычны, чым у ацэнцы заканадаўства.) Паводле Патрыяршага Экзарха ўсяе Беларусі Філарэта, “прыняцце новага варыянта Закона “Аб свабодзе сумлення і рэлігійных арганізацыяў” адлюстравала новы этап паступовага развіцця царкоўна-дзяржаўных адносінаў, гэта стала вынікам паляпшэння ўзаемаразумення паміж дзяржавай і Царквой”⁵. Калі адзін з праваслаўных святароў Аляксандр Шрамко заявіў пра патрэбу змянення закону “Аб свабодзе сумлення”, Беларускі экзархат РПЦ энергічна адмежаваўся ад ягонай пазіцыі⁶. Каталіцкі іерарх Тарчызіа Бертонэ, дзяржсакратар Яго Святасці, падчас прэсавай канферэнцыі 22 чэрвеня 2008 г. сказаў наступнае: “...Я хацеў бы адзначыць пазітыўны пачатак дыпламатычных двухбаковых адносінаў паміж Рэспублікай Беларусь і Дзяржавай Ватыкан. (...) ..закон “Аб свабодзе сумлення...” ў Беларусі, на маю думку, з’яўляецца добрым законам, дзе адлюстравана неабходнасць абароны і пашаны правоў пяці асноўных канфесій, традыцыйных на Беларусі”⁷.

Як бачым, пытанне пра захаванне/парушэнне свабоды сумлення ў Беларусі дужа неадназначнае. У рамках гэтага артыкула паспрабую больш дакладна ідэнтыфікаваць тыя абшары, у якіх сапраўды парушаюцца рэлігійныя свабоды, і сцвердзіць, чым абумоўлена іх парушэнне.

* * *

Можна выдзеліць чатыры асноўныя абшары парушэння рэлігійнай свабоды: 1) слаба інстытуцыяналізаваныя хрысціянскія супольнасці (пераважна неапратэстанцка-харызматычнага кірунку); 2) нізавыя

⁴ Унікальны опыт работы (интервью) // Беларуская думка. Май 2009. С. 17.

⁵ Няхай беражэ нас Гасподзь у міры і згодзе! // Звезда. 26 красавіка 2003.

⁶ Экзархат: падставаў для перагляду закону “Аб свабодзе сумлення” няма // Наша Ніва. Рэжым доступу: <http://nn.by/?c=ar&i=8663>

⁷ Прэс-канферэнцыя з Дзяржаўным сакратаром Яго Святасці // Рэжым доступу: http://catholic.by/p2/index.php?option=com_content&task=view&id=4894&Itemid=9

ініцыятывы моцна інстытуцыяналізаваных цэркваў (праваслаўнай і каталіцкай); 3) пастырская паслуга замежных грамадзянаў і 4) пабудова (або рэканструкцыя) неправаслаўных хрысціянскіх святыняў.

1. Асноўная маса справаздачаў праваабарончых арганізацыяў аб парушэнні свабоды сумлення тычыцца пратэстанцкіх супольнасцяў. Найбольш гучнаю справай была (і застаецца) справа царквы “Новае Жыццё”. 17 жніўня 2005 г. Мінскі гарвыканкам прыняў пастанову аб пазбаўленні гэтай царквы права карыстання зямлёю і аб прымусовым выкупе будынку, у якім ладзяцца богаслужэнні. З таго часу ўлады з бескампраміснай настойлівасцю намагаюцца дасягнуць гэтай мэты, а вернікі гэтай царквы (разам са шматлікімі прыхільнікамі) з яшчэ большай, часам амаль гераічнай настойлівасцю абараняюць сваё права на правядзенне богаслужэнняў у будынку, які яны выкарыстоўвалі дагэтуль. Аднак ёсць мноства казусаў меншага маштабу, многія з якіх праходзяць незаўважна. Сярод іх – даволі частыя выпадкі брутальнага перарывання міліцыяй набажэнстваў, ладжаных у прыватных памяшканнях; штрафы, якія мусяць плаціць гаспадары дамоў, у якіх адбываюцца супольныя малітвы; запалохванні вернікаў. Увогуле можна сказаць, што становішча пратэстантаў у сучаснай Беларусі мала ў чым лепшая за сітуацыю ў колішнім СССР.

І тут можна адзначыць некалькі фактараў такога стану. Па-першае, логіка кожнага аўтарытарнага рэжыму – гэта логіка падазрэння. Усялякі элемент, які не ўпісваецца ў аднароднае цэлае, знаходзіцца пад падазрэннем. Пратэстанты становяцца аб’ектам пераследу не таму, што ўяўляюць непасрэдную пагрозу рэжыму, а таму, што явяцца ў вачах улады як “іншыя”, “непадобныя”, “непасуючыя-да-цэлага” элементы. Па-другое, сваю ролю адыгрывае тут унутраная асаблівасць пратэстанцкіх і неапратэстанцкіх рухаў. Яны 1) пазбаўлены моцнай іерархіі, не маюць адзінага цэнтру; 2) вельмі дынамічна развіваюцца (нешта падобнае, дарэчы, адбываецца і ў сусветным маштабе – колькасць хрысціян у свеце павялічваецца галоўным чынам за кошт пратэстанцкіх рухаў, асабліва харызматычнага ўхілу); 3) паслядоўныя ў вызнанні веры (як паказваюць сацыялагічныя даследаванні, працэнт практыкуючых пратэстантаў у два разы большы за працэнт практыкуючых каталікоў і амаль у 8 разоў большы за працэнт практыкуючых праваслаўных⁸); 4) больш

⁸ Гл. Рудкоўскі П. Рэлігія як фактар геапалітычнага самавызначэння Беларусі // Бюлетень “Новости НИСЭПИ”. № 1 (43). 2007.

радыкальныя ў вызнанні веры, нясхільныя да дыпламатыі і кампрамісаў у пытаннях, якія лічаць фундаментальнымі для хрысціянства. У сувязі з вышэйназваным пратэстанты ў вачах улады явяцца як энергічная непадкантрольная стыхія, ад якой невядома чаго чакаць. І тут трэба дадаць, што пратэстанты ўяўляюцца такімі не толькі ў вачах дзяржаўнай улады. Таксама (і гэта трэці фактар дыскрымінацыі пратэстантаў) у вачах больш моцных і больш інстытуцыяналізаваных цэркваў – праваслаўнай і каталіцкай – развіццё пратэстантызму, асабліва харызматычнага напрамку ўяўляецца як амбівалентная або нават негатыўная з’ява. Такім чынам, пераслед пратэстантаў нярэдка адбываецца пры ціхім (а часам і гучным) ухваленні з боку іншых хрысціянскіх цэркваў, і гэта найбольш сумны момант ува ўсёй гэтай гісторыі.

2. Чарговы абшар парушэння рэлігійнай свабоды – гэта якія-кольвек нізавыя ініцыятывы. Пад нізавымі ініцыятывамі разумею тут сукупнасць мерапрыемстваў, якія ініцыююцца “шараговымі” вернікамі той ці іншай канфесіі і выходзяць за рамкі звычайнага літургічна-пастырскага служэння. І тут ужо не мае вялікай розніцы, ці ўнутры пратэстантызму нараджаюцца такія ініцыятывы, ці ўнутры каталіцызму, ці праваслаўя. Досьць красамоўным прыкладам тут можа паслужыць казус праваслаўнага брацтва ў гонар Перамянення Гасподняга, духоўны кіраўнік якога быў у красавіку 2007 г. абвінавачаны ў парушэнні Закону “Аб свабодзе сумлення”, паколькі ў яго кватэры рэгулярна адбываліся сустрэчы гэтага брацтва⁹. Але асабліва балючым момантам ёсць сістэматычнае абмяжоўванне дабрачыннай дзейнасці пад патранатам пратэстанцкіх або каталіцкай цэркваў. Адным з найбольш дзіўных выпадкаў было выдаленне з краіны ў 2008 г. сужэнскай пары Аніты і Эгберта Шоонэ, якія заснавалі і кіравалі цэнтрам рэабілітацыі наркаманаў (Светлагорскі раён), дзякуючы якому блізу 100 людзей змаглі вызваліцца ад наркатычнай залежнасці. Прычынай іх выдалення было тое, што ў рамках рэабілітацыйных мерапрыемстваў праводзіліся малітвы ды чытанне Бібліі¹⁰.

3. Своеасаблівая сенафобія з’яўляецца неад’емнай часткай рэлігійнай палітыкі беларускіх уладаў. І вось тут, поруч з т. зв. “нетрадыцыйнымі” пратэстанцкімі супольнасцямі церпіць ад гэтай сенафобіі таксама адна

⁹ Мониторинг... С. 13.

¹⁰ Мониторинг... С. 65.

“традыцыйная” канфесія, а менавіта, каталіцкі Касцёл. Пікам стаўся канец 2006 г., калі ўлады выдалілі з краіны ажно 7 святароў і 5 манахіяў з польскім грамадзянствам. Гэта спрычынілася да беспрэцэдэнтнага звароту біскупа Аляксандра Кашкевіча да вернікаў, у якім выразна крытыкаваліся дзеянні беларускіх уладаў¹¹. Аднак да гэтага і пасля гэтага святары-замежнікі (як правіла, польскія грамадзяне) выдаляліся (праўда, не такімі ўжо вялікімі “порцыямі”), а тыя, хто застаюцца працаваць у Беларусі, падпадаюць пад жорсткі кантроль. У верасні 2007 г. тагачасны віцэ-прэм’ер Аляксандар Косінец нават заявіў, што неабходна замяніць замежных святароў святарамі мясцовага паходжання і што гэтая замена павінна адбыцца цягам 7 гадоў¹².

4. Пабудова або рэканструкцыя святыняў (дамоў малітвы) – гэта сапраўдны галаўны боль каталікоў і пратэстантаў. У якасці ілюстрацыі хай паслужыць выпадак наваполацкай пяцідзясятніцкай супольнасці. Гэтая супольнасць у 2007 г. выдаткавала 86 млн. рублёў усяго толькі на ўзгадненні і падрыхтоўчую дакументацыю, каб урэшце даведацца, што мясцовыя ўлады катэгарычна адмаўляюцца выдзельць ім зямельны надзел на пабудову малітоўнага дома¹³. Аналагічная сітуацыя з будаваннем святынь у выпадку каталіцкага Касцёла.

Наступ на нізавыя ініцыятывы, дабрачынную дзейнасць і пастырскую паслугу замежных грамадзянаў, а таксама жорсткае абмяжоўванне (дэ факта паралізаванне) пабудовы неправаслаўных хрысціянскіх святыняў – гэта прадукт больш шырокай палітыкі “аўтарккі” (самадастатковасці), што праводзіцца ўладамі Беларусі. Гэтая палітыка прадугледжвае “дэсуб’ектывізацыю” (пазбаўленне суб’ектнасці) усіх удзельнікаў грамадскага жыцця, ператварэнне іх у *аб’ект* уздзеяння з боку ўсёмагутнай дзяржавы, наданне ім фікцыйнай, ілюзорнай аўтаноміі, якая ў канчатковым плане залежыць ад сапраўднага і адзінага гаспадара. Тым часам нізавыя ініцыятывы – гэта заўжды сігнал з’яўлення рэальнай аўтаноміі, замежных пастыры – гэта ненадзейны матэрыял для дэсуб’ектывізацыі (гэтыя людзі прынамсі псіхалагічна адчуваюць сябе абароненымі сваёй мацярынскай дзяржавай), новыя святыні – гэта

¹¹ Існуючая сытуацыя прадиктавала. Пастырскі ліст біскупа Аляксандра Кашкевіча // Наша Ніва. Рэжым доступу: <http://nn.by/?c=ar&i=5274>

¹² Да 2014 году замежных ксяндзоў не застанецца // Наша Ніва. Рэжым доступу: <http://nn.by/?c=ar&i=11609>

¹³ Мониторинг... С. 4.

гарантыя большай самастойнасці і ўпэўненасці. Вось таму абмежавальныя захавы беларускай улады вельмі адчувальныя ў названых сферах.

* * *

Напрыканцы некалькі слоў падагульняльнага характару.

Па-першае, мусім усведамляць, што сярод усіх грамадзянскіх свабодаў свабода сумлення найцяжэй паддаецца фармалізацыі пры дапамозе агульнапрынятых стандартаў. Адсюль у пэўнай меры непазбежныя вось такія парадоксы, калі шэраг праваабарончых арганізацый ўсцвярджае вельмі нізкі ўзровень свабоды сумлення ў Беларусі, у той час як вядучыя царквы Беларусі заяўляюць пра тое, што ў цэлым рэлігійная сфера добра абароненая ў гэтай краіне.

Па-другое, варта памятаць пра светапоглядную спецыфіку Беларусі. Беларусь уяўляе сабой нечуваны сімбіёз узаемавыключальных светапоглядных сістэм: бальшавізму, язычніцтва (у асноўным прастанароднага, неінстытуцыйнага) і хрысціянства. (Выдатны прыклад такога сімбіёзу – прапагандысцкія фільмы “Дорога в никуда”, “Конспирология”, дзе акцэнтаванне хрысціянскіх (праваслаўных) каштоўнасцяў пераплятаецца з энергічнай апалогіяй бальшавіцкага рэжыму. Альбо іншы прыклад: адзін і той жа чалавек – Лукашэнка – жарсна абараняе бальшавіцкія сімвалы, а пры гэтым нярэдка падтрымлівае хрысціянскія ініцыятывы). Гэтая сітуацыя спараджае немалую блытаніну вакол пытання свабоды сумлення. Няма акрэсленага аксіялагічнага базісу, на які можна было б абаперці дыскурс свабоды сумлення.

У сувязі з гэтым – па-трэцяе – свабода сумлення ў Беларусі становіцца функцыяй узаемапаразумення паміж двюма чужароднымі адна адной інстытуцыямі: дзяржавай, якая мае савецкую генеалогію, і Царквой або Касцёлам. Для неасавецкай дзяржавы (якой з’яўляецца Беларусь) аўтаномія рэлігійнай сферы – гэта свайго роду “непазбежнае зло”, а раз так, то яна будзе імкнуцца пазбегнуць гэтага “зла” ўсюды, дзе гэта магчыма. У выніку, адносную аўтаномію маюць моцна інстытуцыяналізаваныя канфесіі, такія, як праваслаўная Царква і каталіцкі Касцёл, у той час як слаба інстытуцыяналізаваныя канфесіі (многія пратэстанцкія супольнасці) і нізавыя ініцыятывы (брацтвы, рэлігійныя грамадскія рухі) становяцца аб’ектам пераследу.

Вырашыць у поўнай меры праблему са свабодай сумлення ў Беларусі будзе немагчыма да той пары, пакуль не крышталізуецца кансэнсус наконт супольнай аксіялогіі, а перадусім пакуль не будуць дадзены адказы пра ролю і месца балышавізму ў гістарычнай памяці і актуальным палітычным жыцці. Палепшыць (аднак гэта яшчэ не азначае вырашэння ўсіх праблемаў) сітуацыю ў дадзеных умовах можа паглыблены дыялог паміж хрысціянскімі цэрквамі. Каталікі і праваслаўныя павінны лепш пазнаёміцца з пратэстанцкімі супольнасцямі, у тым ліку і харызматычнага кірунку, увайсці з імі ў кантакт, пераасэнсаваць тыя засцярогі, якія маюцца ў дачыненні да харызматыкаў, і ў цяжкія хвіліны не цурацца ўзаемнай падтрымкі.

ПЁТР КУЗНЯЦОЎ

(Рух “За Свабоду!”, Беларусь)

Роля сацыяльных сетак і іншых новых медыя ў фармаванні грамадзянскай супольнасці і нацыянальнай ідэнтыфікацыі ў Беларусі

Калі гаварыць пра тыя працэсы, якія адбываюцца цяпер у прасторы онлайн і так ці інакш садзейнічаюць фармаванню грамадзянскай супольнасці ў Беларусі, нельга гаварыць толькі пра сацыяльныя сеткі. Сацыяльныя сеткі ў іх цяперашнім стане пачалі больш-менш распаўсюджвацца прыкладна з 2006–2007 г., але ўжо да гэтага пэўныя працэсы пачаліся ў блогасферы. Таму я буду гаварыць не толькі пра сацыяльныя сеткі, але і пра такое паняцце, як новыя медыі наогул.

Крыху гісторыі. Як я ўжо сказаў, онлайн актыўнасць пачалася ў Беларусі з блогасферы. Самым буйным сэрвісам, самым запатрабавальным, якім карыстаюцца беларусы, з самага пачатку з’яўляўся *LiveJournal* (“Жывы часопіс”, ЖЧ). Такое становішча захоўваецца да цяперашняга часу. Паводле сённяшняй статыстыкі ў Беларусі налічваецца каля аднаго мільёна карыстальнікаў ЖЧ. Нават калі ўявіць, што нейкая частка акаўнтаў абавязкова фіктыўная ці дублюе іншыя акаўнты, усё роўна гэта вялікая лічба для краіны з колькасцю насельніцтва меншай за дзесяць мільёнаў і пранікненнем Інтэрнэта каля 33%. Атрымліваецца, што амаль кожны трэці ў Беларусі – карыстальнік Сеткі, і зноў жа кожны трэці, у той ці іншай ступені, – карыстальнік “Жывога часопіса”.

Хоць з’явіўся *LiveJournal* яшчэ ў 1999 годзе, тым не менш у нашай краіне яго ўплыў на грамадскае або палітычнае жыццё не быў заўважаны

ў пачатку 2000-х гадоў. Кажучы пра развіццё онлайн актыўнасці ў гэты перыяд, зручна сачыць за ўсплэскамі актыўнасці па такіх знакавых падзеях, як прэзідэнцкія кампаніі, паколькі менавіта ў такія моманты адбываецца ў нас найбольш магутная мабілізацыя ўсіх грамадскіх і інфармацыйных рэсурсаў, галоўная актывізацыя за ўсю пяцігодку.

Дык вось, ні ў ходзе кампаніі 2001 г., ні нават 2006 г., колькі-небудзь значнага ўплыву блогасферы на інфармацыйную прастору і на грамадскае жыццё заўважана не было. Кампанія 2006 г., вядома, стала першай, у ходзе якой ужо заўважная частка інфармацыі праходзіла праз новыя медыі, былі і асобныя выпадкі аналізу працэсаў, якія адбываюцца. Аднак пунктам адліку для такой з’явы, як онлайн актыўнасць (а без грамадзянскай актыўнасці немагчымая грамадзянская супольнасць, пра якую мы гаворым), я б прапанаваў лічыць перыяд у першыя некалькі месяцаў пасля выбараў 2006, калі па краіне пракацілася хваля пратэстных флэш-мобаў, тады яшчэ абсалютна новай для Беларусі з’явы. Гэта была не проста новая форма вулічнай актыўнасці, але і па методыцы падрыхтоўкі мы мелі справу з абсалютна новым падыходам, бо групы для правядзення акцыяў фарміраваліся менавіта ў Сетцы, а асноўнай пляцоўкай для іх быў “Жывы часопіс”.

Прыкладна ў гэты самы час у ЖЧ сфармавалася дыскусійная пляцоўка *by_politics*, якая і сёння з’яўляецца адным з найбуйнейшых онлайн дыскусійных цэнтраў.

Гаворачы пра такія з’явы, неабходна зразумець вельмі важную рэч. У Беларусі існуе вельмі спецыфічная сітуацыя ў грамадскай, палітычнай і медыя-сферах.

Фактычна, любыя вострыя дыскусіі выціснуты з публічнай прасторы. Але вакуум, як вядома, заўсёды запаўняецца, і таму вельмі лагічна, што, калі толькі ў нас у руках з’яўляюцца нейкія сучасныя інструменты, якія ўладам не пад сілу кантраляваць ці перакрываць, яны адразу пачынаюць моцна развівацца. Менавіта гэту тэндэнцыю мы назіралі на прыкладзе росту Інтэрнэт-супольнасцяў у блогасферы, бо следам за пляцоўкай *by_politics* у ЖЧ пачалі вельмі інтэнсіўна развівацца тэматычныя згуртаванні. Іх тэмы ні ў якім разе не абмяжоўваліся палітыкай або грамадскімі працэсамі.

Фактычна, ужо на гэтай пачатковай стадыі развіцця медыя-тэхналогіяў у байнэце мы бачым, што яны прынялі на сябе вельмі важныя функцыі, такія, як інфармаванне, дыскусія і, што немалаважна, асацыяцыйнае

яднанне. Бо без асацыяцыяў не бывае грамадзянскай супольнасці, а тэхналогіі *web 2.0* далі людзям унікальную магчымасць далучацца да групаў, адчуваць сябе часткай аднаго вялікага цэлага, не адрываючыся ад штодзённых справаў і не рызыкуючы з-за “засветкі” страціць працу ці нажыць іншыя непрыемнасці. Так, пры жаданні спецслужбы лёгка могуць вылічыць аўтара таго ці іншага допісу, але колькасць карыстальнікаў Сеткі такая, што яны могуць гэта зрабіць толькі тады, калі нехта канкрэтна ім спатрэбіцца: поўны маніторынг, як гэта робіцца ў выпадках матэрыялаў Міністwu (рэгістрацыя онлайн суб’ектаў грамадзянскай супольнасці), немагчымы.

Заканчваючы з блогасферай, заўважу, што сёння назіраецца тэндэнцыя зніжэння папулярнасці гэтага онлайн інструменту, хоць блогінг па-ранейшаму з’яўляецца надзвычай папулярным. Такую форму дыскусіі сёння выкарыстоўваюць тытульныя Інтэрнэт-СМІ, і гэта вельмі важна, таму што, з’яўляючыся “раскручанымі” пляцоўкамі з вялікай папулярнасцю, яны фактычна падключаюць сваю аўдыторыю да дыскусіі з лідарамі грамадскай думкі. Самым яркім прыкладам паспяховага выкарыстання блогінгу ў фармаванні грамадска-палітычнага дыскурсу я б назваў сайт “Беларускі партызан”, вельмі паспяховыя таксама “Беларускія навіны”.

І вось гэтая тэндэнцыя, пра якую гаварылася раней, якая адзначыла сябе зніжэннем папулярнасці блогінгу, звязана з ростам папулярнасці сацыяльных сетак, які прыйшоўся на перыяд з 2008 г. і далей. У нашай Інтэрнэт-прасторы з’явіліся гульцы, такія як *Facebook* і яго расейска аналаг “ВКонтакте”, якія даволі хутка атрымалі папулярнасць як сродкі зносін і абмену інфармацыяй. З лета 2009 г. пачынаецца імклівы рост папулярнасці сэрвісу мікраблагаў *Twitter*. Гэта звязана з рэвалюцыйнымі падзеямі ў Малдове, якія мелі месца тады, а таксама з роллю сеткі *Twitter* пры асвятленні падзеяў тытульнымі СМІ.

Трэба адзначыць, што спачатку ні *Facebook*, ні тым больш “ВКонтакте” не выконвалі ніякай грамадскай місіі. Іх роля фактычна адводзілася забаўляльнай функцыі, паколькі сацыяльныя сеткі давалі людзям фактычна новы падыход да зносін з магчымасцямі хутка і зручна абменьвацца не толькі тэкставымі паведамленнямі, але і мультымедычнымі файламі. Але ўсё ж адно выключэнне ў гэтай тэндэнцыі неабходна ўлічваць: ужо ў 2008 г. пачынае набіраць віткі па сваёй “раскрутцы” ў сацыяльнай сетцы “ВКонтакте” група ініцыятывы “Рух будучыні” –

тая самая, якая “стрэліла” летам 2011 г. “Рэвалюцыяй праз сацыяльныя сеткі”.

Неабходна прызнаць, што група дзейнічала вельмі прадбачліва, і яе падыходы ўкладваюцца ў класічныя сцэнарыі медыя-актыўнасці, што дазволіла ім, у адрозненне ад усіх астатніх палітычных і палітызаваных грамадскіх сілаў, падысці ў поўным узбраенні да сістэмнага крызісу 2011 г.

Між іншым, сэрвіс *Twitter*, у адрозненне ад (назавем гэта так) класічных сацыяльных сетак, і ў Беларусі першапачаткова быў больш успрымальны да грамадскай актыўнасці. Дакладней, безумоўна, не сам сэрвіс, а яго карыстальнік. Не будзем забываць, што рост папулярнасці *Twitter*’а пачаўся пасля вядомых падзей у Малдове, і паведамленні пра тое, што і як там адбывалася, прыцягнулі ўвагу людзей. Сярод тых, што цікавіліся, у большасці сваёй былі тыя, хто працуе з інфармацыяй. *Twitter* сапраўды мае шэраг стратэгічных пераваг перад іншымі магчымасцямі менавіта ў сферы інфармавання: ужо тады яго кантэнт быў адкрыты для пошукавых машын, доступ да яго практычна немагчыма перакрыць, распаўсюджанне інфармацыі адбывалася практычна імгненна. Гэтым і тлумачыцца спецыфіка публікі, сканцэнтраванай сёння ў гэтым сэрвісе: гэта альбо людзі, якія непасрэдна працуюць з інфармацыяй, альбо людзі, якія “раскручваюць” пэўны праект (грамадскі, камерцыйны, палітычны, інфармацыйны), альбо людзі, якія шукаюць сабе цікавых людзей для стасункаў. У адрозненне ад іншых сетак, *Twitter* першапачаткова ўключаў у сябе вельмі розную па інтарэсах публіку, пры гэтым забаўляльная функцыя была зусім другаснай.

Усе разам гэтыя сацыяльныя медыі за вельмі кароткі тэрмін набылі велізарную папулярнасць, абышоўшы блогасферу ў некалькі разоў. Для таго, каб ацаніць маштаб з’явы непасрэдна для Беларусі, дастаткова зірнуць на статыстыку. Так, колькасць карыстальнікаў “ВКонтакте” даўно большая за 3 мільёны чалавек, *Facebook* – паўмільёна, *Twitter* больш за 20 тысяч (не будзем аднак забываць пра адкрытасць сэрвісу, што забяспечвае пlynню навін вялікую колькасць няўлічаных пасіўных карыстальнікаў). Пры гэтым кожная з сетак фактычна змагла заняць у беларускім грамадстве сваю нішу. Так, публіка “ВКонтакте” практычна заўсёды захоўвала апалітычнасць, і дакладней за ўсё было б параўнаць яе з “шырокімі народнымі масамі” (па колькасці і па інтарэсах). *Facebook* традыцыйна больш прыцягвае інтэлектуалаў, таму ператварыўся ў вельмі

моцную і змястоўную дыскусійную пляцоўку. А *Twitter* з'яўляецца фактычна інфармацыйным цэнтрам сучаснага бэйнэту.

Вяртаючыся крыху назад, паўтаруся: у перыяд 2006–2010 г. публіка ў сацыяльных сетках у асноўным заставалася апалітычнай і не брала ўдзел у грамадскіх працэсах. Зразумела, што мы тут маем справу ў першую чаргу з адлюстраваннем агульнага настрою ў беларускім грамадстве, які лепш за ўсё характарызуецца словамі “сытая апатыя”. Аднак у канцы 2010–2011 г. можна назіраць якасны пералом у ролі сацыяльных медыяў у фармаванні грамадзянскай супольнасці.

Распачатая кампанія па выбарах прэзідэнта 2010 г. ужо якасна адрознівалася ад папярэдніх, бо ўсе як адзін кандыдаты актыўна выкарыстоўвалі сучасныя тэхналогіі. Тым не менш, трэба сказаць, ніхто не атрымаў у іх колькі-небудзь значнага ўплыву – пра гэта мы яшчэ скажам пазней. Затое, з таго самага моманту, калі 19 снежня АМАП прыступіў да “зачысткі” Плошчы, мы назіралі літаральна перараджэнне сацыяльна-медыйнай прасторы з забавляльнай у грамадска-палітычную.

Ужо ў саму ноч пасля выбараў роля гэтых інструментаў праявілася ў поўнай меры: калі ўсе незалежныя і апазіцыйныя сайты былі заблакаваныя, адзінай крыніцай інфармацыі заставаўся *Twitter*.

У гэты цяжкі перыяд менавіта сацыяльныя сеткі сталі не толькі цэнтрам распаўсюджвання незалежнай інфармацыі, але і цэнтрам мабілізацыі людзей на грамадзянскае дзеянне: там людзі кансалідаваліся з мэтай аказання дапамогі рэпрэсаваным, там людзі збіраліся з мэтай абмеркавання набалелых пытанняў, там жа збіраліся на акцыі Салідарнасці.

Фактычна, з гэтага моманту сацыяльныя медыі ўключыліся ў рэалізацыю яшчэ некалькіх важных аспектаў функцыянавання грамадзянскай супольнасці: крызіснае інфармаванне і мабілізацыя.

Аналагічную сітуацыю можна было назіраць і ў першыя дні пасля тэракту ў мінскім метро, калі афіцыйныя СМІ маўчалі, а самі грамадзяне праз сеткі расказвалі пра здарэнне, абменьваліся інфармацыяй і самаарганізоўваліся з мэтай аказання дапамогі пацярпелым. Ужо ў гэты перыяд стала зразумела, што ў краіне фармуецца новая грамадзянская супольнасць, і галоўным каталізатарам гэтага працэсу становіцца Інтэрнэт і сацыяльныя сеткі, якія даюць людзям усе тыя інструменты і магчымасці, якіх яны былі доўгі час пазбаўлены праз манаполію ўлады на інфармацыйным рынку.

Апафеозам усіх пералічаных працэсаў стала летняя серыя акцыяў “Рэвалюцыі праз сацыяльныя сеткі”, у якіх многія з нас прымалі ўдзел. Калі згадаць тыя дні, то можна выразна прасачыць, як грамадзяне маглі рэалізаваць усе свае імкненні і мэты, ператвараючыся з насельніцтва ў грамадзянскую супольнасць, У гэтыя ж дні фактычна можна было падводзіць вынікі амаль 10-гадовага цыклу развіцця сацыяльных медыяў як інструменту для фармавання грамадзянскай супольнасці.

Сёння па выніках гэтых працэсаў можна гаварыць пра тое, што сацыяльныя сеткі выконваюць наступныя функцыі, без якіх развіццё грамадзянскай супольнасці было б немагчымым:

- 1) **Інфармаванне, абмен інфармацыяй.** Дадзеныя апошніх сацыялагічных даследаванняў, таксама, як і вынік закрытых фокус-групаў, кажуць у адзін голас пра тое, што ўзровень даверу з боку насельніцтва да тытульных СМІ (не мае значэння – апазіцыйных ці дзяржаўных) катастрафічна ўпаў. Гэта прывяло да таго, што значна расце ўплыў такіх інфармацыйных каналаў, як “непасрэдныя стасункі” грамадзянаў. У значнай меры такія зносіны – проста чуткі, але не трэба забываць пра важныя асаблівасці сацыяльных медыяў: там кантэнт перадаецца ад карыстальніка да карыстальніка. Як і ва ўсякай публічнай прасторы, там з’яўляюцца свае лідары грамадскай думкі, і непасрэдна вакол іх фармуюцца новыя інфармацыйныя палі, якім з боку людзей аказваецца большы давер, чым большасці СМІ.
- 2) **Дыскусійныя пляцоўкі.** Ні на секунду нельга забываць пра тое, што ўсе магчымасці для вядзення дыскусіяў у фармаце офлайн даўно манапалізаваныя ўладамі. Між іншым, без абмеркаванняў грамадства функцыянаваць не можа. З’яўленне сацыяльных медыяў прывяло да ўсплэску інтарэсу да абмеркаванняў і дыскусій, і сеткі сталі іх галоўным цэнтрам.
- 3) **Яшчэ адна важная роля сацмедыяў – асацыяцыі грамадзянаў.** Як і ў папярэдніх выпадках, усе магчымасці для групавога дзеяння ў Беларусі жорстка кантралююцца ўладамі, таму жаданне простых людзей удзельнічаць у такіх фарматах імкнецца да нуля. Сацыяльныя медыі, наадварот, даюць поўную свабоду: далучаючыся да групы, чалавек уяўляе сябе часткай калектыву, які вырашае пэўныя задачы, адчувае сваю індывідуальнасць на агульным фоне, і гэтыя эфекты цяжка пераацаніць.

- 4) **Грамадзянская мабілізацыя і грамадзянскае дзеянне.** Важны момант, які цалкам адкрыўся толькі ў крызісных сітуацыях апошняга часу: без магчымасці рэагаваць на тыя ці іншыя выклікі грамадства не можа паўнаважна існаваць.

Грамадзянскія дзеянні салідарнасці пасля падзеяў 19 снежня, рэакцыя на тэркт у метро, “Рэвалюцыя праз сацыяльныя сеткі”, акцыя “Стоп-бензін” у поўнай меры адкрылі нам магчымасці сацыяльных сетак як інструменту мабілізацыі людзей на грамадзянскае дзеянне, на рэакцыю на выклікі, а таксама тое, што ў Беларусі гэты інструмент запатрабаваны.

- 5) **Крызіснае інфармаванне.** Сутнасць гэтай функцыі вельмі перагукаецца з папярэдняй і актуальная ў сітуацыях грамадскага выкліку, толькі з той розніцай, што раней гаворка ішла пра грамадзянскае дзеянне, але дзеянню заўсёды папярэднічаў працэс прыняцця рашэння, якое немагчыма без аб’ектыўнай інфармацыі. У крызіснай сітуацыі рашэнні неабходна прымаць хутка, менавіта ў гэтым плане сацыяльныя медыі выявіліся незаменным інструментам.

Гэтыя пяць параметраў, функцыяў сацыяльных сетак у сённяшнім беларускім грамадстве гавораць пра тое, што новыя медыі фактычна дапамагаюць будаваць у Беларусі гарызантальныя сувязі: як на ўзроўні асобных людзей, так і на ўзроўні арганізацыяў, групаў і ініцыятываў. На такіх гарызантальных сувязях трымаецца любое развітае грамадства, і беларускае не стане выключэннем. У гэтым і ёсць сёння галоўная спецыфіка ўплыву сацыяльных сетак на развіццё грамадзянскай супольнасці: без іх гэтае развіццё практычна немагчымае, а калі магчымае, то такімі маруднымі тэмпамі, якія абавязкова забяспечаць нам велізарнае адставанне ад усіх сусветных прагрэсіўных супольнасцяў.

У якасці ілюстрацыі таго, наколькі важнае месца менавіта сацыяльныя сеткі займаюць сёння ў працэсе пабудовы беларускай грамадскай супольнасці, прывяду невялікі прыклад.

За некалькі дзён да напісання гэтага даклада, аўтар вярнуўся з паездкі па ЗША, адной з мэтаў якой было якраз вывучэнне досведу выкарыстання новых медыяў для развіцця грамадзянскай супольнасці ў Амерыцы. Ужо пасля некалькіх дзён паездкі я мог канстатаваць, што нічому новаму амерыканцы нас, на жаль ці на шчасце, навучыць у гэтым плане не могуць. Хутчэй – наадварот. Мы можам. І гэтаму ёсць аб’ектыўнае тлумачэнне. Там для грамадскіх арганізацыяў, калі толькі

ў іх з'яўляецца неабходнасць, існуюць любыя магчымасці: грамадскае тэлебачанне, радыё, газеты, дэбаты. У гэтых умовах сацыяльныя медыі запатрабаваныя ў значна меншай ступені, чым у нас. Адначасова ў беларускіх няўрадавых арганізацыях і ініцыятываў фактычна не існуе сёння іншых каналаў пабудовы камунікацыі (масавай камунікацыі) з насельніцтвам, акрамя сацыяльных медыяў. Адпаведна неабходнасць “крэатывіць”, распрацоўваць новыя падыходы, генерыраваць ідэі, становіцца жыццёвай, а інакш ніяк.

Неабходна таксама сказаць літаральна некалькі слоў пра ролю сацыяльных сетак у фармаванні нацыянальнай ідэнтычнасці. Мы павінны памятаць і ўсведамляць, што публіка ў сацсетках сядзіць тая, што і па вуліцах ходзіць (беручы пад ўвагу масавасць з'явы). Таму ні пра якія маштабныя ролі па выпраўленні культурнай, моўнай сітуацыі гаварыць не выпадае. Аднак некаторыя функцыі сацыяльныя медыі выконваюць і тут.

Па-першае, магчымасці сетак узятыя на ўзбраенне грамадскімі арганізацыямі і ініцыятывамі, якія працуюць на ніве нацыянальнага адраджэння, і гэта ўжо само па сабе немалаважна: у гэтых арганізацыях з'яўляюцца дадатковыя аўдыторыі, павялічваецца ахоп і магчымасці для інфармацыйнай работы. Адпаведна – і эфект ад такой работы.

Па-другое, і гэтая з'ява больш заўважная, сацыяльная медыя-прастора фармуе ў сваіх удзельнікаў нацыянальны парадак дня, калі гэта можна так назваць. Да з'яўлення сацыяльных сетак і магчымасці весці масавыя адкрытыя дыскусіі, беларусы фактычна з'яўляліся часткай вялікага постсавецкага рускамоўнага Інтэрнэту, голас гэтай часткі быў занадта слабы, каб абазначыць сябе. Але са з'яўленнем новых інструментаў, магчымасцяў *web 2.0*, беларускія карыстальнікі атрымалі магчымасць аб'ядноўвацца ў групы па агульнасці інтарэсаў. Важныя грамадскія і палітычныя падзеі, якія адбываюцца ў цяперашні час, сілкуюць унутрынацыянальныя дыскусіі, астатнія народы пры гэтым застаюцца “па-за кантэкстам”. Нават няўзброеным вокам відаць, што гэта ў значнай ступені дапамагае ўсведамляць сваю агульнасць і, адначасова, адрозненне ад іншых нацыяў. Можна гаварыць пра тое, што такі ўласны дыскурс фармуе, у пэўнай ступені, нацыянальны парадак дня.

Праз гісторыю развіцця сацыяльных медыяў у нашай краіне мы змаглі акрэсліць тыя асноўныя функцыі, якія адыгрываюць новыя інструменты ў фармаванні грамадзянскай супольнасці. Таксама сталі відавочнымі